

**A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei
XV.**

FILOZÓFIA - MŰVELŐDÉS - TÖRTÉNET

A Társadalomtudományi Tanszék oktatóinak tudományos munkáiból

Budapest, 1997

Szerkesztette: Donáth Péter és Farkas Mária

Felelős kiadó: Kelemen Elemér főigazgató

A kiadvány lektorai (a tanulmányok sorrendjében):

Falus Katalin, a filozófiai tudomány kandidátusa, főiskolai docens

Tilkovszky Loránt, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, az MTA
Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója

Gergely Jenő, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE BTK

Hajdu Péter, a filozófiai tudomány kandidátusa, főiskolai tanár, ELTE TKF

Kelemen Elemér, a történelemtudomány kandidátusa, főiskolai tanár, főigazgató, BTF

Demeter Katalin, a filozófiai tudomány kandidátusa, főiskolai tanár, BTF

Kiadja: a Budapesti Tanítóképző Főiskola

Készült: a Budapesti Tanítóképző Főiskola nyomdájában

Nyomdavezető: Bodnár Sándorné

Hibás szám ISSN 0139-0783

ISSN 1587-4230

TARTALOM

ELŐSZÓ

TANULMÁNYOK

Demeter Katalin: A magyar századforduló titkai nyomában

Donáth Péter: Politika - választás - iskola

Donáth Péter: „Germanizálni akart-e a gróf?”

Farkas Mária: Katolicizmus - politika - radikalizmus

Vígh Gyula: Nemzettudat és nemzetiségi politika

ELŐADÁSOK

Demeter Katalin: A faragatlan tönk és a gépek

Köteles Lajos: A rendszerváltozások hatása a kulturális átalakulásra (1949-1989)

Kraiciné Szokoly Mária: Posztmodern kor - hagyomány - iskola

ELŐSZÓ

Az ismert anyagi nehézségek következtében, a korábbi tervektől eltérően, csak most - hat év múltán - került a Társadalomtudományi Tanszék abba a helyzetbe, hogy oktatói kötetben tehetik közzé kutatómunkájuk néhány eredményét. A tudós lektorok által erre méltónak ítélt közleményeket, műfajuknak megfelelően „Tanulmányok” és „Előadások” címszó alatt csoportosítottuk, a szerzők ábécé sorrendjében.

Örömünkre szolgál, hogy az utóbbi években lényegesen megnőtt óraszámok, egyéb tanári feladatok s a sajnálatosan csökkent oktatói létszám mellett is képes volt tanszékünk a Tudományos Közlemények egy önálló számának megjelentetésére, méghozzá a főiskola profiljához közel álló vagy azzal valamelyest érintkező, aktuális problémákat vagy máig érdekes, releváns történeti témákat feldolgozó-taglaló munkákkal.

Új tradíció teremtésének s a tanítóképzők közötti kapcsolat erősítésének szándékával kötetünkben helyet adtunk egy tanszékvezető kolléga izgalmas problémát exponáló előadásának is.

A szerkesztők

TANULMÁNYOK

Demeter Katalin
A MAGYAR SZÁZADFORDULÓ TITKAI NYOMÁBAN

(Adalékok a hazai pozitivizmus-recepció történetéhez)

Magyar filozófia - magyar természettudomány

A magyar filozófiáról a hazai szellemi életben általánosnak mondható értékelés Erdélyi János 1885-ben megjelent, befejezetlenül maradt eszmetörténeti művében már tettenérhető: „Lett és jött a (bölcseleti) rendszer hozzánk mint a vendég, el is ment rendesen mint az. Mielőtt beleéltük volna magunkat valamelyikbe: kénytelenek voltunk ellenni nélküle, ha nem akarnánk elmaradni a pályán előljáró nemzetektől.”¹

Erdélyi művének a magyar filozófia epigon jellegét illető értékelése - esetenként az elméleti tudományok valamennyi területére kiterjesztve - a századfordulón s a későbbi korszakokban időről időre megjelent. Kornis Gyula például a magyar tudománypolitikát áttekintő munka egyik szerzőjeként így írt: „tudományos műveltségünk főképp az idegen, nyugati eszmék asszimilációja volt, s a latin nyelv útján az egyetemes európai kultúrába volt beágyazva, ezért természetes, hogy műveltségünk fogalmi-filozófiai lecsapódása is idegen nyomokon ment végbe”.²

A hazai eszmetörténet jellemzésére vállalkozó művek gyakran egészítik ki az eredetiség hiányának diagnózisát annak megállapításával, hogy a filozófia, s vele együtt minden elvont, teoretikus tudomány a magyar kultúrában a sajátos történelmi-geopolitikai tényezők miatt indokoltan került évszázadokon át alárendelt helyzetbe: a magyarságnak „kevés ideje volt a tiszta elméletnek messze a valóság fölé emelkedő világában időzni és inkább a nemzeti önfenntartás ösztöne lett vezetője tetteiben, mint az elméletek. Ennek tulajdonítható, hogy nincs ma Európában történelmi nép, amelynek oly régóta felébredt nemzeti öntudata, s oly kevés eredeti filozofémája volna, mint éppen a magyarnak. A magyar tehát nem elmélkedő, hanem inkább cselekvő hajlamú és ösztönös nép.”³ a századelőn a hazafiságot minden egyéb érték fölött állónak valló konzervatív politikusok egyenesen erényként tartották számon a magyarság idegenkedését az öncélú filozofálástól, az elméleti tudományosságtól. Sürgették a gyakorlati hasznosságot szem előtt tartó nemzeti tudományok létrejöttét, mert amíg „a tudós az igazságot előbbre helyezi, mint a hazát”, addig nálunk a tudomány mindig idegen marad, originális eredmények nem is várhatók.⁴

¹ Erdélyi János: A bölcselet Magyarországon. Bp. 1885. 97. old.

² Kornis Gyula: A filozófia múltja, jelene és jövő feladatai. In: *Magyar Zoltán: A magyar tudománypolitika alapvetése.* Bp. 1927. 80. old.

³ Nagy József: A magyarság és a filozófia. In: *Magyarok a kultúráért.* Szerk.: dr. Lukács György. Bp. 1929. 250. old.

⁴ Gr. Andrássy Gyula: Tudomány és hazafiság. Huszadik Század, 1902. I. 343. old. - Hasonlóképpen vélekedett Tisza István is, akivel Jászi Oszkár vitázott ugyancsak a Huszadik Század hasábjain, azt hangsúlyozva, hogy a törvényszerűségek, amelyeket a tudományok feltárnak, nem viselnek nemzeti jegyeket, a tudomány birodalma egységes. (1901. I.)

A századfordulóra vonatkoztatva az ítélet, mely szerint a magyar tudomány kevésbé fejlett és híján van minden eredetiségnek, a tényekkel összevetve, az utókor szemszögéből tekintve aligha mondható helytállónak. Igaz: a XIX. századig kevés tudományos könyv jelent meg magyar szerzőktől, csekély volt az értekezések példányszáma, az első magyar tudományos folyóirat, a Tudományos Gyűjtemény pedig csak 1817-ben indult. A század második évtizedének végétől kezdve azonban már növekedett az érdeklődés, s vele együtt a kiadványok száma is, ami nem kis részben köszönhető a magyar tudományos nyelv megszületésének, hiszen a csekély érdeklődésben közrejátszott, hogy korábban a művek nyelvezete sajnálatosan „nélkülözte a kellemet”.⁵

A Magyar Tudományos Akadémia alapítása mérföldkő a fejlődésben, s ugyancsak jelentős lépés tizenhét évvel ezután, 1842-ben a Természettudományi Társulat létrejötte. A tudományosság szervezetei, azok kiadványai a század második felében egyre gyarapodtak, s a XX. század kezdetén már intézményeit tekintve sincs szégyenkeznivalójuk a hazai tudományoknak, főként pedig a természettudományoknak a világ előtt.

A századelőn alkotókorukat élő természettudósok többsége a bécsi, berlini, heidelbergi, bonni egyetemeken végezte tanulmányait, a kísérleti fizika, a termodinamika, az elektromosságtan, a kémia, a biológia nagyjainak, Helmholtznak, Kirchhoffnak, Bunsennek. Ostwaldnak kutatóműhelyeiben, ezért a XIX. század legújabb tudományos eredményeinek ismeretében kezdhették hazai munkájukat.

A kor tudományának legismertebb, legnagyobb horderejű eredményei: az energiafajták kölcsönös átalakulása, az elektromosságot a mágnesességgel, a kémiai folyamatokkal, a fényt az elektromágneses jelenségekkel kapcsolatba hozó elméletek, a statisztikus termodinamika, a biokémia az egységes természettudományos világmagyarázat reményét keltették. A tudósok többnyire úgy vélték, hogy ezután már csak a részletek tökéletesítése következhet, a nagy felismerések kora lezárult. Az elméleti kereteket szétfeszítő radioaktivitás, röntgensugárzás és az elektron felfedezése értelmezési problémákat ugyan felvetett, de a mechanika alapjain nyugvó, régi természetmagyarázat a tudományos közvéleményben még uralkodó maradt.

A magyar tudósok a századfordulón az egyetemesnek tartott természettudományos szemlélet jegyében végezték legkevésbé sem jelentéktelen kutatómunkájukat. A newtoni fizika alapeszméi mellett mindvégig kitartó **Eötvös Loránd**ot világszerte ismert gravitációs vizsgálataihoz a távolhatás elméleti problémái vezették. Ennek révén jutott el a geológiai gyakorlatban is hasznosított torziós inga megalkotásához, valamint a súlyos és tehetetlen tömeg arányosságát igazoló, Einstein által is méltatott mérésekhez.

A gyakorlati hasznosítással közvetlen kapcsolatot mutató mérnöki tudományok területén jól ismert, nemzetközi jelentőségű találmányok születtek: a zárt vasmagú transzformátor, az öngerjesztésű váltakozó áramú generátor, a négyütemű benzinmotor karburátora, a vasúti vontatás villamosítása, a telefonközpont, a telefonhírmondó, hogy csak a legismertebbeket említsük.

Széles körű akadémiai program keretében folytak növény- és állattani, meteorológiai, geológiai, földrajzi kutatások a hazai természeti viszonyok feltérképezéséért, amely munkálatok elméleti és gyakorlati téren is jelentőseknek bizonyultak.

⁵ A jellemzés Kornis Gyulától való, ld. 2. jegyz. A tudományos nyelv kialakításában úttörő szerepet játszott munkák közül a legismertebb Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály „Magyar Fűvészkönyv”-e.

Eötvös Loránd egy előadásában a gyakorlatban hasznosítható eredményeket hozó természettudományok iránti széles körű érdeklődéssel jellemezte korát, amit igazolni látszik a tudományos kiadványok kelendősége, az ismeretterjesztő előadások népszerűsége is.⁶ Eötvös ugyanakkor azt is szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy a tudományban csak az számíthat eredményre, akit nem a haszon hajszolása, hanem az igazság kutatása vezet, elméleti vizsgálódás nélkül nem remélhető felfedezés.

A századforduló korát érdeklődéssel kísért, igényes természettudományos munka jellemzi, így a magyar tudományt sommásan elmarasztalni aligha helytálló. Amíg azonban a Természettudományi Társulatnak a XX. század első évtizedében több mint kilencezer tagja volt, a Magyar Filozófiai Társaság tagjainak száma nem érte el a kétszázat sem. A társaság elnöke, **Medveczky Frigyes** 1908-ban így számolt be a helyzetről „Filozófiai irodalmunknak aránylag szerény méretű fejlettségét néha a népszellem sajátlagos hajlamaival s jellemvonásaival is hozták kapcsolatba; hol sajnálattal, hol - különösen a korábbi időkben - a megelégedésnek bizonyos árnyalatával konstatálták, hogy mi nem vagyunk filozofáló nemzet.”⁷

A századforduló gazdag filozófiai irodalmát tekintve, az utókor értékítéletét helyesebbnek látszik másként megfogalmazni: inkább a filozófia megbecsülése, művelőinek egymás iránti kölcsönös figyelme, s általában a filozófiai élet hiányozhatott az inspiratív vitákban más területeken nem szűkölködő korban, semmint a filozófia iránti érdeklődés, amit a nem kevés jelentős, szuverén bölcséleti alkotás születése, valamint számos irányzat meghonosodása bizonyít. Több elemző véleménye, hogy „magyar filozófusok egymás munkáit rendszerint figyelmen kívül hagyva, minden munkamegosztás nélkül mindegyikük külön-külön lyukat ás, melyeket semmiféle gondolatalagút nem köt össze egymással”.⁸

A jelentős alkotók között tartja számon az utókor például **Böhm Károlyt**, akinek átfogó, egyetemes rendszere új, szerves egységet alkotó módon ötvözi a filozófiai hagyomány pozitívista, kantiánus, értékelméleti és más elemeit. A fiatalon elhunyt Zalai Béla a filozófiai rendszerezés és az általános tárgyelmélet terén fejtett ki figyelemreméltó, eredeti gondolatokat. A logikai platonizmus alapjain építkező filozófia német nyelvterületen is máig számon tartott jelentős alkotója **Pauler Ákos**, aki a metafizika tradícióinak újraértelmezésén munkálkodott. A sokoldalú **Palágyi Menyhért**ről azért is indokolt a kor jelentős, szuverén gondolkodói között megemlékezni, mert Einstein előtt értekezett a téridő fogalmáról, s Wittgenstein előtt megfogalmazta a mindennapi nyelv elemzésének programját.⁹

⁶ A problémáról ld.: *Eötvös Loránd: A távolbahatás kérdéseiről*. In: *Eötvös Loránd tudományos és művelődéspolitikai írásaiból*. (Vál., bev.: *Bodó Barna*.) Bukarest, 1980. 53. old.

⁷ *Medveczky Frigyes*: Elnöki megnyitó beszéd. In: *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 1908/9. 1. old. - A taglétszámok forrásai: *Gombocz Endre*: *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története*. Bp. 1941. 247. old. (az 1906. évről), illetve *A társulati életről*. In: *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 1907.

⁸ Kornis Gyula 2. jegyzetben id. műve (87. old.), ő idézi Posch Jenő 1913-ban írt véleményét: „a magyar filozófiában mindenki egyenkint végzi a maga dolgát a maga módjára és szent meggyőződése szerint, seines Gottes voll, és igazán egyikük sem törődik a másiknak a törekvéseivel”. Ugyanez az álláspontja Hanák Tibornak, aki „Az elfelejtett reneszánsz” (Bp. 1993.), c. művében a múlt század végéig terjedő időszakot jellemezte „az elszigetelt magánvállalkozások korának” a hazai filozófia történetében. (Ld. 216. old.)

⁹ Palágyi jelentőségének méltatását ld. Hanák Tibor 8. jegyzetben (id. mű, 206. s köv. old.), ill az Einslein-Palágyi-problémáról ld. *Székely László*: *Filozófiai és fizikai téridő*. Magyar Filozófiai Szemle, 1994./3-4.

Az egyes, jelentős filozófusok korántsem teljes felsorolása mellett a korszak bölcseletéről szólva a kortárs európai filozófiák hazai visszhangját is említeni kell, nem felejtkezve meg a recepció jellegét befolyásoló tényezők között arról sem, hogy a kiegyezéstől kezdődő időszak a hazai viszonyok mélyreható átalakulásának kora. Egyrésztől reményeket ébresztő fejlődés következett be a termelésben, a technikában, az orvoslásban, az oktatásban, amelyek együttes hatása javuló életkilátásokkal kecsegtetett, másrésztől azonban a tömeges társadalmi kirekesztettség, az egzisztenciális bizonytalanság és a háborús veszély fokozódása nyomasztotta a felelősen gondolkodókat. A kettősség tükröződik a kor kultúrájában, a művészetekben s a filozófiában, az értékek problematizálása terén is.

Az **abszolút értékek** védelmét a keresztény hagyományok jegyében vállalták fel a Bölcséleti Folyóirat, a Hittudományi Folyóirat, a Katholikus Szemle filozófiai írásainak neotomista szerzői. A kanti és neokantiánus tanítások hazai követői más úton keresnek biztos értékmegalapozást, ahogyan például a magyar nyelvű filozófiai könyvkiadásban játszott szerepéről jól ismert **Alexander Bernát** elsősorban a művészetfilozófiában.

Az életmód gyors átalakulása, a hagyományos közösségek bomlása, a tradicionális világkép hitelvesztése a változások filozófiáinak adaptációit implikálták.

A kilencvenes évektől kezdődően az „**értékek átértékelését**” hirdető Nietzsche filozófiája mindenekelőtt a konzervativizmus, az „intézményekbe kövült kereszténységet” radikálisan bíráló gondolkodók köreiből vált népszerűvé. A tudományos racionalizmust is ironikus kritikával illető Nietzsche műveinek elismerő méltatásával találkozhatunk például a Huszadik Század hasábjain, holott a folyóirat programja a tudományos ésszerűség jegyében fogant. Az egymástól - és némely tekintetben forrásuktól is - távol eső gondolkodású hazai nietzscheiánusok, mint például az újgnosztikus anarchista Schmitt Jenő Henrik és a liberális demokrata Wildner Ödön között elsősorban az új értékeket alkotó, a régieket szétzúzó, szabad individuum eszményítése teremthetett közösséget.

A századfordulón hazánkban talán legnépszerűbb, széles körben ismert és ható irányzatok a **pozitivizmus** gyűjtőfogalma alá sorolhatók. A pozitivisták indíttatású magyar művek egy része követte a nagy tekintélyű európai szerzők gondolatait, de korántsem minden esetben volt jellemző az egyszerű adaptáció, például Mach gondolatainak figyelemreméltó, sajátos jellegű hazai interpretációi születtek, amelyek már túlmutatnak a puszta epigonizmuson.

Pozitivisták rendszerei

A természettudományokból eredő pozitivisták szemlélet elsősorban - bár korántsem kizárólag - a társadalom fejlődését szorgalmazó, azt elméleti munkásságukkal megalapozni szándékozó magyar radikálisok, szabadgondolkodók, szocialisták, röviden az ún. progresszív gondolkodók köreiből vált meghatározóvá. Az „öncélú, légbőlkapott spekulációkat”, vagyis a filozófiai hagyomány nagyobb részét, főként pedig a klasszikus német „metafizikát” elutasító pozitivisták művei a XIX. század második felében sorra jelentek meg magyarul, elemző, értelmező, értékelő tanulmányok mutatták be a francia, német, angol osztrák szerzők munkáit a hazai közönségnek. A természettudományok iránti tisztelet átsugárzott a módszereiket és elveiket alkalmazó filozófiára.¹⁰

¹⁰ A hazánkban igen népszerű J. S. Mill, mellette Buckle, Taine, Draper műveinek fordításai jelentek meg, valamint Lewes háromkötetes filozófiatörténete Bánóczi József fordításában.

Nem alaptalan Medveczky Frigyes kortársi véleménye: „a mi filozófiai életünknek eredetileg lassan meginduló és elég lassan emelkedő kifejlődése a természettudományi munkásság hatalmas kialakulásának természetes folyománya volt”. A Magyar Filozófiai Társaság elnökeként maga is szorgalmazza, hogy a természettudósok „saját tudományuk körén túlra is vessenek pillantást”.¹¹

Az elemzések azt mutatják, hogy a társadalmi haladás magyar hívei elvárásaiknak megfelelően értelmezték, illetve értelmezték át a népszerű pozitivista művek gondolatait. Az élet-körülmények sok vonatkozásban kedvező átalakulása a pozitív várakozásokat igazolta, ezért vált hihetővé, hogy a jövő racionálisan előrelátható és megfelelő - a természettudományoktól átvett - módszerekkel kedvezően befolyásolható. A társadalmi átalakulás negatív hatásaiból eredő kétségekre, a fenyegető veszélyek okozta elbizonytalanodásra a természettudományos terminológiát használó pozitivista elméletek a társadalmi haladás számos híve szerint hitelesebb válaszokat kínáltak, mint a hagyományos filozófiák és vallások.

Az eredeti, Comte-tól származó értelmezés szerint a pozitivizmus **a tudományok rendszere és a módszer elmélete**.

Eszméinek követői közül sokan a rendszeralkotást tartották elsőrendű elméleti feladatnak, így születtek sorra a monista világmagyarázatok. Tekintélyes természettudósok szaktudományuk eredményeit, elveit, módszereit a társadalomra, a kultúrára is érvényesnek véelve, egységes, egyetemes világmagyarázó „filozófiai” rendszereket körvonalaztak. A darwiniánus zoológus, Ernst Haeckel „a vallás és a tudomány magasabb harmóniáját” vélte megvalósítani monizmusával. A kémikus William Ostwald energetizmusa szerint a kultúra jelenségei is az energiatörvényeknek engedelmeskednek. Minden a tudomány uralma alá hajtható, s a tudományok alkalmazásának visszasságait - ahogyan minden más nehézséget is - a tudomány maga hivatott leküzdeni.¹² A hazai közvélemény ugyan nem fogadta kritikátlanul elméleteiket, de rendszereikben a progresszió hívei annak bizonyítékát látták, hogy lehetséges a hagyományos vallási felfogással szakító, természettudományos alapokon nyugvó, biztató jövőképet adó világértelmezés.¹³

¹¹ Medveczky Frigyes: Megemlékezés Than Károlyról. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, 1908-1909. 106. old. - A Magyar Filozófiai Társaság tagjai között ismert vegyészek, geofizikusok, fizikusok is voltak, tiszteletbeli tag volt maga báró Eötvös Loránd, a fizika akkori legnagyobb egyénisége is.

¹² Haeckel 1899-ben megjelent „Die Weltratsel” c. művét 1907-ig angol és német nyelven négyszáz-ezer példányban nyomtatták ki, magyarul 1905-ben jelent meg. Ostwald műveit is sorra fordították magyarra.

¹³ Zemplén Győző „Az energia fogalma és szerepe a természettudományban” c. írásában, amely A Magyar Filozófiai Társaság Közleményeinek 1910. évfolyamában jelent meg, a szerző Ostwald energetizmusát bírálja. Kifejti, hogy még a mechanika sem alapozható egyedül az energia fogalmára. Kimutatja, hogy a legnagyobb energiaforgalom elve, amire Ostwald általános elvként alapoz, csak egyenesvonalú mozgásoknál adja meg a mozgásegyenleteket. A társadalmi jelenségekre történő alkalmazása során pedig az energia fogalma elveszti eredeti, mérhető mennyiségekhez kötött tartalmát, ezért üressé válik. Erdős Lajos „Természettudomány és filozófia” c. a „Dolgozatok a modern filozófia köréből” c. Alexander Bernát emlékkönyvben megjelent írásában észrevételezi, hogy Ostwald műveiből az energia fogalmáról csak annyit tudhatunk meg, hogy az megmarad. Láncki Jenő „Modern metafizikusok” (Nyugat, 1909.), illetve Karl Lajos „Természetmegismerés és metafizika” (A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, 1907.) c. írásaikban önkényes elméleti konstrukciókra épülő metafizikai rendszereknek értékelik mind Haeckel, mind Ostwald elméleteit.

A tudományos rendszeralkotás szándéka jellemzi a hazánkban néhány éven át egyedülállóan népszerű **Herbert Spencer** szintetikus filozófiáját is. A korszak radikális gondolkodóinak befolyásos folyóirata, a Huszadik Század Spencer levelével s a munkásságát méltató írással indul, mely szerint életműve „a letűnő század filozófiai örökségéből az egyedüli, mely tudományosan fegyelmezett gondolkodók világnézetének alapját képezheti. Az egyedüli, mert nem szubjektív okoskodás eredménye, hanem a természettudományok örök eredményeiből levont indukciók és az evolúció mindent átfogó természettörvényéből következő dedukciók alapján áll.”¹⁴

A hazai gondolkodók tollából is születtek spenceriánus ihletésű, élettani, fejlődéstani törvények szerinti haladást hirdető társadalomelméletek.¹⁵ Az értelmiségi közélet szereplőjeként is ismert tekintélyes zoológus, fiziológus **Apáthy István** szerint „az élettudomány is megkövetelheti, hogy éltető nedveit a társadalomtanba gáttalanul átönthesse és abból maga is erőt cseréljen”. Apáthy ugyan hangsúlyozza, hogy „nem szabad azt hinni, mintha a társadalmi problémákat lényegileg elintézték volna a biológusok, vagy éppen maga Darwin és Spencer”¹⁶, de a nemzeti gondolat által vezetett cselekvő alkalmazkodást javasoló elmélete jellegét tekintve alig különbözik az evolucionista és organikus társadalomfelfogásoktól. Apáthy tagadja, hogy a szabad versengés törvényszerű, s hogy a verseny a fejlődést szolgálja; a „struggle for life” elvét nem harcként, hanem fáradozásként értelmezi, s a fejlődéstörvényt a nemzeti akarat, „fajnemesítő erkölcs” vezette cselekvő alkalmazkodással befolyásolhatónak írja le. Ez sem változtatja meg azonban elméletének alapvetően biologisztikus jellegét.

Az ilyen, pozitivista indíttatású rendszerek hívei szerint a természettudományos elvek és módszerek alkalmazása az élet minden területén garantálja a jövő előrelátását. A hazai interpretációk és adaptációk nem fordítottak kellő figyelmet az indokolt kételyekre. Jellegük magyarázza népszerűségüket: világértelmezést, perspektívát, biztonságérzetet kínáltak a hagyományos vallási és filozófiai nézeteket az új viszonyok között hiteltelennek értékelők számára is.

A Huszadik Század körének egyik legismertebb egyénisége, **Jászi Oszkár** ironikus önkritikával így jellemzi értékelő visszatekintésében a folyóirat kezdeti periódusát: „Fiatalok és utópisták voltunk, akik hittünk az eszmék hatalmában, a fejlődési tan bizonytalan optimizmusában, az igazság erejében, a züllött, elmaradt, régi világ gyöngeségében, s mindennekfelett

¹⁴ *Jászi Oszkár*: Tudományos publicisztika. Huszadik Század, 1900/I. - Herbert Spencer nézetei Pulszky Ágost közvetítésével a magyar szociológusok nézeteire jelentős befolyást gyakoroltak, erről elemzéseket adnak pl. a következő művek: *A Huszadik Század körének történetfelfogása* (vál., bev. írta Pók Attila, Bp. 1982.), *A szociológia első magyar műhelye* (szerk.: Litván György és Szűcs László, Bp. 1973.).

¹⁵ Ilyen szélsőséges, organikus társadalomelméletet körvonalaz Méray-Horváth Károly „Társadalomtudomány mint természettudomány” (Bp. 1912.) c. könyvében. Munkáját a kortársak részéről is éles kritika érte, pl. Lánczi Jenő „Méray-Horváth szociológiája” c. írásában (A Munka Szemléje, 1906. nov. 30.).

¹⁶ *Apáthy István*: A fejlődés törvényei és a társadalom. Bp. 1912. 2-3. és 7. old. - Apáthy a tudományos élet egyik legszívesebb egyénisége, aki exponálta magát szűkebb szakmai körökben is, mint a darwinizmust vitató, más elveken nyugvó fejlődéstan híve, vagy mint az idegingerület vezetésének módjáról a neuron-elmélettel rivális elv képviselője. A polgári radikálisokkal való kezdeti együttműködését 1906-ban megszakította, létrehozva egy másik, az általa képviselt sajátos, egyszerre több ágon folyó élőlényfejlődést, ebből következően pedig független, nemzeti utakon vezető társadalomfejlődést állító „természettudományi” alapú, nemzeti társadalomtudomány művelésére hivatott tudományos egyesületet.

abban, hogy a fődolog a mi szép, egyszerű és tiszta igazságainkra megtanítani az embereket. Racionalista és korrupciógyilkos lovagok voltunk, akik... lenézve és megvetve a hagyományokat és évszázadok érzelmeinek erejét, büszke és magányos gerillaharcokat folytattunk evolúciós vagy utilitarista gyémántos hegyű lándzsáinkkal a feudalizmus és klerikalizmus évezredes lovagvára ellen... A széles néprétegek érdekeit akartuk felkarolni a kaszinók urai táplálása helyett, a természettudományt akartuk fölemelni a vallási babonák füstölő oltáira; az emberszerető földi morált a hierarchiák megkövesült és Krisztus-ellenes osztályetikája helyébe, és a szűk látókörű, elmaradt, dühös és vérengző nacionalizmus romjain meg akartuk alkotni a művelt népek testvéri köztársaságát.”¹⁷

Ahogy az imént idézetekből is kitűnt, a pozitivista rendszerek a magyar progresszió számos híve szerint a bizonyítható természettudományos eredményekre alapozva meghaladják, ezért helyettesíteni hivatottak a hagyományos keresztény világnézetet. Szabadgondolkodók és szocialisták állították, hogy a tudományok eredményei cáfolják a testen kívüli lélekről, a lélek halhatatlanságáról, a csodákról, a természetfölötti okokról vallott „babonákat”.¹⁸ Ugyanakkor a velük szemben álló keresztény gondolkodók közül sokan nem csak a tudományos eredmények világnézeti értelmezését vitatták, hanem feladatuknak gondolták a tudományos tételeket a keresztény tanításokkal szembeállítani, sőt cáfolni.¹⁹ A természettudományokra épülő pozitívizmus a századfordulón hazánkban világnézeti viták keresztüzébe került. Meg kell azonban jegyezni, hogy mind a keresztény bölcselek, mind pedig a pozitívizmus hívei között sokan voltak, akik - különböző elméleti megfontolások alapján - nem tekintették egymással ellentétes jelentésűeknek a keresztény tanításokat és a vitatott tudományos elméleteket; maga Herbert Spencer is mértéktartó álláspontot képviselt ebben a tekintetben.²⁰

A comte-i program szerint a pozitívizmus nemcsak a tudományok rendszerét, hanem a tudományos módszert is hivatott kidolgozni. Ezt a célt követi a fizika aktuális interpretációs problémáinak megoldását keresve a századfordulón hazánkban igen széles körben tekintélynek örvendő **Ernst Mach**. A pozitivista rendszerek előbbieken megnevezett alkotói nem fordítottak gondot a tudományos fogalmak és a tapasztalat viszonyának elemzésére. Az energia, a fejlődés, s más egzaktnak, tapasztalati eredetűnek állított „természettudományos”

¹⁷ Jászi Oszkár: Tíz év. Huszadik Század, 1910/I.

¹⁸ A természettudományos elméleteket a vallási tanítások cáfolataként, vallástalan világnézetként értelmező írások közül említhető pl.: *Paál Ferenc*: A vegytan sikerei. Szocializmus, 1909-1910. 81. old., illetve *Vámos Henrik*: Szabadgondolat. Szabadgondolat, 1911.; *Stophantus (Rohonyi Hugó)*: Természettudomány. Szabadgondolat, 1911/I.

¹⁹ A természettudományos elméletek vallási alapú kritikájának problémáját is elemzi a kor egy jellegzetes konzervatív teológusát bemutatva Horváth Pál „Dudek János pályaképe” c. írásában, megjelent a Magyar Filozófiai Szemle, 1995/1-2. sz.-ban. A századfordulón napvilágot látott apologéta munkák közül megemlíthető pl.: *Platz Bonifác*: Természettudomány és igazság. Bp. 1910., illetve *Bernhard Zsigmond*: Elvi ellentétek a modern és a katolikus tudomány között. Bp. 1909. vagy *Zeman Jenő*: Katolikus pap a modern társadalomban, Bp. 1907.

²⁰ A katolikusok körében a legismertebb a kiváló hittudós és filozófiai író, Prohászka Ottokár püspök, aki bergsoni indíttatású gondolatait állította a tudomány és a vallás összeegyeztetésének szolgálatába több művében is, pl.: Föld és ég, Bp. 1901.,- Az intellectualizmus túlhajtásai. Bp. 1910. A Protestáns Szemlében a teológus Rácz Lajos „Természettudomány és vallás” c. írásában azt fejt ki, hogy a vallási eszmét nem változtatja meg az a műveltség, amelynek alakjában a hitelvek kifejezésre jutnak, a forma változhat a kor követelményeinek megfelelően anélkül, hogy a tartalmat érintené (261. old.). Spencer az értelmi és erkölcsi nevelésről írott munkájában fejt ki, hogy a természettudomány a vallásnak inkább támasza, semmint cáfolója.

alapfogalmak az Ostwald-féle energetizmusban, a Haeckel-féle monizmusban vagy a spenceri organicizmusban egyaránt kifejtetlenek, homályosak, pontatlanok maradtak, a tudományok metodikájáról ezekben a rendszerekben kevés szó esett. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy e pozitivist rendszerekre a szaktudományok képviselői nem sok figyelmet fordítottak. A progresszió körein kívül nem ezek a - tudományos elvárásoknak kevésbé megfelelő - rendszerek szereztek a pozitívizmusnak híveket. Az akadémiai tudományok, szaktudósok köreiben népszerű pozitívizmus egyrészt a korábbi hagyományokhoz - főként Comte műveihez -, másrészt a tudományos mértéknek inkább megfelelő Mach művekhez kapcsolódik.

A fizika új elméletei, melyek a közvetlen tapasztalat számára hozzáférhetetlen részecskék, például atomok, elektronok létét állították, éppen a fogalmak és a tapasztalatok viszonyának problémáira hívták fel fokozottan a fizikusok, így Mach figyelmét is. Az elméletalkotó tudósok el sem kerülhették az interpretációs problémák kapcsán a tudományfilozófiai fejtegetéseket. Túlzás nélkül állítható, hogy Mach gondolatainak befolyása mind a fizikában, mind a filozófiában egyeduralkodó volt.

Munkásságának egy magyar ismertetésében arról olvashatunk, hogy nem kevesebb, mint kilenc értelmező megnevezés is előfordult az álláspontját bemutató hazai írásokban: idealizmus, pozitívizmus, szenzualizmus, fenomenologizmus, empirizmus, pszichomonizmus, empiriokriticizmus, funkcionálisizmus, machizmus.²¹ A sokféle interpretációra, sőt talán egyes félreértésekre is maga az életmű ad lehetőséget, az elnevezések azonban aligha segítik a helyes értelmezést, sőt tulajdonképpen ellentétesek Mach szándékával, hiszen ő meg akarta szabadítani a fizikát az „izmusoktól”, az idegen eredetű filozófiai spekulációktól.

Mach és a magyar progresszió

Mach gondolatai iránt nem csak fizikusok és filozófusok köreiben mutatkozott érdeklődés, hanem a progresszió elkötelezett híveinek széles táborában is. Ebben bizonyára közrejátszott természettudósi tekintélye mellett a baloldali társadalmi mozgalmak iránti tevőleges szimpátiája. Műveit Magyarországon mind az akadémiai, egyetemi tudományosság körében, mind a progresszió köreiben ismerték, becsülték.

A progresszió orgánumaiban megjelent ismertetések és méltatások gyakran túlzott szabadsággal „fedezték fel” a fizikus szerző gondolataiban saját álláspontjaik igazolását, így kerülhetett sor arra, hogy fiatal, radikális értelmiségiek, közöttük sokan természettudományos tanulmányokat folytató egyetemisták, nemcsak az antidogmatizmus legmeggyőzőbb képviselőjét, hanem egyenesen egy „új világnézet” megteremtését olvasták ki műveiből.²² Metafizika-kritikai gondolatait egy, a társadalmi cselekvés számára is orientációval szolgáló gyakorlatias filozófiának látták és láttatták.

Lóránd Jenő a Szabadgondolatban és a Galilei Füzetek c. kiadványsorozatban megjelent írásaiban új világszemlélet létrejöttét fedezi fel Mach munkáiban. Ez a szemlélet, értékelése

²¹ Az elnevezések forrása *Mikola Sándor*: Ernst Mach. Uránia, 1916. 124. old. A kortárs iratokban fellelhető még az ismeretelméleti monizmus, az impresszionizmus, az episztemológiai darwinizmus megnevezés is Mach nézeteinek jellemzőeként.

²² A kortárs osztrák és orosz tudományos és közéleti publicisztikában is gyakran értelmezték Mach nézeteit szabadosan. Erről ad elemzést *Donáth Péter*: A „baloldaliság” korai történetéhez: Gorkij - Lunacsarszkij - Bogdanov, 1907-1910. Bp. 1990. 11-153. old., ill. *Nyíri J. Kristóf*: A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok. Bp. 1980. 86-107. old.

szerint, a korábbi filozófia megoldatlan problémáit a téves kérdésfeltevésekből eredezteti, s bebizonyítja a metafizikai kérdések tudományos mérlegelésre érdemtelen voltát. A szerző szerint a korábbi materialista és monista törekvések, bár céljaikat tekintve helyesek voltak, mégis, szándékaik ellenére, metafizikaivá váltak, végül Mach eljutott a megfelelő megoldáshoz. „Szinte kiforrottan áll előttünk az a két meglátás, hogy a helyes világképnek a tudományon kell épülnie, s hogy a mindenség összes tényei egyneműek... A mi világszemléletünk is monista... Ha a filozófiában szokásos megnevezésekkel akarnók világszemléletünket vagy bölcséleti álláspontunkat jellemezni, akkor azt ismeretelméleti monizmusnak kellene neveznünk.”²³

Péterfi Tibor a Huszadik Században arról ír, hogy Mach műveinek megjelenése óta nyilvánvaló a fizika alapfogalmainak helyes értelmezése. Az „anyag”, az „erő”, az „atom” fogalmai csak arra a feladatra szolgálnak, hogy „ökonomikusan elrendezett tapasztalatokat felélesszenek”. Péterfi hozzáfűzi: „Ne hidd azért tisztelt olvasóm, hogy valami mumusnak tartom a metafizikát... egy Hegel, egy Schelling... metafizikája nemcsak ártalom nélküli, de gyönyörködtető terméke az emberi szellemnek. A metafizika művészet, mely nem a hangok, színek vagy formák, hanem a fogalmak harmóniáját keresi, eszköze pedig nem a hangszer, az ecset vagy a véső, hanem a logika. Ám élvezze, akinek ideje és hajlamai megengedik, az emberiségnek azonban ezen kívül más, nagyobb szükségletei is vannak. Az élvezet előtt biztosítani kell a megélhetést... A filozófiára, amennyiben ez a tapasztalat tényeit rendszerbe foglalja, e tényekből általános érvényű tételeket állapít meg, s a tények megállapításához a legalkalmasabb módszerekre mutat rá: mindennemű tudománynak szüksége van.” Mach érdeme, hogy gondolataival elvezetett ezekhez a felismerésekhez.²⁴

Polányi Károly, a polgári radikális értelmiségi fiatalok önképző és műveltségterjesztő körének, a Galilei Körnek első elnöke, aki az *Analyse der Empfindungen* c. mű több részletét az 1906-os jenai kiadás alapján lefordította, s 1910-ben a Galilei Füzetek sorozatában közreadta, a Szocializmus c. folyóiratban megjelent írásában „a pozitív bölcsélet legkiválóbb harcosai” között, Comte, Feuerbach, Marx, Spencer és Haeckel mellett említi Mach nevét. Mach érdemét a tudománynak olyan körvonalazásában látta, mely „azt mindenkorra élesen és biztosan elválasztja minden metafizikától”. Ezzel a gyakorlat számára tesz örök értékű szolgálatot, mert a metafizika „a gondolkodás zűrzavarának utolsó végvára, vallásos tudomány és tudományos vallás, értelmezhetetlen terminusokkal operál, kérdései értelmetlenek, s végső soron burzsoá érdekek jegyében szónokol”.²⁵

A Galilei Kör fiatal értelmiségi gondolkodói, akik később valamennyien figyelemreméltó, többen világszerte ismert tudományos karriert futottak be, a kör első éveiben tehát Mach műveiben - gondolatait túlzó módon értelmezve - új világnézetet láttak körvonalazódni. Metafizikaellenességük közelebbi rokonságot mutat a későbbi Bécsi Kör teoretikusainak gondolataival, mint a valamennyiük indulására döntő hatású Mach árnyaltabb álláspontjával, s amennyiben egyes magyar hívei figyelmen kívül hagyják, hogy a filozófiai álláspontot Mach alkalmasan megválaszthatónak tartja, nem pedig „örök igazságok” egyre tökéletesebb leképezésének, akkor nézeteit dogmatikusan értelmezik félre.²⁶

²³ Lóránd Jenő: Természettudomány és ismeretelmélet. Szabadgondolat, 1912. 79. s. köv. old.; Lóránd Jenő: Az új világszemlélet. Bp. 1913. 37-38. old.

²⁴ Péterfi Tibor: Jegyzetek Driesch filozófiájához. Huszadik Század, 1911/II. 576. s. köv. old.

²⁵ Palányi Károly: Mach Ernő. Szocializmus, 1909/10. 238. s. köv. old.

²⁶ A filozófiai álláspont választásáról ld. pl. *Analyse der Empfindungen*, III. fejezet 20. jegyzet, 1906-os jenai kiadás.

Más magyar értékelések - az eddig említettektől eltérően - a fizikus Mach egyik fő érdemének azt tartják, hogy nem becsüli túl a természettudományok eredményeit, sem explicit, sem rejtett módon nem tulajdonít elméleteiknek abszolút érvényt.

Mach filozófiája Erdős Lajosnak a Huszadik Században közölt írása szerint véget vet - a néhány évtizeddel korábban, Mentovich Ferenc munkásságának köszönhetően elterjedt - materializmus és a Haeckel, Ostwald, Spencer által képviselt természettudományos dogmatizmus uralmának. „A filozófusok megdönthetetlen és megcáfolhatatlan, abszolút érvényű és értékű világrendszert keresnek, Mach ellenben tudja, hogy eredményei csak relatív értékűek, amit találhat, legföljebb egy hipotézis lehet, amely rögtön megdőlni, mihelyt ellenkezésbe jön a tényekkel, amely bizonyára meg fog dőlni, amint ismereteink bővülnek, mert csakis mai ismereteink összefoglalására törekszik.”²⁷

Karl Lajos *Természetmegismerés és metafizika* c. tanulmányában Mach filozófiáját szintén úgy méltatja, mint annak bizonyítékát, hogy a természettudományos elméletek nem hivatottak átvenni a hagyományos metafizikák szerepét, legföljebb hozzájárulhatnak a világnézet fejlődéséhez. „Az egyes szaktudományok gyakran lépnek arra a veszélyes ösvényre, hogy törvényeik általánosításával, elveik jogosulatlan alkalmazásával a világot egységes szempont alá foglalják”, ezzel szemben Mach szerint a természettudomány nem tart számot arra, hogy kész világnézet legyen.”²⁸

A kritikai észrevételek, melyekkel Mach munkáit a nézeteivel rokonszenvező filozófiai elemzők illették, a saját elveivel szembesítették gondolatait. Ha a tudományos ismeret „szociológiai produktum”, illetve, ha a legalkalmasabbnak látszó, „ökonomikus” alapfelfogásnál is lehetséges jobbat találni, akkor Mach elemtana is átmeneti megoldás, az ő művei is a termékeny tévedések sorát fogják szaporítani.”²⁹

Mach műveiben az - általa bírált - metafizikai jelleget fedezi fel másik kritikusa, Lánczi Jenő. Mach műve nem is csak abban az értelemben metafizikus, ahogyan minden metafizika-kritika elkerülhetetlenül az. Az „elemek” fogalma és a „gondolkodási ökonómia” elve is metafizikai spekulációkon nyugszik: ezek éppen olyan absztrakciók, mint a régebbi filozófiai rendszerek alapjai. Az összefüggő élményekből impresszionisztikusan kiragadni az „elemeket” spekulatív eljárás, az így felmerülő problémákat nem lehet terminológiai nehézségekre redukálni, ahogyan Mach gondolta.”³⁰

Mach művei, ellentétben más pozitivisták munkáival, nemcsak a világnézeti és társadalmi kérdések elemzői körében keltettek figyelmet, hanem szaktudósok, fizikusok között is. Gondolatai, ez Einstein írásaiból is tudható, termékeny késztetést adtak a fizika elméleti alapjainak problematizálásához, s ezen keresztül egy olyan tudományfelfogás kialakításához, mely nyitottabbá tette a gondolkodást.

²⁷ Erdős Lajos: Ernst Mach filozófiája. Huszadik Század, 1913/I. 410. old.

²⁸ Karl Lajos: Természetmegismerés és metafizika. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, 1907. 1. s. köv. old.

²⁹ Erdős Lajos két, már említett írásában (ld. 4. és 17. jegyzet) is ilyen értékelést fűz Mach-ismertetéséhez.

³⁰ Lánczi Jenő „Modern metafizikusok” c. írásában e cím alatt tárgyalja Mach filozófiáját. Az „Analyse” teljes fordításának (Erdős Lajos munkája) megjelenése alkalmából a művészetfilozófus Fülep Lajos ír lesújtó kritikát a műről, melyben mértéktelenül dogmatikusnak nevezi Machot, nem is a dogmatizmusa a meglepő - írja -, hanem annak vaskossága, amilyenre csak „született nem-filozófus képes”, s teljességgel időszerűtlennek nevezi az 1927-es fordítás kiadását a Könyvbarátok Lapjának 1928/4. számában, megjelent bírálatban.

Mach és Mikola Sándor

„Mach fellépése óta új, szabadabb légkör vonult be a fizikába, melynek a legtöbb fizikus hódol... ismeretelmélete szinte észrevétlenül terjedt el a fizikusok között. Még azok is lényegében véve kénytelenek voltak álláspontján állni, akik, mint Planck, vele heves vitákat folytattak.”³¹ Az értékelés **Mikola Sándortól**, a hírneves tudóssá vált tanítványairól nevezetes Fasori Evangélikus Főgimnázium matematika-fizika szakos tanárától származik.

Az indulásától kezdve kiváló gimnáziumnak 1873-tól 1896-ig igazgatója volt a Comte-tól eredő pozitivizmusra épülő, átfogó filozófiai rendszert megalkotó Böhm Károly. Az iskola megőrizte a filozófus-igazgató által képviselt toleráns, nyitott szellemiségét, céljai között mindig fontos maradt az értelmi erő és az önálló ítélőképesség kifejlesztése. Mikola, miután - Eötvös Loránd tanítványaként - befejezte egyetemi tanulmányait, 1897-től tanára, 1928-tól 1935-ig igazgatója volt a gimnáziumnak. A tudományos eredmények megismertetésére irányuló széles körű tevékenységét tanúsítja szerteágazó társulati munkája és számos kisebb írása, melyeket igényesség és könnyen érthető, színes stílus jellemez. Pedagógusi munkásságát sokan méltatták, s maig megemlékeznek róla. Az utókor azonban kevésbé tarja számon, pedig tanítványai későbbi sikereiben valószínűleg közrejátszott, hogy kiterjedt filozófiai munkásságot is folytatott. E tárgyú művei közül indokolt a Mach-recepcióhoz kapcsolódó, de Maché mellett Eötvös Loránd szemléletének hatását is mutató, *A fizikai alapfogalmak kialakulása c.* 1911-ben megjelent könyvet felidézni.³²

A könyvben a szerző a filozófiai szellemnek a természettudományokban megfigyelhető elterjedését azzal indokolja, hogy „a természetkutatás eredményei szinte szétfeszítik azokat a kereteket, amelyekbe el akarjuk őket helyezni”.³³ Vizsgálatának módszeréről szóló fejtegetéseiben felfedezhető Mach gondolatainak hatása: „A tünemények megértését csakis fejlődésüknek története adhatja meg. Ez az elv alkalmazható magára a tudományra... Kétségtelen, hogy mikor így egységes, átalakuló és fejlődő tüneménynek nézzük a tudományt, akkor már a történeti tényeket bizonyos szempontból tekintjük és bizonyos irányelvek szerint osztályozzuk... A fejlődés elve az egyetlen, amely lehetővé teszi azt, hogy a tudománytörténet és ismeretelmélet kérdéseiben az objektív tárgyalás színvonalát megtartsuk.”³⁴ Míg azonban Mach a tudományfejlődés alapelvének a környezethez való optimális alkalmazkodást szolgáló „gondolkodási ökonómia” elvét tartja, addig Mikola a termodinamika második főtételeét gondolja ilyen alapelvnek: „az agyban lefolyó fizikai és kémiai átalakulások, amelyek végeredményben a lelki életet szolgáltatják, bizonyos meghatározott irányban történnek”.³⁵

A fizika alapfogalmai, mint azt „Mach történeti és kritikai vizsgálatokkal megmutatta, egyszerű intuitív tapasztalatokból alakulnak ki”, az agyban létrejött benyomások spontán

³¹ *Mikola Sándor*: Ernst Mach. Ld. 12. jegyz.

³² Mikola pedagógiai munkásságáról ld. Kovács László kismonográfiáját (Bp. 1993.). - A dielektrikumok kutatása terén elért eredményeiért 1921-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, 1942-ben tudományfilozófiai munkáit is elismerve ezzel - rendes taggá választották. Két átfogó filozófiai műve az első, itt idézett munka gondolatait folytatja és egészíti ki a fizika újabb eredményeinek reflexióival.

³³ *Mikola Sándor*: A fizikai alapfogalmak kialakulása Bp. 1911. 1-2. old.

³⁴ Id. mű, 115. old.

³⁵ Id. mű, 35. old.

fejlődése vezet az absztrakt fogalmak keletkezéséhez. Mach ezzel megszabadította a fizikát a „naiv materializmustól”, mely a természettudományok fogalmait és hipotéziseit tényleg létező valóságosnak tartja és megszabadította a „fogalmi realizmustól”, mely a fogalmaknak tulajdonít felismerésüket megelőző, független létet. Mikola úgy látja, hogy Mach a „természettudományi empirizmustól” is megtisztította a fizikát, „mely a lét és nemlét minden kérdését pusztá kísérlettel és megfigyeléssel gondolja megoldhatónak”. Ha Mach gondolatait másként értelmezzük, annak oka, hogy követői az önkényes szubjektívizmus álláspontjára helyezkedtek, s ennek hatása alatt maga Mach is eltért eredeti nézetétől.³⁶

Az igazi természettudományi alapfogalmat a közönséges, mindennapi fogalmaktól csak határozottsága különbözteti meg. Machhal szemben, aki a mechanika kitüntetett szerepét nem látja indokoltnak, Mikola - az Eötvös-féle szemlélethez hűen - a mechanika fogalomkészletének történeti elsőségét és megalapozó szerepét is azzal magyarázza, hogy „izmaink és idegeink az alapfogalmak elemeit tartalmazzák”.³⁷ A fizika fogalmi teljességében ugyan nem tükrözhetik, az absztrakció azonban soha nem vezethet addig, hogy ne legyen nyilvánvaló az érzékszervi adatok alapján a fogalomnak a tényekkel való összefüggése. A fizikában nélkülözhetetlen matematikai forma lehetőséget ad arra, hogy üres absztrakciók szülessenek.³⁸ „A fizikus annyira van, hogy szinte kézzelfoghatóvá teszi az atomot és az elektront, de azért mindig hirdeti, hogy amit tanít, az csak hipotézis vagy elmélet, és hogy csak a jelenségekben lát igazi realitást.”³⁹ Az anyagszerkezetre vonatkozó elméleteket és a speciális relativitáselméletet Mikola tehát azért fogadja fenntartással, mert az új, „matematikai miszticizmusba” bonyolódott elméletek nem felelnek meg annak a követelménynek, hogy „mindenki úgy érezhesse: ő maga tapasztalhatja a fogalmakat összekapcsoló törvényeket”.⁴⁰ Az elméletek üressé válásának lehetőségét fokozza, hogy a mai kor embere „ismeretanyagának java részét könyvből vagy tanítójának közléséből, közvetlen tapasztalat nélkül sajátítja el, és amikor tapasztal, már sok séma hatása alatt áll: lelkében tehát az absztrakciók nem fejlődhetnek szabadon, az agyban lévő benyomások kényszerállapotba jutnak”.⁴¹ Hogyan lássunk túl a szakkifejezések, sémák és a megszokott gondolati csapdák korlátain? A szerző úgy véli, hogy a tudománytörténeti összehasonlítások segíthetnek a kérdés megválaszolásában.

Mikola szerint a fizikai elméletek mindegyike hozzájárult a fejlődéshez, a későbbiek az előzők hatása alatt keletkeztek, s valamennyiben, amelyet „az emberiség közös absztrakcióinak zsinórmértéke” szerint tartósan érvényesnek látunk, fellelhető az igazság egy-egy mozzanata. Mikola Machhal szemben a fizikai elméletet nem csupán az intellektuális és gyakorlati alkalmazkodást szolgáló eszköznek tartja, hanem - Eötvös Lorándhoz hasonlóan - a tudományos elméletekben a viszonylagosság és mulandóság elismerése mellett is felsejleni véli az „abszolút körvonalait”, az igazság elpusztíthatatlan elemeit. Az igazság feltárásának alkotói intuíciót követelő munkájában a költő éppenúgy részt vesz, mint a tudós, a természettudomány a kulturális hagyomány része, nem fontosabb és nem is kevésbé fontos, mint a tradíció más elemei.

³⁶ Id. mű, 35. old.

³⁷ Id. mű, 334. old.

³⁸ Id. mű, 352. old.

³⁹ Id. mű, 79. old.

⁴⁰ Id. mű, 337. s. köv. old.

⁴¹ Id. mű, 135., 137. old.

Mikola műve, az eltérő mozzanatok ellenére is belső rokonságot mutat Mach szemléletmódjával. Mikola nyitott és toleráns szemléletet képviselt, mely az általa idegenkedéssel fogadott új fizika tudatos és értő befogadásának alapjául szolgálhatott.

A magyar fizikus nem látta a természettudományokban a hagyományokkal, vallásokkal szembeni harc eszközét, sem pedig az univerzális panaceát, amely minden emberi probléma orvoslására hivatott. Könyvének - Poincarétól származó - mottója szerint: „az emberiség nem lesz boldogabb a tudományok által, de még kevésbé nélküle”.

Századunk első évtizedének végén a IV. Nemzetközi Filozófiai Kongresszuson szerzett benyomásait hazánk küldötte, Pauler Ákos így összegezte: a pozitivizmus csillaga letűnőben van, a filozófiában a metafizika lehetőségébe vetett hit megújulása mutatkozik.⁴² A pozitivizmus a szélesebb közvéleményben azonban túlélte az irányzatnak a filozófiai életben tapasztalt rövid uralkodását, s mint Mikola példája igazolja, a szélsőséges értelmezésektől tartózkodó típusa, más filozófiai irányokkal együttműködve, sok tekintetben termékenyítően hatott a gondolkodásra.

A Mach-recepció, illetve Mikola munkássága egyben azon látszat ellen is bizonyítékkal szolgálhat, hogy a századfordulón az „epigon jellegű” bölcselet alárendelt szerepet töltött be hazánkban. A magyar szellemi életbe átültetett, sajátosan ötvözött pozitivisták és azon túlmutató, más filozófiai gondolatok minden bizonnyal közrejátszottak az ekkor nevelkedett magyar tudósok: Wigner Jenő, Neumann János, illetve a galileisták nagy horderejű, originális eredményeinek inspirációjában.

⁴² Pauler Ákos: A IV. Nemzetközi Philosophiai Congressusról. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, 1912.

Donáth Péter
POLITIKA - VÁLASZTÁS - ISKOLA

Szémán István és a szlovák nyelv oktatása - a budai tanítóképzőben (1923-1925)

A történeti forrásokat bújó, *levéltárak poros aktáit böngésző történész gyakran akad olyan, első látásra jelentéktelennek tűnő, ám valamilyen szempontból mégiscsak jellemző történetek nyomaira, melyek éppen „hétköznapiságuknál” fogva alkalmasak az adott korban tipikus társadalmi mechanizmusok megjelenítésére, ill. bizonyos társadalmi- politikai-ideológiai jelenségek ábrázolására s a korszak atmoszférájának felidézésére. Ilyennek tűnik számunkra a szlovák nyelvoktatás bevezetésének s dr. Szémán István alkalmazásának története a budai képzőben, melyet dokumentatív-elbeszélő módszerrel, a zömmel levéltári források „megszó- laltatásával” szeretnénk a tudományos közlemények T. Olvasóinak a figyelmébe ajánlani.*⁴³

Közismert tény, hogy Magyarország a trianoni békeszerződés következtében korábbi nemzetiségi állampolgárainak többségét (magyarok millióival együtt) elvesztette. Így volt ez az 1918-19-es változásokig a második legnagyobb nemzetiségként hazánkban élt szlováksággal is.⁴⁴ Az 1910. évi népszámlálás szerint a korabeli Magyarországon 1 946 000 szlovák („tót”) nemzetiségű lakos élt, a lakosság 10,7%-a. Miután a békeszerződés következtében a korábbi szlovák lakosság 86%-a „Csehszlovákiába került”, 1920-ban a trianoni országterületen már csak 141 918 szlovák anyanyelvűt találtak a népszámlálók, 1930-ban pedig már csak 104 819-et, ami a korábbi 1,8%-os arányról 1,2%-ra csökkenést jelentett. S ez a viszonylag kis számú lakosság is földrajzilag egymástól elkülönült területeken, Békés, valamint Csanád, Arad és Torontál vármegyében (12,9% és 7,4%); Komárom és Esztergom megyében, valamint Nógrád és Hont megyében (3,8% és 2,5%); Pest és Fejér megyében (1,4% és 1,1%); továbbá Budapesten (0,8%) élt. Nagyobb, 10 000 főt meghaladó lélekszámot 1930-ban csak Békés (42 760), Pest-Kiskun (18 802), valamint Csanád, Arad és Torontál (12 852) vármegyékben találtak az összeírók, míg 5000-ren felülit Budapesten (7764), Komárom és Esztergom (6785), valamint Nógrád és Hont (5506) vármegyékben írtak össze. Közülük 1920-

⁴³ Közleményünkben a Magyar Országos Levéltárban a VKM anyagaiban található irategyüttesre és a Budapest Főváros Levéltárában található tanári értekezleti jegyzőkönyvekre támaszkodunk elsősorban.

A kötetben közölt két tanulmány támogatásáért A Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítványnak, formába öntéséért Tringel Juditnak tartozom köszönettel.

⁴⁴ A trianoni Magyarország nemzetiségi politikájáról lásd: *Beller Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975.; *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Bp. 1994.; *Uő.*: A szlovákok történetéhez Magyarországon, 1919-1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről (Hungaro-Bohemicoslovaca 3.). Bp. 1989.; *Gyivicsán Anna*: Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Bp. 1993.

A magyarországi szlovákság statisztikájára vonatkozóan lásd: *Kovács Alajos*: A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp. 1936.; Történeti statisztikai idősorok, 1867-1992. I. köt. Népeség-Népmozgalom. KSH. Bp. 1992. 24-25., és 236-237. old; Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990). Az 1992. szeptember 2-5. között Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferencia előadásai. (Szerk.: *Kovacsics József*) Bp. 1994. 190-270. és 301-314. old. (utóbbi: Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákság számadatok tükrében).

21-ben 19 583, 1921-22-ben 20 326, 1922-23-ban 17 372, s 1930-31-ben 15 257 járt elemi mindennapi népiskolába. Mivel ezekben az években a tanítóképző intézetekben a kb. 3000-10 000 tanulóból mindössze 1-5 szlovák anyanyelvű növendék tanult, s utánpótlásuk teljesen esetleges volt, valamint a szlovák nyelv tanításával kapcsolatban ezek sem kaptak semmiféle felkészítést - az 1921-től megindult csehszlovák-magyar tárgyalásokon, a viszonyosság elve alapján - érthetően felmerült a megfelelő pedagógus-utánpótlás biztosításának kérdése.⁴⁵

A vallás- és közoktatási minisztérium az 1854/921. eln. számú, gróf Bethlen István miniszterelnökhöz intézett átiratában felvetette, hogy „a csehekkel folytatott tárgyalások során a csehszlovák jogi és politikai bizottságnak a kulturális kisebbség kívánságainak tekintetében elfoglalt merev” álláspontja folytán, „az esetleg felveendő újabb tárgyalások sikerét biztosítandó”, „a nagyobb számban együttélő békési tótoknak módot kell nyújtani arra, hogy gyermekeiket tót tanításhoz középiskolákban tanít/tat/hassák... a tótok kulturális igényeinek kielégítését honoráló szándékunk bizonyítására egy gimnáziumban (esetleg a békéscsabai ág. ev. gimnáziumban) s egy-egy állami polgári fiú- és leányiskolában (Békéscsabán és Szarvason) túlnyomólag tót tanításhoz párhuzamos első osztály lett volna felállítandó”.

Gróf Bethlen István - 1922. július 29-i levele tanúsága szerint,⁴⁶ a forrásaink szerint sajnos pontosan nem datálható megkeresésre - a 6661/1921. ME. II. számú válaszában „oda nyilatkozott”, hogy „ez idő szerint” /?/ több indokból ‘mellőzendőnek tartom azt, hogy ilyen irányban a magyar kormány részéről kezdeményező lépések történjenek.’ Az azóta lefolyt idő tapasztalatai alapján azonban úgy látom - szögezte le a miniszterelnök -, hogy revideálni kell ezt az álláspontot, már csak azért is, nehogy a felveendő újabb tárgyalások esetleges meghíúsulása esetén az a vád érhesse bennünket, hogy nem követünk el minden lehetőt elszakadt véreink kisebbségi jogai érvényesítésének biztosítására.

Ez okból tisztelettel kérek - írta gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszternek -, légy kegyes sürgősen intézkedni az iránt, hogy az 1922/23. tanév kezdetén /tehát alig több mint egy hónap múlva - D. P./ az említett két gimnázium valamelyikében tót tanításhoz párhuzamos első osztály állíttassék fel. Bölcs belátásodra bízom annak megállapítását, hogy ez a gimnázium melyik legyen. Információim szerint a szarvasi gimnáziumnál leendő szervezés a nemzeti szempontok biztosítása céljából megfelelőbb lenne.

A fent hivatkozott átiratomban részletesen kifejtett indokokra való tekintettel hangsúlyozni kívánatos, hogy a kérdéses párhuzamos osztály felállítására csak mint bizonyítékra van szükségünk a csehekkel felveendő tárgyalásoknál, ezért tisztelettel kérek, méltóztatással megfelelő úton-módon közrehatni oly iramban, hogy a szóban forgó párhuzamos osztály felállítása valójában ne legyen magva és kezdete a tót nyelvű középiskola kialakulásának... a szóban forgó párhuzamos osztály felállítására vonatkozó intézkedés ilyen rövid időn belül leendő megtételére azért van szükség, hogy az intézkedés megtörténjen a sajtó útján leendő publikálására megfelelő időnk legyen” - szögezte le a „Bizalmas! K. S. K.” (Kizárólag saját kezébe - D. P.) jelzéssel ellátott levelében a miniszterelnök.

Mi tagadás, ezen *intern álláspontja igencsak eltért az egy évvel korábbi - 1921. június 21-i - parlamenti beszédétől*, melyben az április 19-i kormányprogramot kiegészítve leszögezte: „Nekünk gondoskodnunk kell arról, hogy bárki e hazában, ha nem is beszéli a magyar nyelvet, az ő oktatását a legalsótól a legfelső fokig az anyanyelvén kapja meg. Régóta hiba volt ebben

⁴⁵ Bellér Béla, 1975. 169-175. old.

⁴⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL) K 502-1924-7-58 974.

az országban, hogy ebben a tekintetben gondoskodás nem történt...” - deklarálta *Bethlen István*.⁴⁷ Talán ezen „régi hiba” igencsak részleges korrigálását kívánta elérni, amikor idézett levelében azt kérte kollégájától, hogy tájékoztassa, „vajon intézkedett-e a közoktatásügyi minisztérium, hogy a tót nyelv egy-egy tanító- és tanítónőképzésében taníttassék, hogy így a jelentkező jelöltek tót nyelvű elemi iskolában való tanításra képesítést nyerhessenek. Ennek tervét a közoktatásügyi minisztérium fent hivatkozott 1854/921. eln. számú átiratában szintén felvetette, s 6586/1921. ME. II. számú átiratomban magam is kíváncsnak jeleztem ennek megvalósítását. Amennyiben a terv realizálására még nem került volna sor, ilyen irányban is tisztelettel kérem nagybecsű intézkedését, megemlítvén, hogy egyelőre talán elégséges volna egy tanítóképző intézetnél bevezetni a tót nyelv tanítását” - zárta levelét a konszolidáció politikai alapjainak megteremtésén - a maga módján, hatékonyan - munkálkodó kormányfő.⁴⁸

A politikai államtitkár - 8 napon belül megválaszolandó - sürgető jegyével kísért levélre reagálva a VKM VIII/a. ügyosztálya „tisztelettel jelentette”, hogy már január 12-én hozzájárult ahhoz, hogy „egy állami tanítóképzőben (esetleg Nyíregyházán) egy felekezeti tanítónőképző intézetben (esetleg Szarvason) a tót nyelv mint rendkívüli (fakultatív) tárgy rendszeresen taníttassék”. Az utóbbi intézmény fenntartója az evangélikus egyház lévén, ezért javasolták: „a bányai ág. ev. püspök úr véleménye is ki volna kérendő” - hozzátéve, hogy mivel az újabb miniszterelnöki állásfoglalás értelmében „elégséges volna a tót nyelvnek egy tanítóképzőben való bevezetése s erre az ügyosztály a nyíregyházi áll. tanítóképzőt tartja a legalkalmasabbnak s az eziránti intézkedés más (egyh.) hatóság intézkedését nem igényli: a nyíregyházi tanítóképzőben a tót nyelv fakultatív tanítása nehézség nélkül be volna vezethető”.⁴⁹ Az állásfoglaláshoz mellékelte 118 407/922. számú iratban egy rendelettervezetet is mellékeltek az intézkedés végrehajtásához. A ránk maradt levéltári példánkon az eredetileg a nyíregyházi állami tanítóképző igazgatóságának címzett fogalmazványon a város nevét - „a politikai államtitkár úr utasítására” hivatkozva - kihúzták, s helyére a „Budapest” szót iktatták.

Forrásainkból nem világos, hogy milyen megfontolás vezette az államtitkárt a címzett-változtatás kezdeményezésekor. Lehetséges - bár kevésbé valószínű -, hogy dr. Petri Pál⁵⁰ mérlegelte a magyarországi szlovákság földrajzi elhelyezkedésére vonatkozó népszámlálási adatokat, azt, hogy Szabolcs és Ung, valamint Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegyékben 1920-ban összesen 461 szlovák anyanyelvűt regisztráltak, míg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében és Budapesten 27 671+14 014= 41 685 szlovák anyanyelvű élt ekkoriban.⁵¹ Talán erre utal az az utasítás is, melyet a budai képző igazgatójához intéztek, felszólítván: „tegyen sürgősen jelentést, hogy a vezetése alatt álló intézetben hány tót anyanyelvű, ill. hány tót nyelvet beszélni tudó van, s hány tanuló jelentkeznék a tót nyelvnek mint fakultatív tárgynak a tanulására” -

⁴⁷ Bethlen István gróf beszédei és írásai I. köt. Válogatott beszédei. Bp. 1933. 170. old.

⁴⁸ MOL K 502-1924-7-58 974.

⁴⁹ Az államtitkári sürgetőjegy száma: 924/1922. VIII. 3., ezt, valamint a VIII/a ügyosztály 1922. szeptember 1-jei jelentését lásd uott.

Raffay Sándor volt ekkoriban a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke.

⁵⁰ Petri Pál 1881-ben született Budapesten. Hosszú ideig a miniszterelnökségen egyházjogi és nemzetiségi kérdésekkel foglalkozott, a h. államtitkári pozícióig emelkedvén, majd a kultuszminisztérium politikai államtitkára lett, a nem katolikus egyházügyek és a népoktatás irányítójaként. Több társadalmi és külpolitikai értekezést írt a trianoni diktátumról; nagyobb tanulmányai jelentek meg a népoktatás, a kisdédóvás és az óvóképzés témakörében. (A Magyar Társadalom Lexikonja, Bp. 1930. 441. old.)

⁵¹ Kovács Alajos, 1936. 25. old.

egyidejűleg elrendelve azt; jelezvén, hogy „a tót nyelvű órák ellátásával megbízandó tanerő kijelölésére, a tanítási órák számára és a tanítás anyagára nézve jelentésének beérkezése után” külön fognak intézkedni.⁵² Quint József igazgató 1922. szeptember 27-én reagált a VKM 118 407/922. VIII. a. számú rendeletében foglaltakra, jelentve, hogy a budai állami képzőben egyetlen „tót anyanyelvű tanuló” sincs; 12 „tótul tudó” növendék van; s hogy a „tót nyelv tanulására” 26 növendék jelentkeznék.⁵³

Valószínűbb azonban, hogy az államtitkár döntését egy az „ezen ügytől független, de tárgyi-lag mégis összetartozó” előterjesztés befolyásolta (vagy mindkét szempont), melyet 1922. szeptember 11-én küldtek 120 359/1922. szám alatt az elnöki ügyosztályhoz dr. Szémán István „görögkatolikus kanonoknak” a nemzetiségi nyelvek tanításában való elfoglaltatásáról, ill. kinevezetéséről,⁵⁴ egy másik, ugyancsak a miniszterelnöktől származó kezdeményezés nyomán.

„A Szémán-ügy” gyökerei egyfelől szintén az I. világháború s az azt követő forradalmak következményeihez, a trianoni békediktátumhoz, másfelől az 1922. évi választások történetéhez nyúlnak vissza. Dr. Szémán István görögkatolikus pap, középiskolai hittanár, az eperjesi kir. kat. főgimnázium tanáraként, az egyházmegye tanfelügyelőjeként komoly szerepet vállalt a Klebelsberg Kuno által irányított ügynevezett rutén akcióban,⁵⁵ s magyarbarát szerepe miatt a területet birtokba vett csehszlovák hatóságok kiutasították az országból. Ekkor „a nemzeti kisebbségi minisztérium abaúj-borsodi kirendeltségének lett a vezetője”, a minisztérium feloszlataáig - olvashatjuk az általa írt lexikoncikkében,⁵⁶ homályban hagyta, hogy valójában meddig is állt Szémán István a hivatal alkalmazásában. A nemzetiségi minisztérium ugyanis 1920. december 16-tól - Bleyer miniszter bukásától - 1922. október 27-ig, a minisztertanácsnak a felszámolást kimondó határozatáig, de facto lépésenként szűnt meg.⁵⁷ Arra vonatkozóan, hogy az egyes megyei kirendeltségeknek mi volt a sorsa, nem rendelkezünk pontos adatokkal.

Talán a minisztérium fokozatos ellehetetlenülése, s az ebből adódó egzisztenciális bizonytalanság is arra ösztönözte Szémán Istvánt, hogy elfogadja az edelényi választókerület polgárainak ösztönzését, akik képviselőjelölti fellépését sürgették, az 1922. március 2-i kormányrendelettel módosított (szűkített) választójog alapján szervezett kampány során.⁵⁸ A történeti emlékezetben Bethlen-Peyer-paktumként rögződött megállapodás alapján a szociál-

⁵² Lásd erről az 1922. szeptember 1-jei VKM rendeletet (MOL K 502-1922-5118 407.)

⁵³ MOL K 502-1924-7-58 974.

⁵⁴ Lásd erről a VIII/a ügyosztály 1922. november 2-i feljegyzését uott.

⁵⁵ Az ügynevezett rutén akcióra vonatkozóan a következőket olvashatjuk Szémán Istvánnak Bethlen Istvánhoz írt 1922. július 3-i levelében: „Gróf Klebelsberg VKM úr Ő Nagyméltósága illetékes tanúja annak, hogy már a háború alatt is (1916-1918-ban) mily biztatások mellett vállalkoztam a magyar nemzeti kapcsolatú rutén akció munkálására. 2 és fél év alatt a naptári egyesítési munkálatokon kívül 4 hazafias rutén nyelvkönyvet (államköltségen jelentek meg) írtam és szerkesztettem, hogy a nm. Kormány által felállított tantervi követelmények betarthatók legyenek.” (MOL uott.)

⁵⁶ Magyar Politikai Lexikon (Magyar politikusok) 1914-1929. Bp. 1929. 411. old.; Magyar Társadalom Lexikonja Bp. 1930. 539. old.

⁵⁷ Bellér Béla, 1975. 144-159. old.

⁵⁸ Szabó Ágnes: A konszolidáció kezdete - az 1922. évi nemzetgyűlési választások. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920-1990. Tanulmányok. (Szerk.: Földes György és Hubai László.) Bp. 1994. 83-104. old.

demokrata párt is indult a választásokon, az ország egyes területein a kormányfő által február-márciusban „gründolt” új kormánypárt (a Keresztény-Keresztyén Kisgazda, Földműves és Polgári Párt/Egységes Párt/) legkomolyabb riválisaként.⁵⁹ Az incidensektől (bombarobbanás, hatósági erőszak) sem mentes választási hadjárat során az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációjáért harcoló kormányzó és miniszterelnöke - a közigazgatás különböző szerveinek igénybevételeivel, egyebek között - politikai, gazdasági, jogi stb. paktumok sorával biztosította a számukra oly fontos parlamenti többség létrejöttét.⁶⁰

Ezek sorába tartozott az edelényi választókerület esete is, ahol - *Dr. Szémán István* 1922. július 3-i, *gróf Bethlen István*hoz intézett levelének tanúsága szerint⁶¹ - a „kerület választó polgárságának szinte imponáló többsége kívánta azt tőlem, hogy az egyéni szimpátiát illetően erősen megingott Lovász János /kormánypárti - D. P./ képviselő úrral⁶² szemben jelöltséget vállaljak”. Mivel „mindig arra törekedtem, hogy a törvényes rend és felsőbbtség iránt, nemcsak állampolgári, de súlyos lelkiismereti kötelezettségérzetből is a lehető legnagyobb deferenciát tanúsítsam... meggyőződésem tette lehetővé, hogy... a választási harc és az erős szociáldemokrata előretörés közepette - visszalépésem s támogatásom révén mégis ő /Lovász János/ kerüljön be a parlamentbe, mert a Kormányzó úr Ő Főméltóságára, valamint az idegen világnézettel szemben szükséges egybeforradás konzekvenciáira való hivatkozás kellett, hogy egyéni s helyzetenergiámat az egység szolgálatába kapcsoljam át. A főispán úr őméltósága nemcsak ezért, de 20 éves működésem, tisztviselői, társadalmi s írói szereplésem hangsúlyozásával is ‘egész egyéniségének hozzákötésével’ biztosított arról, hogy megfelelő új, végleges kinevezéssel s címmel tudja honoráltatni a kerület kívánatos békéjének előmozdítását. Eleinte csak visszalépést és semlegességet kívánt tőlem a közigazgatás, később, mikor a szociáldemokraták, visszalépésem folytán a remélt pótválasztás lehetőségétől megfosztva érezték magukat és még erélyesebb harcot kezdtek⁶³ - határozott aktivitást is ki kellett fejtennem, hogy a választásnak úgy erkölcsi, mint numerikus eredménye biztosíttassék. Ezt is megtettem. A főispán úr az egyéni és hivatalos szóval biztosított honorálásnak írásos, formai elintézését még a választás előttre ígérte /május végéig-június elejéig - D. P./, és biztos tudomásom szerint erre nézve fölterjesztést tett - mégsem voltam szerencsés az okmányt ez ideig kézhez kapni. A főispán úr átadta ugyan nekem a kabinetirodai igazgató úr Önnagyméltóságának hozzá intézett levelét, amelyben ügyemnek Excellenciához a Kormányzó úr Ő Főméltóságának meleg érdeklődésével való átküldéséről értesítette. Ez a kérdéses levél május 24-én kelt, de azóta - bár négy ízben is próbálkoztam - nem tudtam az elintézés nyomára jutni. A főispán úr... az elintézés tartamára, már csak erkölcsi reputációm megóvása miatt is szabadságot biztosított nekem - s azóta Szuhakállón, a kerület egyik községében - sajnos igen nehéz körülmények között várom az elintézését, mert ügyem hosszadalmassága miatt, sok

⁵⁹ A Keresztény-Keresztyén Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (Egységes Párt) programját lásd: Magyarországi pártprogramok 1919-1944. (Szerk.: *Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc.*) Kossuth Könyvkiadó 1991. 64-67. old.

⁶⁰ Lásd ehhez: Bethlen István titkos iratai. (Szerk.: *Szinai Miklós és Szűcs László.*) Kossuth Könyvkiadó 1972. 85-98. old.; *Romsics Ignác*: Bethlen István Politikai életrajz. Bp. 1991. 141-150. old.

⁶¹ MOL K-502-1924-7-58 974.

⁶² Az 1866-ban született Lovász János az 1920-as választásokon az edelényi választókerületben abszolút többséggel nyert Nagyatádi Szabó István régi híveként. Az 1922-es választásokon mint „az egységes párt hivatalos jelöltje... nyert mandátumot”. (Nemzetgyűlési Almanach, 1920-22. Bp. 1921. 87. old.; Bp. 1922. 116. old.)

⁶³ Lovász János szociáldemokrata ellenfele Csóka Vendel volt. (Uott.)

kárörvendő és gúnyos molesztálást kell elviselnem. Mindezekhez hozzájárul még az is, hogy kb. 60000 kor. csakis visszalépésem folytán vált obligóvá, /kötelezettséggé, tartozássá - D. P./, különben sohasem lett volna azzá. Erre nézve is kértem a főispán úr támogatását. Sem a kinevezésben, sem annak szuffixumában sem kételkedhetem ugyan, de mégis esedezve kell kérnem Excellenciádat, hogy azt sürgősen és soron kívül eszközöltetni méltóztassék, - hogy végre -, három helyen élő családomat összehozhassam és 3 középiskolás tanuló gyermekemet 2 teljes tanév elvesztése után tovább iskoláztathassam...” - kérte levelében dr. Szémán István „c. jogtudor, tb. kanonok, szentszéki tanácsos, a M. Nemzeti Múzeum könyvtárához berendelt középiskolai r., akadémiai m. tanár, egyházmegyei főtanfelügyelő, a Szent István Akadémia r. tagja”.

Bár a korabeli eljárásrendnek megfelelően a *VKM VI. ügyosztálya* szeptember 6-án elkészítette a Szémán István kinevezésére vonatkozó javaslatát, amit szeptember 15-én expedíáltatott a pénzügy, minisztériumhoz előzetes jóváhagyás végett, ez a jóváhagyás csak október 27-ét követően érkezett meg. A 3627/1922. PM számú Klebelsberg grófnak címzett levél szerint „nagybecsű átiratára válaszolva van szerencsém nagyméltóságodat értesíteni, hogy a felhozott indokokra való tekintettel hozzájárulok ahhoz, hogy az állami tanítóképző intézeti tanárok létszámában egy új, VI. fizetési osztályai tanári állásnak az 1922/23. évi költségvetési előirányzat keretében való rendszeresítése és betöltése tárgyában a minisztertanácsnak előterjesztés tétessék”.⁶⁴

Az erről mit sem sejtő vitéz *Borbély-Maczkó Emil*, *Borsod vármegyei főispán* 1922. október 31-én levélben emlékeztette a miniszterelnököt az ügy mihamarabbi rendezésére: „Kegyelmes Uram! Dr. Szémán István tb. kanonok kultuszminisztériumba való beosztása ügyében fordulok ismételten hozzád soraimmal s tiszteletteljesen kérlek, légy kegyes ezen régen húzódó ügyet kezeidbe véve sürgősen elintéztetni... a választások alatt történt megegyezés és a neki tett ígéret folytán kinevezése és végleges elhelyezése most már égetősen sürgős és így nagyon kérlek Kegyelmes Uram, hogy az ügyet véglegesen és kedvezően befejeztetni méltóztassál.”⁶⁵

Bethlen István kérdésére *Klebelsberg Kuno* levélben jelezte november 9-én, hogy az előzetes PM-hozzájárulás alapján „a vonatkozó minisztertanács előterjesztés... előkészítés alatt áll”. Valóban: másnap elkészült a vonatkozó előterjesztés, melyhez a minisztertanács december 22-i ülésén hozzájárulását adta,⁶⁶ s így a bevett eljárásrendnek megfelelően elkészülhetett a *kultuszminiszter Horthy Miklós kormányzóhoz előterjesztett kinevezési javaslata* „Szémán István dr. ... tanárnak, az állami tanítóképző intézetek tanári létszámába tanítóképző intézeti tanárrá leendő kinevezése tárgyában”.

Az 1923. február 1-jei előterjesztés szerint:

„Főméltóságú Kormányzó Úr!

Mély tisztelettel kérem Főméltóságodat, méltóztassék dr. Szémán István tiszteletbeli kanonok, szentszéki tanácsost, az eperjesi királyi katolikus főgimnázium volt rendes tanárát, az állami tanítóképző intézetek tanári létszámába tanítóképző intézeti tanárrá, a VI. fizetési osztályba kinevezni. A vezetésem alatt álló minisztérium ügykörében felmerült a szüksége annak, hogy egyes középfokú iskolákban, jelesül a tanítóképző intézetekben a tót nyelv mint nemzetiségi kisebbségi nyelv taníttassék, amely kérdés külpolitikai szempontból is jelentőséggel bír. Ezen

⁶⁴ Az 1922. október 22-én kelt pénzügyminisztériumi levelet lásd: MOL K 502-1924-7-58 974.

⁶⁵ Uott.

⁶⁶ Lásd erről az 1922. december 24-i feljegyzést uott.

állásra egyenesen rátermett Szémán István dr., aki a magyar és német nyelven kívül az orosz, rutén és tót nyelvet is bírja, és így pedagógiai készségénél fogva nemcsak e nyelvek tanítására alkalmas, hanem mint bevált középiskolai tanár szaktudásánál és hazafias érzületénél fogva teljes biztosítékot nyújt a reá bízandó ügykör lelkiismeretes és nemzeti szempontból mindenekfelett kielégítő betöltésére.

Szémán István 1880. évi július 5-én Abaújszántón született, görögkatolikus vallású, nős, négy gyermek atyja. Középiskolai tanulmányait az eperjesi királyi katolikus főgimnáziumban végezte és ott 1899-ben érettségi vizsgálatot tett. Főiskolai tanulmányait az eperjesi püspöklíceumban folytatta, s 1903-ban középiskolai hittanárrá képesítettetett. Majd Budapesten az akkori felső nép- és polgári iskolai tanítóképző intézet nyelv- és történettudományi szakcsoportjának volt hallgatója. 1915. évben a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetemen kánonjogi doktorrá avatták, s végül 1918-ban a szociológiából teológiai akadémiai magántanárrá képesítettetett.

A tanügy terén működését 1903. évi március hóban az eperjesi királyi görög katolikus tanítóképző intézetben kezdte meg, majd az eperjesi királyi katolikus főgimnázium rendes tanára volt.⁶⁷ E minőségében 1919. évi január hó 1-jétől kezdődőleg a VII. fizetési osztályban állott.

Az előadottak alapján mély tisztelettel kérem Főméltóságodat, hogy előterjesztésemet, melynek megtételéhez a pénzügyminiszter úr 1922. évi október 27-én 3627/1922. szám alatt kelt átiratában, a minisztertanács pedig 1922. évi december 22-én tartott ülésén hozzájárult, kegyesen elfogadni méltóztassék. A magas elhatározás szövegének tervezetét tiszteletteljesen bemutatom” - írta előterjesztésében gróf Klebelsberg Kuno.⁶⁸

Az 1923. február 17-én kelt, *Horthy kormányzó aláírásával és Klebelsberg kultuszminiszter ellenjegyzésével megszületett „magas elhatározás szerint”*: „A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére dr. Szémán István tiszteletbeli kanonok, szentszéki tanácsos, királyi katolikus középiskolai rendes tanárt az állami tanítóképző intézetek tanári létszámába tanítóképző intézeti tanárrá a VI. fizetési osztályba kinevezem.”⁶⁹

A minderről mit sem sejtő, egyre kétségbeesettebben várakozó érintett megkeresésére, *Bethlen miniszterelnök* 1923. február 24-én levélben sürgette Klebelsberg kultuszminiszternél a meglehetősen elhúzódot ügy mihamarabbi lezárását: „meglepetésemre szolgált... Szémán Istvántól nyert abbeli értesülésem, hogy az ő kinevezése még mindmáig nem történt meg. Tekintettel arra, hogy ez a többé mivel sem magyarázható halogatása a kinevezés végleges elintézésének az érdekeltnek gyermekei neveltetése, lakásügyének elintézése, és egyéb magán vonatkozású, de reá nézve egzisztenciális jelentőséggel bíró ügye körül rendkívül súlyos bonyodalmakat és károkat idézett már eddig is elő, nagyon kérlek, hogy előterjesztésedet a legközelebbi minisztertanácsba okvetlenül behozni s általában a kinevezés legsürgősebb perfektuálása érdekében mindent megtenni kegyes légy” - írta a miniszterelnök.⁷⁰

⁶⁷ Szémán István 1903-tól lett az eperjesi kir. gör. kat. kántortanítóképző intézet helyettes tanára, 1905-től az eperjesi kir. kat. gimnázium ideiglenes helyettes, majd 1907. IV. 16-tól végleges rendes gör. kat. hittanára. (Lásd erről az 1912. szeptember 20-án kiállított „Életrajzi és működési adatok” című kérdőívet uott.)

⁶⁸ MOL K 502-1924-7-58 974.

⁶⁹ Uott.

⁷⁰ Uott.

Klebsberg Kuno két nap múltán válaszolt a miniszterelnök levelére: „előterjesztésem a múlt évi december 22-én tartott minisztertanácson már keresztülment s a Kormányzó Úr Ő Főméltósága ezen előterjesztésemhez Budapesten folyó évi február 17-én kelt magas elhatározásával hozzájárulni méltóztatott. Az előterjesztés Ő Főméltósága kabinetirodájából e hó 23-án visszaérkezett s így Szémán kinevezése rövid időn belül nyilvánosságra lesz hozható. Az illetékes ügyosztályt egyébként az ügy lehető legsürgősebb befejezésére egyidejűleg utasítottam” - írta a kultuszminiszter,⁷¹ s utasításának meg is lett a fogantatja: Szémán István már március hónap folyamán alkalmazásba került a budai állami tanítóképző intézetnél.

Mielőtt azonban a további fejleményeket követnénk, szükségesnek látszik néhány kiegészítő információt fűzni a fentiekhez a procedúra megismertetése érdekében meglehetősen hosszasan bemutatott dokumentumok értelmezését segítő. *Szémán István* jellemzésénél az előterjesztés során szemérmesen hallgattak arról a körülményről, hogy ő 1903 óta görögkatolikus egyházi személy volt, aki *a hittanári oklevelén kívül semmiféle befejezett tanári, különösen nyelvtanári végzettséggel nem rendelkezett.* Tanítóképző intézeti működése idején ugyan elvégezte a budapesti állami polgári iskolai tanítóképző I. és II. évfolyamát a nyelv- és történettudományi szakcsoportban,⁷² de mivel időközben gimnáziumi tanári megbízatást nyert, tanulmányait nem fejezte be, s képesítő vizsgát sem tett. Formai szempontból tehát - a valóban értékes, s a Szent-István Akadémia nyelv- és irodalmi osztályán rendes tagsággal, valamint magántanári címmel honorált munkássága ellenére - sem felelt meg minden tekintetben a tanítóképző intézeti tanárokkal szemben támasztott követelményeknek. De ami még ennél is fontosabb: kevéssé ismerte a tanterv- és tanmenetkészítéssel kapcsolatos elvárásokat. Ebből, mint látni fogjuk, adódtak bizonyos problémák nyelvtanári működése során...

1923. március 19-én *Szémán István* elkészítette tanmenetét „a tót (szlovák) nyelvnek a budapesti I. ker. m. kir. állami tanítóképző intézetben, az 1922/23. tanév április-június hónapjaiban való tanításához”, melyben a rövid tanítási időre s a tantárgy új voltára való tekintettel csak egyetlen kurzus indítását javasolta, melyben „a rendszeres tanítás előgyakorlatképpen, ...a nyelv helyének és rendszerének áttekintést nyújtó megvilágítását” és a betűk és hangok írásának és kiejtésének megismertetését tűzte ki célul.⁷³

Április 5-én *Quint József* jelentette a VKM-nek a szlovák nyelvi tanfolyam elindítását heti 2 órában, s két csoportban. „Minthogy az év vége közel van, a tanár úr a mellékelt tanmenete szerint csak általános tájékoztatást adna a tót nyelv hangtani és kiejtési sajátosságairól, azon kívül jellemezné a hazai tótságot földrajzi és néprajzi szempontból” - írta az igazgató, majd hozzátette; „Amennyiben a tót nyelv tanítása állandósíthatnák, felszólítandó volna dr. Szémán István tanár, hogy részletes munkatervet készítsen... Másfelől, megfontolás tárgyává teendő, hogy miként óvhatók a túlterheléstől azok a tanulók, akik önként jelentkeznek a tót nyelv tanulására.”⁷⁴ Levelében tehát *Quint József* jelezte, hogy a maga részéről elégedetlen *Szémán* tanár úr tervezetével, s a tanulók túlterhelése miatt aggódva, mintegy indirekt módon, óvatosan megkérdőjelezte a szlovák nyelv tanításának állandósítását a budai képzőben.

Hasonló légkörről tanúskodik az 1923. április 27-i tanári értekezlet jegyzőkönyve is.⁷⁵ „Igazgató üdvözlí dr. Szémán István kollégát, akit intézetünkben a tót nyelv tanításával bízott

⁷¹ Uott.

⁷² Lásd a 25. jegyzetben említett kérdőívet.

⁷³ MOL K 502-1924-7-58 974

⁷⁴ *Quint József* 194/1923. számú levelét lásd uott.

⁷⁵ Budapest Főváros Levéltára (BFL) VIII. 130 a. 22. (Kiemelés tőlem - D. P.)

meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr. Szémán kolléga a tót nyelv tanítását az erre önként jelentkezett növendékek között meg is kezdte” - közölte tudomásvétel végett az igazgató, majd ezt követően a Kiss Áron református hitoktató javaslatára létrehozott fakultatív bibliai kör munkásságának beindulásáról tudósította kollégáit, s „elvi szempontú hozzászólást kért” az elhangzottakhoz. A tantestület, tagjainak véleménynyilvánítása után határozatot hozott, mely szerint: „A tanári kar pedagógiai és egészségügyi okokból a heti 30 órának a túllépését károsnak tartja, és kéri a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, hogy a tanterv revízióval kapcsolatban állapíttassa meg elvként, hogy heti hány kötelező és hány fakultatív órája lehet a növendékeknek.” Majd mintegy megoldási lehetőséget kínálva, „az amerikai rendszert” hozták szóba, melyben 24-26 óra kötelező, s 6-4 óra kötelezően választható a növendékek számára „képeségeiknek és hajlamaiknak” megfelelően.

A szűkszavú jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy a növendékek túlterhelésével kapcsolatos - kétségtelenül megalapozott - tanári aggodalmak határozatba foglalása vajon nem jelzett-e más, ki nem mondott fenntartást a VKM intézkedésével kapcsolatban. Szémán tanár úrnak mindenesetre nem lehetett örömteli, hogy tanítóképzős kollégái kurzusát így fogadták a bemutatóközlő értekezleten.

Két héten belül újabb kellemetlenség érte a budai képző újdonsült szlovák nyelvtanárát, mikor *Sarudy Ottó, a tanítóképzőket irányító királyi főigazgató* az intézetben tett felügyeleti látogatása során meglátogatta óráit, majd a tapasztalatokat összegző értekezleten - egyetlen megjegyzésként - azt ajánlotta Szémán tanár úrnak, hogy „a grammatikus módszert kapcsolja össze a direkt módszerrel”.⁷⁶ 1923. július 13-án Sarudy főigazgató - Quint József áprilisi javaslatával egybehangzóan - komoly felülvizsgálatra alkalmatlannak ítélte a Szémán tanár úr által benyújtott két és félhavi tervezetet, s azt kezdeményezte, hogy szeptember 15-ig a tanár úr egy egész évre szóló tanmenetet állítson össze, s - az igazgató közvetítésével - küldje meg véleményezésre.⁷⁷

Szeptember 10-én *Quint József* igazgató megküldte a VKM-nek a szlovák nyelv tanulására jelentkezett 29 tanuló névsorát s a Szémán tanár úr által összeállított éves tervezetet,⁷⁸ melyet ismét a Tanító- és Tanítónőképző Intézetek Magyar Királyi Állami Főigazgatóságára továbbítottak, minősítés végett.

Sarudy Ottó - lesújtó - véleményét a következőképp összegezte:⁷⁹ „dr. Szémán Istvánnak a tót nyelv tanmenete címén készített munkálata a tanmenet fogalmának úgyszólván minden lényeges jegyét nélkülözi. Nem tanmenet tehát, hanem csak önkényes anyagfelsorolás, amely a tanításnak sem az egységeit, sem a rájuk fordítandó időt, sem a sorrendjüket nem tünteti fel. A tanmenet a tanítás egy évi anyagának hónapok, hetek, és órák szerint felaprózott egységeinek időrendben következő feltüntetése, ezekből pedig semmi sincs a szóban forgó dolgozatban. Annyira távol áll ez a munkálat a tanmenet fogalmától, hogy már az intézet igazgatójának sem lett volna szabad Nagyméltóságodhoz való fölterjesztés végett elfogadnia. Jóváhagyását tehát nem javasolhatom” - írta a királyi főigazgató, majd a csatolt rendelet-tervezetben a következőket írta: „Hívja fel tehát igazgató úr dr. Szémán István tanárt, hogy a szóban forgó munkálatot az 1916. évi 61 800. rendelettel kiadott Tanmenetben kifejeződő

⁷⁶ Lásd az 1923. május 9-i értekezlet jegyzőkönyvében. Uott.

⁷⁷ A főigazgató 780/1923. számú levelét lásd MOL K 502-1924-7-58 974.

⁷⁸ A 682/1923. számú levelet lásd uott.

⁷⁹ Az 1014/1923. számú főigazgatói levelet lásd uott.

elvek alapján dolgozza át és folyó évi december 15-ig a tisztelt igazgatóság útján hozzám terjessze fel.”

Az ily módon megdorgált Quint József már november 13-án továbbította *Szémán tanár úr* újabb, immár a tanmenet kívánalmainak megfelelő, hetekre, órákra, feladatokra stb. kitérő 10 oldalas tervezetét,⁸⁰ melyet a tanár úr a következő elvek felvázolásával vezetett be: „Miután a tót nyelv tanulása fakultatív s a jelentkezőkre nézve a folyatódolgozó tanulásra nézve kötelezettség nincs, a két csoportban történő tanításhoz alkalmazkodik a tanmenet is: a/ a kezdők, b/ a haladók részére állapítja meg a végzendő tananyagot. Tekintettel arra, hogy élő nyelv tanításáról van szó, már eleve is igyekeztem szolgálni a Nagyméltóságú Minisztérium intencióját - s a tanítás praedomináns eleme a beszélgetés, mindazonáltal a beszélgetések fokozatos kiépítése és a gyakorolt nyelvi anyag tudatossá tétele szempontjából bizonyos nyelvtani alapismereteket is fel kellett tennem. Nem elvont grammatizálást jelent ez, hanem a tót nyelv élő organizmusának oly vázát, amelyre akár a gyakorlati életben szükséges nyelvhasználatban, akár a továbbképzésben támaszkodhatik a tanuló. Nem is könyvtanítás ez a nyelvtani anyagközlés, hanem a közös munkából leszűrődő eredménytár” - írta a tanár úr, majd a beszélgetések és olvasmányok összeállításánál szem előtt tartott tankönyvek és szöveggyűjtemények felsorolását adta, kiemelve dr. Pechány Adolf szlovák kormánybiztos munkáit,⁸¹ majd hozzátette: „Ha a viszonyok engednék, speciális iskolai nyelvkönyv nagyon szükséges volna, mert ilyen jelenleg nincs.”

Az újabb tervezetet immár elfogadásra ajánlotta december 5-én *Sarudy főigazgató*, minthogy „a szóban forgó tanár Nagyméltóságod... 128 620/923. szám alatt kelt rendeletének eleget tett”.⁸²

Elismerés csengett ki *Quint József* szavaiból is a tantestület 1923. december 22-i értekezletén, mikor is az igazgató kiemelte, hogy „Szémán István áldozatosan segített az irodai munkában, napról napra átjár a balpartról ezért az iskolába”, hozzátéve, hogy ezt jelenteni fogja a VKM-nek is.⁸³

A tanár úr helyzetének valamelyes konszolidálódására utal az a körülmény is, hogy a minisztérium, ill. a főigazgatóság különösebb kommentár nélkül tudomásul vette *Szémán István* 1924. június 11-i *jelentését* „a budapesti I. ker. áll. tanítóképző intézetben az 1923/24. iskolai évben végzett tót nyelvű (fakultatív) tanításról”. Ebben a tanár úr közölte, hogy „a tanulók egész év folyamán, tekintettel a tárgy fakultatív voltára, a házi feladatoktól lehetőleg mentesítve voltak, s csak az iskolai direkt módszerű beszélgetések, fordítások és nyelvtani megfigyelések alkalmával gyakorolták a nyelvet. A jelentkezők között, a tanév elején egy sem volt, aki a tót helyesírással tisztában lett volna vagy a tót nyelvet módszeresen tanulta volna. A tanév végére, az ide mellékelt haladó dolgozati füzet tanúsága szerint számba vehető haladás

⁸⁰ Az igazgató 821/1923. számú levelét s a tanmenetet lásd uott.

⁸¹ Pechány Adolf kormánybiztos tevékenységéről a vonatkozó dokumentumokat közreadó Tilkovszky professzor úr a következőket írta; „A nemzetiségi ügyek kormánybiztosait, így Pechányt nem... arra nevezték ki, hogy a reájuk bízott kisebbségek védelmére hozzanak intézkedéseket, hogy nemzetiségi mivoltukban való fennmaradásuk feltételeiről gondoskodjanak, hanem hogy asszimilálódásuk folyamatát, amelyben a magyarosodás természetes tényezőit hangsúlyozták, mozdítsák elő, sietessék minden lehetséges eszközzel - tehát éppenséggel azért, hogy magyarosítsanak.” (Tilkovszky Loránt, 1989. 9. old.).

⁸² Az 1400/1923. számú főigazgatói levelet lásd: MOL K 502-1924-7-58 974.

⁸³ BFL VIII. 130 a. 22.

mutakozott. A kezdő dolgozati füzet pedig a nyelv elemeivel való megismerkedésről tesz tanúságot. A tanév utolsó előtti óráján 35 perces szóversenyt is rendeztünk a kezdők csoportjában, amelynek eredményét a vizsgálaton is elnöklő igazgató úr elé terjesztettük. Megállapítást nyert, hogy 161 szótól 63-ig írtak a tanulók az erős félóra alatt, a szavak magyar jelentését is mindenütt feltüntették. A tanév elején a nyelv iránt észlelt averzió is enyhült, s a tanítás közben felhasznált magyar és német nyelvi analógiák a tanulók látókörét tágították. A haladóknál igyekeztünk a nagy magyar költők és írók (Petőfi, Arany, Vörösmarty, Mikszáth, Jókai) tót fordításaival is megismerkedni - s mindkét fokon a nemzeti szempontokat kidomborítani. Az olvasmányi szövegeket dr. Pechány... könyveiből vettük; ezek azonban nem iskolák számára készültek, szükséges volna egy, a német nyelviekhez hasonló, speciális tót nyelvkönyv” - írta korábbi javaslatát megismételve a tanár úr.⁸⁴

Sarudy főigazgató szeptember 2-án a jelentés elfogadását javasolta a VKM-nek azzal, hogy „a szóban forgó tankönyv kiadásáról ez idő szerint alig lehet szó”.⁸⁵

Szémán István helyzetének további konszolidálódását a budai képzőben mindenekelőtt az a körülmény nehezítette, hogy a hetente 45 szlovák nyelvi óra mellett - időnként - heti két óra görögkatolikus hittantanítást oszthattak csak ki rá, ill. 1924 szeptemberétől egyetlen féléven át - helyettesítésként - a földrajz tanítását heti 7 órában (valamint a tantestületi jegyző funkcióját). Óraszámra még így is csak az igazgató óraszámával volt összevethető, míg a többi kinevezett tanár rendszeresen heti 17-22 órában tanított. A kérdés annál kényesebbnek bizonyult, mivel a magyar gazdaság, és költségvetés nehéz helyzetére hivatkozva 1923 novemberében a VKM 138 013/1923. számú rendeletével a tantestület 5 tagját: Lechniczky Gyulát, Papp Györgyöt, Ligárt Mihályt, Hegedűs Paulát, valamint Keszler Károlyt; majd 1925 januárjában a 105 290/1924. számú VKM-rendelettel Szelényi Dezsőt „B” listára helyezték. Mivel az 1925 szeptemberében induló tanévben Szémán Istvánnak ismét csak 4+2=6 órát tudtak biztosítani, helyzete a fent ismertetett főigazgatói, ill. minisztériumi állásfoglalások ellenére bizonytalan maradt.

Ebben a légkörben történt, hogy a tantestület 1925. október 26-i értekezletén Quint József bejelentette: „a tót nyelv tanára és az értekezlet jegyzője, dr. Szémán István kartársunk egy évi szabadságot kapott. Rövid úton értesültünk attól, hogy a görögkatolikus szentszék elnökévé nevezték ki, mint az egyház kanonokát. Örömmel üdvözljük új hivatalában, és minden jót kívánunk neki új működési körében” - deklarálta az igazgató, hozzátéve: „most megjelent, az orosz irodalmat ismertető könyvének ajándék példányáért pedig köszönetet mondunk”.⁸⁶

A szüksézáú tantestületi jegyzőkönyvből kevésbé felidézhető a hangulat, mellyel a budai képző tanárai fogadták Szémán István távozásának híré: de az előzmények ismeretében aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a felek kölcsönös megkönnyebbüléssel vették tudomásul az átmeneti kényszer-együttműködés megszűnését.

Ami a képzőt illeti: Quint József igazgató azonnal kijelölte az új jegyzőkönyvvezetőket,⁸⁷ s rövidesen gondoskodott szlovák nyelvtanárról is. Pázmán József óraadóként foglalkoztatott középiskolai tanár 10 éven át folyamatosan tanította az erre önként jelentkezett növen-

⁸⁴ MOL K. 502-1924-7-58 974.

⁸⁵ A 823/1924. számú főigazgatói levelet lásd uott.

⁸⁶ BFL VIII. 130 a. 22.

⁸⁷ Uott.

dékeket.⁸⁸ Szémán tanár úr egyelőre ugyan szabadságra ment - így átmenetileg állományban maradt a budai képzőben⁸⁹ -, de valójában véglegesen távozott.

*

A görögkatolikus egyházhoz - mint munkaadóhoz - való visszatérését Szémán István már 1922. március 6-án előkészítette, amikor az Eperjesi Egyházmegye Magyarországhoz került 20 parochiája lelkészeinek kezdeményezésével szemben memorandummal fordult dr. Csemoch János hercegprímáshoz. Ebben elismerte, hogy a lelkészek személyes érdekei a 20 egyházközségnek a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez való csatolása mellett szólnak, ugyanakkor rámutatott arra, hogy „a papság mozgalma figyelmen kívül hagyja azokat a magasabb egyházi és nemzeti érdekeket, amelyek e parochiák különállását indokolják”.⁹⁰ Az Eperjesi Egyházmegye egykori főfelügyelőjének felterjesztését méltányolni látszott a Szentszék, mikor e parochiák különállása ellen döntött, majd 1924. június 4-én a Munkácsi Egyházmegye Magyarországra került parochiáját is ide csatolva önálló egyházkormányzati szervezetet, apostoli exarchátust állított fel. Elére XI. Pius pápa a politikai okok miatt lemondott Papp Antal munkácsi püspököt nevezte ki apostoli kormányzóvá, címzetes küzikei érsekké. Az 1925. szeptember 11-én Csehszlovákiából kiutasított Papp Antal - más, az exarchátushoz tartozó nagyobb település híján - a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez tartozó Miskolc városában telepedett le, s így azután a vezetése alá került parochiákat napjainkig Miskolci Apostoli Kormányzóság elnevezéssel tartják nyilván.⁹¹

Papp Antal dr. Szémán Istvánt nevezte ki érseki helynökévé, az érseki iskolák főfelügyelőjévé s a szentszéki bíróság elnökévé. A Szentszék kezdeményezésére a magyar kormány az exarchátus rendelkezésére bocsátotta a tapolcai apátság 3263 kat. holdas földbirtokának haszonélvezetét, így az ezzel kapcsolatos irányítási feladatok is az 1926-ban általános helynökké előlépett, s a konzultori testület elnökévé választott Szémán István vállaira neheztedek.⁹² Továbbra is eleven politikai aspirációi eredményeként az 1926-os országgyűlési választásokon Miskolc város pótképviselőjévé választották (a fentiekben említett v. Borbély-Maczky Emil képviselő mellett). Egyházi karrierje később is töretlenül ívelt felfelé: az időközben Szántay-Szémán Istvánra magyarosított érseki általános helynököt 1927-ben pápai prelátussá nevezték ki, 1938-ban archipresbiterré, és a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend lovagjává, 1941-ben kommandátorává avatták, s még ugyanabban az évben megkapta a kormányzótól a Magyar Érdemrend Középkeresztje kitüntetését.⁹³ Papp Antal 1945. december 24-i halálát követően Szántay-Szémán Istvánt választották konzultori helynökké, mely tisztségében az apostoli kormányzó részleges helyetteseként működött 1946. október 14-ig,

⁸⁸ Lásd a Budapesti Magyar Királyi Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet Értesítőiben.

⁸⁹ Forrásainkból nem világos, hogy jogi értelemben meddig maradt Szémán István a budai képző állományában. Az 1931-32. évi Értesítőben például minden különösebb előzmény, magyarázat nélkül feltűnik s további két évig azonos szöveggel szerepel Szémán István dr.: „tanítóképző-intézeti igazgató. Szabadságon van. Lakása: Miskolc, Hunyadi utca 3.”. (32. old.)

⁹⁰ *Pirigyi István*: A görögkatolikus magyarság története. Bp. 1991. 93. old.

⁹¹ Uott.; továbbá Magyar Katolikus Almanach, 1984. Bp. 1984. 703-704. old.: A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. (Szerk.: *Gergely Jenő*.) Bp. 1984. 111. old.

⁹² *Pirigyi István*, 1991. 94. old. V. ö.: Magyar Katolikus Almanach. II. köt. 1988. A magyar katolikus egyház élete, 1945-1985. Bp. 1988. 720. old.

⁹³ Lásd a Magyarország Tiszti Cím-és Névára köteteit, 1926-1944.

mikoris XII. Pius pápa Dudás Miklós hajdúdorogi püspököt bízta meg az exarchátus irányításával.⁹⁴

A közoktatással is kapcsolatban maradt Szántay-Szémán István: az egyházmegyei iskolák felügyelete mellett egy ideig a Miskolci Tankerületi Közoktatási Tanács elnökeként tevékenykedett. Ilyen irányú munkásságának elismeréseképpen előbb címzetes igazgatói, majd tanügyi főtanácsosi kinevezést nyert.⁹⁵

Tevékenységeinek maradandó részét képezték a Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetség társelnökeként az unió mozgalom érdekében kifejtett irodalmi munkássága, s az 1934-ben általa alapított Keleti Egyház c. folyóirat főszerkesztése - amiért a Keleti Kongregáció ismételt elismerését fejezte ki.⁹⁶ Dr. Pirigyi István „A görögkatolikus magyarság története” című munkájában a következőképp méltatta az 1960. december 22-én elhunyt⁹⁷ Szántay-Szémán Istvánt: „Az exarchátus szellemi életének legkiemelkedőbb egyénisége... volt.”⁹⁸

*

Mindent összevetve tehát, úgy Szémán István, mint a budai képző szerencsésen keveredett ki a történetünkben leírt rövid „kényszerházasságból”. *A trianoni diktátum következtében előállt egzisztenciális bizonytalanság s a bethleni konszolidációs törekvések, tehát a politika nyomására előállt helyzetben - amikor egy tehetséges, tudós férfiú nyelvtanári képzés és gyakorlat híján került egy számára meglehetősen ismeretlen szerepbe - a közoktatási rendszer igen centralizált, s meglehetősen bürokratikus irányítási és ellenőrzési mechanizmusa rövid idő alatt kikényszerítette először azt, hogy (a szakmai szempontok mellőzésével született kinevezési döntés ellenére is) legalább valamelyest érvényesüljenek az oktatómunkával kapcsolatos minőségi elvárások; majd azt, hogy az adott szerepre kevésbé alkalmas Szémán István mihamarabb visszatérjen képzettségének és adottságainak jobban megfelelő hivatásához.*

⁹⁴ Pirigyi István, 1991. 96. old.

⁹⁵ Lásd a 47. jegyzetben foglaltakat s a Magyarország Tiszti Cím- és Névára 1938. évi kötetét (382. old.).

⁹⁶ Lásd: Pirigyi István, 1991. 95-96. old.; A Magyar Katolikus Püspökkari Tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1941 között. II. köt. (Összeáll.: *Beke Margit*.) München-Budapest, 1992. 96. old.; Magyar Katolikus Almanach, 1984. Bp. 1984. 703. old.; *Szántay-Szémán István* szerk.: A Kelet és az eucharisztia. Miskolc 1938. 3-5. old.

⁹⁷ *Balogh Margit-Gergely Jenő*: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. Adattár. Bp. 1996. 85. old.

⁹⁸ Pirigyi István, 1991. 96. old.

Donáth Péter
„GERMANIZÁLNI AKART-E A GRÓF?”

Klebelsberg Kuno nemzetiségi politikájának motívumairól

A két világháború közötti Magyarország kultúrpolitikájának kétségtelenül egyik legfigyelemreméltóbb „nagy formátumú teoretikusa”,⁹⁹ „jelentős, de ellentmondásos teljesítményt”¹⁰⁰ felmutató kultuszminisztere volt 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig gróf Klebelsberg Kuno. Életművének megítélése körül már a kortársak körében éles polémia alakult ki; az 1932. október 11-én bekövetkezett halálát követő nekrológok sora tanúskodik erről: a kultuszminiszteri székhelyen utóbb hasonlóan hosszú időt eltöltött utód, Hóman Bálint¹⁰¹, az exállamtitkár Kornis Gyula¹⁰² és a konszolidációs időszak névadója, gróf Bethlen István egyaránt szükségét érezték, hogy védelmükbe vegyék (ha nem is azonos mértékben) az elhunytat a méltatlan támadásokkal szemben. Az exminiszterelnök - egyebek között - a következőket mondta volt minisztertársáról, kormánybéli helyetteséről: „...A háború óta a magyar kultúra minden követ Te raktad le. Trianon után a magyar kultúrát a pusztulástól Te mentetted meg... Nincsen a magyar kultúrának egyetlen parányi területe se, ahol alapvető munkát ne végeztél volna. És ha majdan felnő az a generáció, amelyet a Te általad alkotott intézmények nevelnek, akkor ez a nemzedék talán több tudásra támaszkodva, talán szélesebb látókörrrel és az emberi irigységtől mentesen áldani fog Téged azért, amit a nemzet részére tíz év alatt teremtettél. Addig azonban vigasztaljon az a tudat, hogy Magyarországon a gáncsvetés, a rágalom, a befekettítés és az ezt követő népszerűtlenség életükben azokat kíséri, akik konstruktív munkával valódi értékeket teremtenek nemzetük számára, míg a pillanatnyi népszerűség babérokoszorúja azoknak a homlokát kíséri, akik csillogó szavakkal szédítik meg a tömegek lelkét és azok mögé rejtik a nemzet szempontjából meddő életük negatív értékét... De én úgy érzem, hogy Te megdicsőülten távozol innen... abba a ragyogó magyar Pantheonba, amelyet nemcsak betű és szó szerint, hanem képletesen is Te építettél fel magadnak életed műveivel.”¹⁰³

Aligha oszthatta Bethlen István véleményét az elhunytat a magyar Pantheonban megillető helyről Szabó Dezső, aki több alkalommal éles támadást intézett a korán elhunyt kultuszminiszter politikája ellen: „Mit tett Klebelsberg gróf? ... Engedte tovább germánosítani a magyar közoktatást az egész vonalon. A minisztériumban az irányítóhelyek nagy részét, az egyetemek katedráit blutfervántok töltötték meg... Ezek tudattalanul is, akaratlanul is, a vér vak parancsai szerint sajátféle lelket csinálnak, s az új nemzedékből azokat válasszák ki /sic!/ folytatóiknak, kiket egész ösztönös énjük, vérük és lelkük legmélyebb gyökerei szerint a maguk képére alkotottaknak látnak... ...A gróf úr minden mozgékonyágával - bizonyára

⁹⁹ Glatz Ferenc: Konzervatív reform - kultúrpolitika. (Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi.) In: Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917-1932). (Vál.: Glatz F.) Bp. 1990, 5. old.

¹⁰⁰ Szabó Miklós: A Klebelsberg-legenda. In: Uő: Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék. Bp. 1995. 179. old.

¹⁰¹ Magyar Szemle, XVI. köt. 3. sz. 1932. november. 201-203. old.

¹⁰² Kornis Gyula: A kultúrpolitikus. Gr. Klebelsberg Kuno. In: Uő: A kultúra válsága. Bp. 1934. 193-207. old.

¹⁰³ Magyar Szemle, XVI. köt. 3. sz. 1932. november. 204-205. old.

tudattalanul, az őszileg determinált hajlamok vak kényszerével: minden tényében a germán hódítást építi, annak egyenget utat, annak jelent jövőt. A magyar kultúrfölény továbbépítésére: a magyar csírák, a sajátos magyar erők termésbe, alkotásba hívására, a magyar szellem különös erőinek védelmére teljesen képtelen... A mai kultúrpolitika tudatosan erőszakolja át a magyar kultúrélet összes módozatát német kultúrformákra (kiszűrve belőlük az esetleges demokráciát), s csakis hazánk germán elemeinek jelent szervezkedést, fejlődést, hódítást” - állította 1927. szeptemberi pamfletjében a tőle megszokott lendülettel és szenvedélyességgel az író.¹⁰⁴

Egy rövid műhelytanulmány keretében aligha törekedhetnénk „a Gróf” rendkívül sokoldalú tevékenységének bemutatására s az életmű egészének értékelésére,¹⁰⁵ így a Szabó Dezső-i állítások tételes elemzésére, cáfolatára. Mindössze arra vállalkozhatunk, hogy - néhány perdöntőnek ítélt forrás segítségével - érzékeltesük az olvasóval: vajon milyen motívumok, ideológiai-politikai megfontolások alapján cselekedett a nemzetiségi létfenntartás (s különösen a Szabó Dezső által feltételezett „germanizálás”) szempontjából kulcsjelentőségű német tanítóképzés ügyében a Klebelsberg vezette kultuskormányzat úgy, ahogy azt a bajai Tantárgypedagógiai Konferencián tartott előadásban kifejtettük.¹⁰⁶

Azzal a kézenfekvő megállapítással kell kezdenünk, hogy a magyarországi németiség nemzeti-ségi iskoláztatása ügyében a 20-as, 30-as években - a kérdés szakértői szerint¹⁰⁷ -

¹⁰⁴ Szabó Dezső: Kultúrfölény és kultúrpolitika. In: Uő: A magyar káosz. Pamfletek. Bp. 1990. 131-136. old. (Kiemelés tőlem - D. P.) A hivatalos szellemi élet „elnémetesítésével” vádolták Klebelsberget Bajcsy-Zsilinszky Endre, Nagy Lajos és mások is.

¹⁰⁵ Lásd ehhez: Huszti József: Gróf Klebelsberg Kuno életműve. Bp. 1942.; Glatz Ferenc: Kultúrpolitika és szaktudomány, 1919-1931. (Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány.) In: Uő: Nemzeti kultúra - kulturált nemzet, 1967-1987. Bp. 1988. 121-178. old.; Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. 1994. A gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány Füzetek 1. számában (szerk.: Klebelsberg Éva) Várszegi Aszrik, Stier Miklós, Tőkész László, Mészáros István, T. Molnár Gizella, Csáthi Bálint, Lakos János stb. előadásai; T. Kiss Tamás: Klebelsberg ideológiája és szervező munkája beszédei és cikkei tükrében. Kultúra és közösség. 1982.; Uő: A kulturális érdekérvényesítés az 1920-as évek Magyarországon. Népművelés, 1989. 3-4. sz.; Uő: A magyarországi kulturális minisztériumokról, 1867-1993. Bp. 1993. 78-90., 230-249 és 513-515. old.; Tőkész László: Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. Magyar Pedagógia. 1985. 1. sz. 69-78. old.; T. Molnár Gizella: Klebelsberg az iskolaépítő. H. n. é. n.; Antall József: A magyar középiskola történetéből. In: Uő: Modell és valóság. I. Athenaeum Rt., é. n. 299-302. old.; Gergely Jenő: Katolikus egyház, magyar társadalom, 1890-1986. Prohászktól Lékaig. Bp. 1989. 7-100. old.; Kelemen Elemér: Utak és tévutak a 20. századi magyar közoktatásban. In: Uő: Ezeréves a magyar iskola. Lapok a neveléstörténetből. H. n. é. n. 37-40. old.; Uő: Oktatási törvénykezés a két világháború között. In: Bárczy István Könyvtár 1. köt. Bp. 1994. 36-48. old.; Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996-1996. Bp. 1996. 82-90. old.; Nagy Péter Tibor: Tanügyigazgatás és oktatáspolitikai a polgári Magyarországon. Kandidátusi értekezés. Bp. 1994. 82-110. old.; Pukánszky Béla-Németh András: Neveléstörténet. Bp. 1994, 544-559. old.; Sárközi István: Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon (1919. aug.-1944). Bp. 1980. 61-106. old.; stb.

¹⁰⁶ Donáth Péter: Adalékok a nemzetiségi tanítóképzés történetéhez: a m. kir. állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum létrejöttének előzményei. In: Tantárgypedagógiai Kutatások. Baja, 1996. 128-141. old. (Írásunk „műhelytanulmány” jellege folytán, a két dolgozat szinoptikus áttekintését ajánljuk az olvasónak.)

¹⁰⁷ Lásd erről: Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975.; Uő: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépítése (1923-1929). Századok, 1973/3.

szűkkeblűnek bizonyult mindkét magyar kultuszminiszter származása révén érintett volt a témában: lévén az egyik félig osztrák, a másik magyarországi német származású (az ismert történész-kultúrpolitikus nagyapja még németesen Hochmann-nak írta nevét).¹⁰⁸

Az 1875. november 23-án Magyarpécskán született Klebelsberg Kuno apja thumburgi gróf Klebelsberg Jakab cs. és kir. huszárcapitány, anyja pedig felsőőri és alsóőri Farkas Aranka volt.¹⁰⁹ „Csodálatos, hogy a magyar édesanya szerető lelke és a dunántúli környezetnek sugalmazó ereje milyen izzó hazaszeretettel magyarrá nevelte azt az indigenát, akinek atyja lett magyar állampolgár” - írta; nekrológiájában *Kornis Gyula*.¹¹⁰ 1927 márciusában, akkor kiadásra került kötetének előszavában *Klebelsberg* maga hangsúlyozta: „mindenütt a magyar műveltség megmentését és felvirágoztatását igyekeztem erőmhöz képest szolgálni és azon túl a magyar ügyet, mert ha idegen hangzású nevet viselő magyarnak szabad valamiben különböznie a többi magyartól, ez a különbség csak abban állhat, hogy a szenvedő hazát, ha lehet, még jobban szeresse.”¹¹¹

Márpedig a berlini, müncheni és párizsi, valamint budapesti tanulmányok után a Pázmány Péter Tudományegyetemen 1898-ban „a politika tudomány doktorává” avatott ifjú gróf pályafutása úgy alakult, hogy nap mint nap tevőlegesen bizonyítania lehetett, kellett, hogy nemcsak a hazához, a dualista monarchia részét képező magyar államhoz hűséges, hanem magáénak érzi a korabeli nemzetiségi politikának a magyar etnikum megőrzésére, ill. térhódításának ösztönzésére irányuló erőfeszítéseit is. A Bánffy-kormány idején tisztviselői pályára lépett fiatalember ugyanis rövid idő elteltével felcserélte a millenniumi emlékművek felállításával kapcsolatos szervező tevékenységét a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályán végzett (az első Tisza-kormány idején vezetői) munkával, s így 1910. január 17-ig „főállásban”, de 1904-től 1914-ig a Julián Egyesület ügyvezető igazgatójaként „mellékfoglalkozásban” is részt vett a Szlavóniában, Horvátországban, Boszniában és Hercegovinában s másutt nemzetiségi nyelvi környezetben élő magyarok gondozásában. Munkáját komoly történelmi, politikai és statisztikai tanulmányokkal támasztotta alá, s korán arra a meggyőződésre jutott, „hogy az egész nemzetiségi kérdés múltját és jelenét felölelő nemzetiségi politikát hasztalan keresnénk”, ugyanis „tervszerű nemzetiségi politikánk még nincs”¹¹². Márpedig a kérdés kezelése szisztematikus, tervszerű munkát igényel, hiszen „ha a nemzetiségi törekvések természetét vizsgáljuk, csakhamar rájövünk, hogy... az egyik nép nem lávaként önti el a másik által lakott nyelvterületeket, egyszerre pusztítva ki annak népét, hanem ott,

„...Súlyos az ellenforradalmi rendszer kormányainak felelőssége abban, hogy a német kisebbség anyanyelvi jogainak, indokolt iskolaügyi panaszainak és kívánalmainak nem tett idejében és önszántából és kellő határozottsággal eleget, s ezáltal valósággal kínálta a német birodalmi beavatkozás lehetőségét” - írta *Tilkovszky Loránt*. In: Uő: A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi német (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970/3. sz. 394-395. old.; Uő: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Bp. 1994.

¹⁰⁸ *Glatz Ferenc*: Hóman Bálint. Németbarátság, történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. In: Glatz, 1988. 306. old.

¹⁰⁹ Huszti, 1942. 8. old.

¹¹⁰ Kornis, 1934. 201. old.

¹¹¹ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916-1926. Bp. 1927. VII. old. (Kiemelés tőlem - D. P.)

¹¹² Huszti. 1942. 32. old.

ahol a népek közvetlenül érintkeznek, a nyelvhatáron, az erősebb nép évtizedeken, sőt századokon át faluról falura lassanként, szinte észrevétlenül szorítja vissza a gyengébbeket”.¹¹³ Megállapítása szerint „fajunk, dacára a közbejött sötét időknek, olyan térhódítást mutat, ami páratlanul áll a népesedési mozgalmak történetében... Feladatunk az, hogy... akit magyarnak szült magyar anya, azt tartsuk meg magyarnak.”¹¹⁴ Az e célból létrehozott Julián Egyesület éppen abból a tapasztalatból született, „hogy a magyarság még az állam határain belül is sok esetben mostoha nemzeti helyzetben van”,¹¹⁵ ez pedig komoly veszélyt jelenthet az állam területi integritásának megőrzése szempontjából. Már 1907-ben úgy látta, hogy „mint a sár, a vakolat lehull a falról, úgy fognak lehullni egész területek Magyarország testéről, ha okos telepítési politikával a magyarságot meg nem erősítjük”.¹¹⁶

Mindebből, az évek során egy komplex, a magyarországi modernizáció, a termelési szerkezet-változtatás érdekében 1880 és 1930 között született „3 koncepciózus reformelgondolás” (Glatz Ferenc)¹¹⁷ bizonyos elemeit kombináló terv született a fiatal Klebelsberg hivatalában, melynek fontosabb elemeit a vonatkozó dokumentumokat jól ismerő Huszti József a következőképpen foglalta össze: „emelni kell a népsűrűséget a tiszta magyar területeken, hogy olyan népfölösleggel rendelkezünk, amelyet megfelelő birtokpolitikával, főleg telepítéssel a veszélyeztetett végekre dobhatunk - a magyar nyelvterületet körülvevő zónákon úgy kell megerősíteni a magyarságot, hogy a vegyes nyelvű terület magyarrá váljék s hogy a magyar nyelvhatárt így betolhassuk a nemzetiségi területre - a magyar szórványokat igyekezzünk nyelvszigetekké fejleszteni”.¹¹⁸ Ennek eszközei pedig: a Darányi Ignác elképzeléseit továbbfejlesztő birtok- és településpolitikán kívül, a népes középfokú iskolák, ill. a helyi magyar értelmiség képzésére a felsőoktatási intézmények, az egyházak és a magyar közösségek gazdasági boldogulásának elősegítésére hitel- és iparpolitikai kedvezmények, mezőgazdasági szövetkezetek, társulások alakítása, a korszerű állattenyésztés és növénytermesztés eszközeinek elterjesztése, egészen a valamennyi lehetőség népszerű összefoglalását kínáló s a népi-nemzeti identitást naponta erősítő - az általános tudnivalók mellett a helyi sajátosságokat is figyelembe vevő -, magyar nyelvű, ingyen terjesztett kalendáriumokig; minden, ami a magyarság fennmaradását, megerősödését, expanzióját szolgálja. Klebelsberg a kérdés szakértőjeként tehát már jóval az akkor meghatározó pozícióban ülők előtt, kortársai többségét megelőzve sürgette, amit leendő főnöke, Bethlen István a trianoni traumát követően így fogalmazott meg: „Nemrég szerzett keserves tapasztalataink folytán ma már mindannyian látjuk, hogy 1907-től 1914-ig feladatunk az lett volna, hogy a veszélyeztetett területeken erősítsük és biztosítsuk a birtokpolitika, az ipari, kereskedelmi, közgazdasági és bankpolitika megfelelő eszközeivel a magyar gyöngülő pozícióját, s azt fokozatosan meg nem támadhatóvá tegyük.”¹¹⁹

Témánk szempontjából számunkra mindebből annak megállapítása fontos, hogy *kultusz-miniszterré válásakor Klebelsberg már komoly tapasztalatokkal rendelkezett a nemzetiségi*

¹¹³ Uott. 44. old.

¹¹⁴ Uott, 42-43. old.

¹¹⁵ Uott, 38. old.

¹¹⁶ Uott, 34. old.

¹¹⁷ Glatz, 1990. In: Tudomány, kultúra, politika. 14-25. old.

¹¹⁸ Huszti, 1942. 35. old.

¹¹⁹ Uott, 34. old.

politika területén, a Julián Egyesület révén tíz év alatt - egyedül Szlavóniában - 71 magyar iskolát szervezett, 109 tanítóval, 7165 gyermekkel, s hogy mindennek révén alaposan ismerte, hogy milyen elvárásoknak kell megfelelnie egy ilyen speciális helyzetbe került tanítónak, s erre való tekintettel képezte ki őket a csáktornyai, bajai és szabadkai tanítóképzőkben. A Julián-tanítókkal (azok keserves küzdelmeivel) kapcsolatban szerzett tapasztalatait így összegezte az akkor még a miniszterelnökségen tevékenykedő Klebelsberg: „Anyagias korunknak az érzékelhetőt túlbecsülő felfogása az iskolákban gyakran csak az épületet látja. Pedig az oktató munka eleven forrása az ember; a tanító az igazi iskola és nem a holt anyag. A hivatásos tanító nádfödél alatt is fejleszthet jó iskolát, a lelkiismeretlen a világos, levegős tanteremben is meddő marad” - írta.¹²⁰ Pontos ismeretekkel rendelkezett arról is, hogy a pedagógiai, társadalmi, politikai, nemzeti-nemzetiségi elvárásoknak megfelelő tanító „forrása”: a korszerű, a speciális feladatoknak megfelelően kialakított tanítóképző. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy Klebelsberg - az őt jól ismerő Kornis Gyula megítélése szerint¹²¹ - „a mindent előre kiszámítani törekvő észnek embere” volt, „hatalmas akarattal és példátlan munkabírással”, aki „azt, amit egyszer helyesnek, általános terveibe illőnek ismert fel, keresztülvitte minden poklon keresztül”; világos lehet számunkra: a német nemzetiségi törekvések, a német tanítóképzés ügyében tárgyaló miniszter a téma profi szakértőjeként, előzetesen kimunkált - általános terveibe illesztett - koncepció jegyében, egyértelmű elkötelezettségű szívós tárgyalópartnerként lépett, léphetett fel...

Mindebből persze az is következik, hogy bármennyire részlegesen is, csak a témánkhoz kapcsolódó mozzanatokra korlátozottan, de szólnunk kell a kultuszminiszter „általános terveiről” is. A szakirodalomban elfogadottnak tekinthető vélemény, hogy Klebelsberg „konzervatív reformpolitikus” volt, aki az ország társadalmi-gazdasági-politikai korszerűsítése eszközének tekintette a kultúrpolitikát, mely - a fentieket támogatva-elősegítve végeredményben „a Kárpát-medencei magyar hivatás” kiteljesedéséhez vezet, s megóv a további „társadalmi felfordulásoktól”. Azt is elismerik a hozzáértők, hogy konzervatív, ezért a mai ízlés szempontjából esetenként túlon túl korlátozott, ám mindazonáltal nagyszabású reformjait időnként igen korszerű eszközökkel (Tőkéczi László)¹²² valósította meg, s esetenként figyelemre méltót, maradandót alkotott. (Gondoljunk például az iskolaépítő akcióra vagy a külföldi magyar intézetek megteremtésére, a Gyűjteményegyetemre stb.) Rendkívüli politikai befolyással rendelkezett (ellenfelei szerint „Bethlen rossz szelleme” volt), s a békeszerződés honvédelmet korlátozó passzusai révén támadt „álcazási szükséglet” (pl. levanteképzés, levanteoktatás) ügyesen kihasználva-hasznosítva, az ország akkori gazdasági teherbíró képességéhez képest igen jelentős erőforrásokat sikerült az oktatás, a kultúra s a művelődés szolgálatába állítania.¹²³ Abban is egyetértenek az értékelők, hogy Klebelsberg az „államfenntartó (keresztény) magyar középosztály” tudatos képviselője volt,¹²⁴ aki - legalábbis kulturális téren - tett bizonyos lépéseket a parasztság, ill. a munkásosztály helyzetének javítására. Abban azonban már korántsincs összhang, hogy vajon ezek a lépések elégségesek voltak-e, hogy a reformok belső arányai megfelelőek voltak-e, s hogy azok az eszmék, értékek, melyek vezették, azok a politikai példaképek (Tisza István, Mussolini stb.), akiket

¹²⁰ Uott, 47. old. (Kiemelés tőlem - D. P.)

¹²¹ Kornis, 1934. 204. old. (Kiemelés tőlem - D. P.)

¹²² Tőkéczi László: Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. Valóság, 1990/2. sz.

¹²³ Szabó, 1995. 175-176. old.

¹²⁴ Glatz, 1988. 121-170. old.

bizonyos szempontból, élete egyes korszakaiban preferált, vajon milyen hatással, befolyással voltak politikájára.

*Arról pedig, hogy a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatos miniszteri tevékenysége milyen megítélés alá essék, általában szemérmesen hallgatnak a Klebelsberg-szakértők, s erről - sajátos munkamegosztással - inkább a nemzetiségek sorsának kutatói nyilvánítanak véleményt (Bellér Béla, Tilkovszky Lóránt), anélkül azonban, hogy észrevételeik sajátos ecsetvonásként bekerülnének az általánosan elterjedt Klebelsberg-portréba. (Ennek valószínű oka egyfelől az, hogy működésének e területe kevésbé alkalmas a „Klebelsberg-legenda” /Szabó Miklós/¹²⁵ továbbszövésére, másfelől, és inkább talán az, hogy múltunk e vonásának fel-
emlegetése külpolitikai szempontból általában „nem aktuális”. Kérdés persze - s írásunk egy válasza rá -, hogy a történelemkutatás tekintettel lehet-e ilyen extern szempontokra.)*

Maga Klebelsberg - 1928. január 1-jén, „a magyar neonacionalizmus”-ról megjelent írásában - úgy látta, hogy „miránk magyarokra nézve a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázta az, hogy úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkiileg teljesen meddőnek bizonyult: nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felfrissüléséhez vezethetett volna... A Bethlen-kabinetnek jutott... feladatuk, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálta és a normális életet helyreállítsa. ...rendre megoldotta azokat az előzetes kérdéseket, amelyeknek rendezése nélkül konszolidációról beszélni nem lehet.”¹²⁶ Az államháztartás egyensúlyának, a valuta stabilitásának megteremtése után a kormányzat áttérhetett „az alkotó munkára, közgazdasági, szociális és kulturális téren” egyaránt, s ehhez, alighogy ezt az „Új célok felé” c. 1926. december 19-én megjelent írásában leszögezte: „Magasztos célokat kell a nemzet elé állítani - magasztosakat, de kivihetőket... Én a magam körében látok egy ilyet, azt, hogy Magyarországot Európa e részében kimagaslóan a legműveltebb állammá tegyük... Mert míg a közgazdasági és szociálpolitikában óriási összegeket kell mozgásba hozni, hogy számottevő eredményeket érhessünk el, addig a kultúrpolitikában aránylag kisebb pénzügyi erővel is nagy dolgokat lehet művelni” - ajánlotta kortársai, s talán a mi figyelmünkbe a kézenfekvő, de sajnos az erőforrások felett rendelkezők által gyakran elfeledett igazságot a miniszter, rögtön plasztikus példát hozva annak megértetésére; „mennyivel kerül többre a nyolcosztályos népiskola a hatosztályosnál, ha ezzel szembeállítjuk azt az óriási közgazdasági erőt, amelyet elérünk azzal, hogy a magyar dolgozók millióinak intelligenciáját lényegesen megemeljük és ezzel termelő- és keresőképességüket megsokszorozzuk? Mibe kerülnek a külföldi ösztöndíjak ahhoz a hasznunkhoz képest, ha a kiváló magyar tehetségeket elküldhetjük továbbtanulni a világ összes főiskoláira, a legnagyobb tudósok laboratóriumaiba, klinikáira, szemináriumába és műterméibe, hogy ekként lelkiileg megtermékenyítve és felfegyverezve a tudás legmodernebb eszközeivel jöjjenek haza részt venni Magyarország felemelkedésének munkájában..., hogy a magyar műveltség toronymagasan emelkedjék Kelet-Európa népei fölé.”¹²⁷

A „Reálpolitika és neonacionalizmus” című, 1928. január 8-i cikkében, a „turanizmus” és a „fajvédelem” apostolaival vitázva egyfelől reálpolitikai alternatívát ajánlott a magyar kül- és kultúrpolitika számára, másrészt megmagyarázta, hogy a maga részéről kit tekint magyarnak, amikor a magyar műveltségről beszél. A „rokon népekkel irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de a magyar reálpolitika szempontjából ezektől a törekvésektől aránylag keveset

¹²⁵ Szabó, 1995. 175. old.

¹²⁶ Tudomány, kultúra, politika. 434-435. old.

¹²⁷ Klebelsberg, 1927. 673-675. old. (Kiemelés részben tőlem - D. P.)

várhatunk, s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvéseket nem tehetjük... Hiába, ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan Nyugattal, tetőtől talpig európeereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk... Ugyancsak az ellenforradalom hozta a fajvédelem jelszavát... De ha még a nagy nemzeteknek is csínján kell bánniuk a fajiség kérdésével, mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkedünk... baj lenne a Zrínyiekkel, József nádorral, Petőfivel, Damjanichcsal, Erkelrel, Munkácsyval, Semmelweisszel és annyi mással legjobbak között, akik nélkül a magyar haza nagyságát s művelődését el sem lehet képzelni... Ha faji álláspontra helyezkedünk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy *magyarnak tekintünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkeségben és nyelvben teljesen s fenntartás nélkül összeolvad*” - írta, mintegy személyes credo-ját s nemzetiségi politikájának titkát is felvillantva, az antiszemitizmus mint „negatív politikai elv” ellen érvelő Klebelsberg.

A „neonacionalizmus műszavát” értelmezendő, a XIX. századiétól eltérő XX. századi nacionalizmus jellemzését adta: „Ez a nacionalizmus elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodik... lent, a szocializmus által megszervezett tömegekben van az ellensége... Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené... a nacionalizmusnak, a nemzeti politikának nagyon népiesnek kell lennie, hogy a népet megtarthassuk a nemzeti alapon. E részben meggyőződése, hogy a népiesség nem a választójog szűkebb vagy tágabb megvonása, általában nem az alkotmányjog terén dől el, hanem a kormányzat és a közigazgatás népbarátság irányán. A fasiszmus egyenesen perhorreszkálja a demokráciát, sőt lényegében diktatórikus, de kormányzata és közigazgatása egészen az olasz tömegek érdekében áll, és nem hiszem, hogy van Európában állam, ahol éppen a fizikai munkás meg a polgárság alsóbb rétegei érdekében annyi történjék, mint éppen a fasiszta Olaszországban. És ez a neonacionalizmusnak lét- vagy nemlét kérdése... Bárczy István... a világháború előtt a fővárosban megcsinálta azt, amire én most künn az országban, de különösen az Alföldön törekszem, rendbe hozta a népoktatást... Odatöreksem, hogy a szociális gondolatától átitatott kisdedóvással, főképp a mindennapi népiskolával, az azon nyugvó továbbképző kötelező népoktatással, a gazdasági iskolával és az iskolán kívüli népműveléssel, népkönyvtárainkkal és a polgári iskolával a magyar nemzet széles rétegeibe annyi műveltséget vigyünk be, hogy eszményi momentumokról nem is szólva, a magyar egyén a gazdasági versenyben sikeresen meg tudjon állni és főleg, hogy szerzésre képes legyen. Mert... a népművelés legalább annyira gazdasági kérdés, mint amilyen mértékben egyúttal erkölcsi, nemzeti és kulturális ügy... Itt érnek össze a kultúrpolitika legmagasabb kérdései a nemzeti termelés sorsdöntő problémáival. Kötelességtudó, műveltebb munkás nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoság nélkül nincs tőkeképződés. Nemzeti tőkeképződés nélkül nyomorogni fogunk és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönöket adnak” - írta közel hét évtizede (!) Klebelsberg Kuno.¹²⁸ Két évvel korábban, a nyolcosztályos népiskola mellett érvelve - a kötelező népoktatás mellett szólt elődjével, Eötvös Józseffel analóg módon - még egy fontos összefüggésre irányította olvasói figyelmét: „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúr-demokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzetek-

¹²⁸ Tudomány, kultúra, politika. 441-442. és 444-446. old.

nek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk... A demagógia ellen csak egy szérum van: a kultúra.”¹²⁹

A fenti elvek köszöntek vissza - a témánkba vágó 1925. június 20-án közreadott 42 500/1925. VI. ü. o. számú - a tanítóképzők számára kiadott „Tanterv és Utasítás” bevezetőjében is: „Nemzeti közművelődésünk terjesztésének és szintje emelésének, fokozott kultúrfeladataink megvalósításának egyik legjelentősebb intézménye a népiskola, mely feladatait csakis művelt, a keresztény erkölcs és hazaszeretet eszméitől áthatott, lelkiismeretes és hivatásszerető tanítók közreműködésével oldhatja meg... A tanítónemzedéket helyes nemzeti öntudatra és öntevékenységre neveljük. A Tanterv és Utasítás kijelöli a magyar tanítónemzedék feladatait, egyúttal megbízható irányítója és útjelzője kíván lenni a tanítóképző intézeti tanárok eljárásának is” - olvashatjuk a dokumentumban.¹³⁰

S mintha csak a néhány hónappal korábbi, Szabó Dezső-i kérdésekre válaszolt volna: a valójában régi-új „neonacionalizmus” szellemében fogant *Klebsberg* 1928. január 1-jei körlevele „Magyarország összes oktatóihoz” is. Ebben a miniszter „a céltudatos nemzeti munka tervszerű megszervezése” érdekében „a nemzet valamennyi rétegét átható műveltség” jelentőségét hangoztatta, majd a következőket írta: „Hazánk mai történeti helyzetéhez mérten néhány irányelvet óhajtok szívükre kötni, hogy ezek vezessék Önöket a nemzet életében annyira jelentős missziójukban és tudatos munkájukban. A művelődés első irányelve a tisztult nacionalizmus, melynek erejét a világháborút követő nemzetközi irányú áramlatok és forradalmak nemhogy gyöngítették, de még erősítették... A történelem eddigi tanúsága szerint minden kultúra velejében nemzeti kultúra, egy-egy sajátos nemzeti szellem alkotása, amelynek egyes általános értékű, nemzet feletti elemei azonban az egyetemes emberiség közkincsévé válnak... Vigyáznunk kell..., hogy a nemzeti génusz termelte kultúrjavak hagyománytökéje és az áthasonított művelődési elemek szervesen mintegy felsőbb egységben forrjanak össze, melyben a magyar lélek sajátos vonásai el ne halványuljanak. S amint a magyar nemzeti vonásoknak és hagyományoknak érvényesülniük kell a közműveltség tartalmában, hasonlóképp ezt a tartalmat átszármaztató intézményeinkben, a közoktatás egész rendszerében is: iskoláink valamennyi fokán és ágazatában. Nemzeti egységünket, a közös történeti sors tudatát, a magyarság sajátos hagyományait és történeti hivatását minden téren az ifjúság lelkébe bele kell csepegtetnünk, természetesen minden naiv sovinizmus, a nemzeti gőg minden nagyralátó illúziója nélkül. Mai tragikus helyzetünkben a nemzeti önismeretre nevelés Széchenyi szellemében elsőrendű kötelességünk... A felforgató társadalmi törekvéseknek is legbiztosabb szellemi gátja a nemzet fiainak minél jobban elmélyített és átélt történeti tudatossága. A fejlett és lehetőleg egységes műveltség a legjobb védelem a nemzet szervezetének ellazulása, a magyar közlélek szertezüllése, a nemzetközi áramlatok centrifugális erői ellenében... Az új magyar nacionalizmus szegletköve a magyar munka termékenysége legyen. A munka az igazi élő hazafiság... csakis a minél többet és minél céltudatosabban dolgozó magyar... lehet egyedüli biztosítéka annak a szent reménynek is, hogy az országot egykor újra ősi határai övezik körül. A régi függetlenségi harcokba fektetett magyar szellemi és anyagi energiáknak most át kell váltódniuk a Szent István birodalmát szívós munkával újra visszaszerző és kiépítő erőkké...

¹²⁹ Uott, 266-267. old. V. ö. Eötvös József Művei. Kultúra és nevelés. Magyar Helikon, 1979. 403-405. old.

¹³⁰ Tanterv és Utasítás m. kir. állami tanító- és tanítónőképző intézetek számára. Bp. 1925. 3. old. Lásd ehhez: *Bollóné Panyik Ilona*: Az állami tanítóképzés 1868 és 1945 között. Bölcsészdoktori értekezés. Bp. 1982. 82-107. old; *Németh András*: A magyar tanítóképzés története (1775-1975). Zsámbék 1990. 76-82. old.

Sohase feledkezzenek meg arról, hogy a világháború tragikuma nemzetünket oly helyzetbe sodorta, hogy számunkra a nemzeti állam fogalmának jó hosszú időre nem elsősorban az egyén jogait védő mozzanata van előtérben, hanem az a jegye, mely kollektív hatalomkifejtést jelent, s az egyéni erőknél közös cél érdekében való együttes munkáját követeli. Az állam magát fönn akarja tartani, s amennyire lehet, lecsökkent hatalmát kifelé fejleszteni s újra kiterjeszteni. A létért való küzdelemben a nemzetnek minden erejét koncentrálnia kell. Az egyén nem pusztán önmagáért van, hanem az egyén feletti, magát halhatatlannak akaró nemzetért. Ezért az egyénnek a nemzet akaratszervezetébe összhangzóan kell beilleszkednie. Nemzetünk újjáépítő munkája az egyéntől türelmet, kitartást, a törvények és szabályok engedelmes megtartását, folytonos résenállást, aprólékos pontosságot, fegyelmet és együttműködést követel, oly erényeket, melyek nélkül a nemzet kollektív céltudatos tevékenysége és hatalmi erőnkifejtése megbénul, sőt lehetetlenné válik. Itt lép előtérbe a művelődésnek az a vonása, hogy elsősorban az akaratra, a jellemnek formálása, az önmegtagadás, önuralom, odaadás, engedelmesség, fegyelem erényeinek és szellemének az új sarjadék lelkében való kialakítása. Hogy miképpen viselkednek és cselekszenek az emberek, azt elsősorban jellemük dönti el, s csak másodsorban értelmük. Az egyoldalú értelmi képzés eredménye a merő racionalizmus, a rideg számítás, a pusztá kritikára és a túlzó vitatkozásra való hajlam, ami már, ha a nemzet lelkében tipikussá válik, a széthúzás s a nemzeti hanyatlás forrása... Mert csakis az egyesek öntudatos összeműködése biztosítja a kollektív nemzeti akarat hatalmát.

A társadalompolitikai nevelés másik alapja: a szociális érzék fejlesztése. A magyar társadalom mai erkölcsi és gazdasági válsága közepette egyik legfontosabb hivatása az iskolának és a szülői háznak a gyermek lelkében úgyszólván ösztönszerűen szunnyadó szociális együttérzésnek és segítőkészségnek ápolása... az önfeláldozás, az együttes kötelességtudat és felelősség, a társadalmi igazságosság érzésének fölkelése és hatékony fejlesztése... A jövő magyar nemzedékének a mainál sokkal mélyebb szociális szellemben kell nevelkednie. Ebből a szempontból a helyes kultúrpolitika a legjobb szociálpolitika... egyszersmind társadalmunk egészséges demokratikus fejlődésének is biztos alapja... A szociális szellemben nevelt ifjúnak lesz érzéke az életben a társadalmi érdekellentéteknek a jogegyenlőség elve alapján való kiegyenlítésére.

Az erkölcsi és állampolgári nevelés akkor áll szilárd alapon, ha mély vallásos érzés hatja át. A kultúra emberi értékei egy abszolút értékbe az Istenbe vetett hit nélkül a lélekben gyökeretlenek, mert nincsen végső, megnyugtató szentesítésük... az Istenbe vetett remény táplálja az integer magyar nemzet halhatatlanságába vetett hitünket...” - olvashatjuk a dokumentumban.¹³¹

A Kornis Gyula keze nyomát is magán viselő,¹³² részlegesen, ám hosszasan idézett kultusz-miniszeri körlevél egyetlen, szempontunkból lényeges vonása kíván kiemelés: „*a magyar nemzetről*”, „*a magyarságról*”, „*a magyar lélekről*”, „*a nemzeti jellemről*”, „*a magyar szellemi és fizikai energiákról*”, „*a magyarság Duna-medencei hivatásáról*”, „*a nemzet kollektív céltudatos tevékenységéről*”, „*a magyar társadalomról*”, „*a jövő magyar nemzedékéről*” stb. írván, mindvégig a trianoni magyar állam homogén magyar nemzetállamként tételezésének fikciójából indult ki.

¹³¹ Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából, 1919-1931. (Összeáll.: Simon Gyula.) Bp. 1959. 144-150. old. (Kiemelések tőlem - D. P.) Lásd ehhez. *Kelemen: Ezeréves...* 33-36. old.

V. ö.: Szabó Dezső, 1990. 132-135. old.

¹³² Kornis Gyula: Kultúra és politika. Tanulmányok 1928. 18-35. és 64-66. old.

Márpedig ez a felfogás eltekint attól az alapvető körülménytől - ahogy *Szekfű Gyula* az „Állam és nemzet” c. munkájának előszavában már 1942-ben leszögezte -, hogy „1. a magyar nemzetnek mindig volt állama, s ez az állam, Magyarország mindig a magyaroké volt; 2. a magyarok államában mindig laklak nem magyar népek is; Magyarország ennyiben soha nem volt egynyelvű ország; az egynyelvű ország az ezeréves múltból való lemondásunkat jelentené”¹³³ - hangsúlyozta a történeti Magyarország (Klebelsberg által is fontosnak tekintett) rekonstrukciója szempontjából a magyar nemzetiségi politika paradigmáit mérlegelő tudós történész.

Mindezek alapján a T. Olvasó eldöntheti:

- *vádolható-e germanizáló törekvésekkel a Kárpát-medencei magyar kultúrfölény megteremtését küldetésének tekintő gróf Klebelsberg Kuno?*
- *vagy éppen ellenkezőleg: az ősi erdélyi Bethlen és Teleki családokból származó miniszterelnökhöz*¹³⁴ *hasonlóan „a Magyarországon uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék” markáns reprezentánsa volt?*¹³⁵

¹³³ Idézi: *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp. 1980. 89. old. (Kiemelés tőlem - D. P.) V. ö.: *Szekfű Gyula*: Forradalom után. Bp. 1983. 66-72. old.

¹³⁴ *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz, Bp. 1991. 7-10., 127-141. és 175-196. old.; Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. köt. Bp. 1933. 12-17., II. köt. 184-187., 323-324. és 372-376. old

¹³⁵ Lásd ehhez: *Cholnoky Győző*: Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon (1920-1941). Bp. 1996. 11- 65. old.
S a kelet-európai történeti - ideológiai kontextus megértéséhez: *Niederhauser Emil*: A történetírás története Kelet-Európában. Bp. 1995. 7- 26. és 642-663. old.

Farkas Mária
KATOLICIZMUS - POLITIKA - RADIKALIZMUS

A *Korunk Szava* folyóirat és a jobboldali radikalizmus

Magyarországon mélypontjához közeledett a gazdasági válság, felszínre hozva a gazdaság és a társadalom krónikus, bár a húszas évek második felében kibontakozott rövid gazdasági konjunktúra idején megoldottnak vélt problémáit, amikor 1931 őszén¹³⁶ megjelent „az ifjú katolicizmus” folyóirata alcímmel, gr. Széchényi György, a múzeumalapító gr. Széchényi Ferenc dédunokája kiadásában a *Korunk Szava*, egyik markáns jeleként annak, hogy a megsokszorozódott válságtünetek és a nyomukban kibontakozott, a megoldás útjait kereső „szellemi erjedés”¹³⁷ a majd’ ezeréves múltra visszatekintő magyar katolicizmust sem hagyta érintetlenül.

A magyar katolicizmuson belül a harmincas évek elején ténylegesen meginduló polarizálódás következtében jól megkülönböztethetően három irányzat alakult ki.¹³⁸ Az első, az úgynevezett konzervatív áramlat fő erejét a korszakbeli pozícióját, gazdasági, politikai, kulturális szerepét alapvetően jónak értékelő, éppen ezért a fennálló viszonyok konzerválásához és a pozíciója alapját jelentő nagybirtokrendszerhez ragaszkodó felsőklérus, illetve a harmincas évek derekától működő Actio Catholica (AC) adta. Antikommunizmus, a demokratikus és a liberális irányzatok elvetése jellemezte, olyannyira, hogy a demokrácia polgári erőivel sem vállalt közösséget a fasiszmus elleni harc érdekében, jóllehet valláserkölcsei alapon elutasította a totális fasiszta rendszert, s a harmincas évek harmadik harmadában egyre határozottabban lépett fel a nyilasmozgalommal, illetve a Harmadik Birodalom Magyarország életébe történő beavatkozási kísérleteivel szemben.

A várakozás, a bármiféle változás és változtatás előli merev elzárkózás álláspontjának két irányból is támadt ellenzéke. A szélsőjobboldal felé orientálódó erők, azzal érvelve, hogy az új mozgalom előretörését megállítani nem lehet, a katolicizmus és a nemzetiszocializmus összeegyeztetésére törekedtek, amit megkönnyített számukra, hogy szemben az „új pogányságot” hirdető hitlerizmussal, a magyar nyilasok az Egyház iránti lojalitásuknak látványos módon igyekeztek hitelt adni.¹³⁹ A legfőbb bázisa ennek az irányvonalnak a Wolff-féle Keresztény Községi Párt volt.¹⁴⁰ Radikális és erős szociális demagógiával igyekeztek „kifogni a szelet” a nyilasmozgalom vitorláiból, a fasiszmus megszelídítésére, keresztényi szellemmel

¹³⁶ Az első szám valójában 1931. június 1-jén jelent meg, ezt azonban néhány hónapos szünet követte, ami a megalakulásra ürügyet adó Prohászka Társaság működési zavaraihoz függött össze. Az 1931. október 15-i, új külsővel és formátummal napvilágot látott második számtól jelenik meg a lap folyamatosan, kéthetenként, minden hó 1-jén és 15-én, egészen 1938. decemberi betiltásáig.

¹³⁷ Lásd erről *Lackó Miklós* tanulmányait. In: Uő: *Válságok - választások*. Gondolat Kiadó 1975.

¹³⁸ Az irányzatokat részletesen elemzi *Gergely Jenő*: *Katolikus áramlatok az 1930-as években*. In: Uő: *A politikai katolicizmus Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó 1977. 148-170. old.

¹³⁹ V. ö. pl. *Gergely Jenő*: *A magyar katolikus egyház és a fasiszmus* (Különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig). Századok, 1987. 1. sz.; *Serédi Jusztinián* hercegprímás feljegyzései, 1941-1944. Zrínyi Kiadó 1990. 112-122. old.; *Gergely Jenő*: *Concordatum Hungaricum*. Századok, 1995. 3. sz. 695-706. old.

¹⁴⁰ „Katolikus” jellegéről lásd *Szekfű Gyula*: *Forradalom után*. Cserépfalvi é. n. 96. old.

való átítatására törekedtek, a püspöki karnál pedig a katolikus mozgalmak és a nyilasok együttműködését szorgalmazták.

A harmadik irányzatnak tekinthető reformkatolicizmus, a haladó katolikusok csoportja fellépett mind a konzervatív iránnyal, mind a hitlerizáló irányzattal szemben. Az ő orgánumuk lett a *Korunk Szava*.¹⁴¹

A konzervatív katolicizmussal elégedetlen, de a szélsőjobbaldali orientációt is elutasító fiatalok fellépését - a lap korai számaiból egyértelműen kitűnően - Prohászka Ottokár szociális tanítása, a „*Rerum novarum...*” kezdetű pápai enciklika 40. évfordulójára XI. Pius pápa által 1931. május 15-én közzétett „*Quadragesimo anno...*” kezdetű enciklika¹⁴² útmutatásai. Othmar Spann rendi állameszméi és a francia katolikus gondolkodás és magatartás (különösen Jacques Maritain tanítása), a „katolikus reneszánsz” eszmerendszere ösztönözte, és számos elégedetlenség motiválta.

Elégedetlenségük összefügg a korproblémák, a gazdasági válság és a nyomában járó nyomor kiváltó okainak megítélésével, a kapitalizmus értékelésével, a vele szemben kiutat hirdető fasiszmushoz, nemzetiszocializmushoz, illetve szocializmus-kommunizmushoz való viszonyal, a demokrácia és diktatúra világméretű harcával kapcsolatos állásfoglalással, s annak mérlegre tevésével, hogy megfelel-e ennek a szerepnek a magyar katolikus Egyház, s ha nem, merre, milyen irányba kell lépnie, hogy feladatának megfeleljen.

Elégedetlenségükből fakadó önálló fellépésüket találóan jellemzi tanulmányában Doromby Károly: a fiatal katolikus értelmiségiek a maguk világnézetének szempontjából érezték elviselhetetlennek „az igazságtalan szociális helyzetet” és a hivatalos Egyház „konzervatív, feudális-barokkos közszellemét”.¹⁴³

A lap történetéből, tematikájából azonban az is egyértelműen kiderül, hogy a fiatal katolikus írók és újságírók önálló fellépése mögött nem szabad csupán generációs problémát látnunk, mint ahogy a kortársak jó része tette.¹⁴⁴ Ezt támasztja alá, hogy a kiadó és a szerkesztők készséggel tudomásul vették Serédi hercegprímás kritikáját, miszerint nincs „ifjú” vagy „öreg” katolicizmus, csak katolicizmus van, amit az Egyház jelent, s 1932. március 1-jétől a lap alcímeként az „Aktív katolikus orgánus” megjelölést használták.¹⁴⁵

Programjuk középpontjában, mint a 2. lapszám beköszöntőjében is megfogalmazzák, „természetesen a szociális kérdés áll”. Cikkek, tanulmányok, ankétok sora foglalkozik a város

¹⁴¹ Felelős szerkesztője és kiadója 1938 augusztusában bekövetkezett haláláig Gr. Széchényi György maradt, de a szerkesztői közreműködői gárdában többször történtek változások. A lap életének első 1935-ig tartó periódusában Aradi Zsolt és Balla Borisz, második szakaszában Katona Jenő szerkesztői munkája nyomja rá bélyegét a lap profiljára. A munkatársi gárdából az első időszakból Mihelics Vid, Várkonyi Fidél dr. ciszterci professzor. P. Csávossy Elemér volt jezsuita tartományfőnök és Griger Miklós nevét emelném ki, a másodikból Griger Miklósé mellett Szekfű Gyuláét és Bajza Józsefét.

¹⁴² Magyarul legutóbb lásd: *Az Egyház társadalmi tanítása*. Szent István Társulat é. n.

¹⁴³ *Doromby Károly*: *A Vigilia negyven éve*. Az első évtized. *Vigilia*, 1975. március. 171. old. - A szerző, aki maga is írt a *Korunk Szavába* (a továbbiakban: KSZ.) tanulmányában egyébként a *Vigilia* elődjének tekinti a folyóiratot.

¹⁴⁴ Pl. Doromby Károly is, fent idézett tanulmányában.

¹⁴⁵ Esztergomi Prímási Levéltár, Cat. 44/137-1932. Idézi: *Gergely*: *A magyarországi katolikus egyház és a fasiszmus*. 12. old.

és a falu, a munkásság és az agrárnépesség szociális helyzetének regisztrálásával, a gyógyításra váró betegségek okainak feltárásával, az elérendőnek tekintett szociális igazságosság fogalmának tisztázásával.¹⁴⁶

Nem fogadják el az egymást követő (Bethlen-, Károlyi-, Gömbös-)kormányok magyarázatait, amelyek alapvetően a válsággal indokolják a kialakult helyzetet, úgy ítélik meg, az ilyen típusú vélekedések csupán a belső bajok valós okainak elleplezésére szolgálnak.

A problémák igazi okozója véleményük szerint a liberalizmus korlátlan érvényesülése következtében megszületett, gyakran „individualisztikus”-nak is nevezett kapitalizmus, azaz a tőkés gazdálkodás megvalósult formája, amit elítélnék, mert ebben a tőke „létfajosságának területéről messze elkalandozott”, kíméletlenül kizsákmányolja a munkást, a szocializmus viszont - teszik rögtön hozzá - a munkások „jogos panaszait felhasználva irtó hadjáratot üzent nemcsak a tőke túlkapásainak, hanem magának a tőkegazdálkodásnak”.¹⁴⁷

Kapitalizmus- és szocializmuskritikájuk tehát szervesen összekapcsolódik. Griger Miklós bicskei plébános, csornai címzetes apát, kereszténypárti, majd legitimista képviselő például a Magyarország számára adott, a Korunk Szava által is leközlött interjújában, az 1932. április 1-jei számban így nyilatkozott: „A kapitalizmus népeket tesz tönkre, kiuzsorázza a munkást, alá-ássa a közösség érzését és csak a pénzvágyat emeli oltárra”, de a szocializmus, amely ugyan-csak ellentétben áll az Egyház hit- és erkölcstanával, hatalomra kerülése esetén ugyanolyan zsarnoki uralmat valósítana meg nemcsak gazdasági téren, „hanem a szellemi élet terén is, mint a kapitalizmus”.

„A kapitalizmus igenis rossz, mert rossz annak szellemi alapja, a politikai és gazdasági liberalizmus is”, ezt tehát le kell rombolni és valami újjal helyettesíteni - jelenti ki Széchényi György Szekfű Ignác teológiai tanárral a „Quadragesimo anno...” értelmezéséről folytatott vitájában.¹⁴⁸

„Nagy átalakulás küszöbén állunk, nehéz pörölycsapások súlya alatt mállik a kapitalizmus foka - írja másutt, vázolja egyben a kivezető utat is. - Habozás nélkül hozzá kell látni a mentő és átalakító munkához, hogy az épület fölöttünk össze ne omoljék és minket el ne temessen... A megfontolt, de gyökeres átalakulást kívánó, organikusan egymásba és egymás fölé illeszkedő hivatásszervezetek tervének nyílik meg ismét a jövő.”¹⁴⁹ Gyökeres átalakításra van tehát szükség a múltbéli és jelenlegi kormányzatok válságkezelési próbálkozásai, félintézkedései helyett.

¹⁴⁶ Pl.: Budapest lakásviszonyai (KSZ, 1932. jan. 1.), *Nagy Tőhötöm* S. J.: Magára hagyott tanya-világunk (KSZ, 1932. febr. 1.), *Oláh György*: Szegény ember utolsó tehene (KSZ, 1932. márc. 1.). *Mihelics Vid*: A szociális igazságosságról (KSZ, 1931. okt. 15.), A KSZ szociális programterve (KSZ, 1933. jún. 1.), telepítési ankét (KSZ, 1936. ápr. 15.-aug. 15.), szociálpolitikai ankét (KSZ, 1937. okt. 1-1938. júl. 15.) stb. - A cikkek, tekintve a lap formátumát (negyedréte alakú, oldalanként több mint hétezer leütést tartalmaz) általában rövidiek - 2-3 oldal terjedelműek -, ezért az idézetek esetében elegendőnek látszott a lapszám és a cikk, ill. sorozat címének feltüntetése.

¹⁴⁷ *Csávossy Elemér*: Kapitalizmus, szocializmus, katolicizmus. KSZ, 1932. márc. 15., ápr. 15.

¹⁴⁸ KSZ, 1933. máj. 15, jún. 1.

¹⁴⁹ KSZ, 1931. karácsonyi szám.

A Korunk Szava cikkírói a fentiek szellemében általában az érdekképviselési rendszeren felépülő rendi állam, a „természetes társadalmi rend” megvalósítását javasolják.¹⁵⁰ Ez a társadalmi átalakulás felfogásuk szerint nem képzelhető el az Egyház nélkül, de ehhez az Egyháznak is meg kell újulnia, egyrészt a hitélet erősítésével, az „álatolikusok” a „látszat-keresztények” ellenében az „igazi”, az ősi katolicizmus szellemének erősítésével, másrészt a politikához, a fennálló rendhez való viszonyának megváltoztatásával. Az egyházi hierarchiával szemben ők ugyanis egyáltalán nem tartják jónak a katolicizmus korabeli magyarországi helyzetét. Az 1931-es XXII. katolikus nagygyűlésről tudósítva például így fogalmaznak: időszerűtlen és disszonáns az a hang, amely a változást szorgalmazókkal azt szegezi szembe, hogy „az Egyház ráér, az Egyház évszázadokkal számol... A magyar hierarchia mintha önmagát akarná még ámitani a biztonsággal, az erő képzetével - ami nincs többé”, amikor azt állítja, hogy „oly nagyszerű helyzete van a katolicizmusnak Magyarországon, mint sehol a világon”.¹⁵¹ Valójában „az Egyház itt láncokat hord, láncokat, melyek a mindennapi életben nem látszanak, oly ügyesen simulnak a csuklóhoz, hogy néha az az illúzió támad bennünk, mintha az Egyház vezetne - valójában azonban a láncok mégis megvannak”.¹⁵²

A magyar Egyház helyzetét elemzi P. Csávossy Elemér „Az Egyház szociális arca” c. cikkében is.¹⁵³ Megállapítja, hogy a hitélet fellendülésének örömteli jelei (nagy konvertita tömeg, sok „kolostori” elhivatott stb.) ellenére „a mi korunk hasonló a haldokló római birodalom korához, és nem lehet letagadni, hogy a katolicizmust a közéletben uralkodó pogány szellem folytán sok veszteség éri”. Ennek a helyzetnek a kialakulásához pedig a katolikus oldalról elkövetett mulasztások is hozzájárultak.

Úgy vélik tehát, nemcsak a magyar társadalom, de a magyar katolicizmus is fordulóponthoz érkezett, s „ha most nem akadnak heroikus emberek, kik tisztában vannak a katolicizmus lényegével és a katolikus akcióval... akkor végképp megkondult a vészharang a magyar katolicizmus felett”.¹⁵⁴ (Az érvelés legalább annyira szól az egyházi hierarchiának, mint az egész katolikus közvéleménynek.)

A katolikus Egyház helyzetének megítélése, a katolikus politika értelmezése, az elkerülhetetlennek ítélt változtatásokban az Egyháznak szánt központi funkció határozza meg a Korunk Szava ambivalens viszonyát a magyar hierarchiához. Egyrészt soha, egy utalás erejéig sem vonják kétségbe az egyházi hierarchia vezető szerepét, ugyanakkor konkrét kérdésekben nem fukarkodnak a bírálattal, a cselekvésre ösztönzéssel.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Ennek kifejtésére Széchényi György vállalkozott több írásában, a legrészletesebben „A rendi tradíciók, a rendiség fogalma és a természetes rendi államalakulás” c. cikkében. (KSZ, 1935. ápr. 15., máj. 1.)

¹⁵¹ KSZ, 1931. nov. 1. Az idő sodrában.

¹⁵² KSZ, 1932. febr. 15. Széchényi György: Elvesztette-e az Egyház a társadalomra való befolyását?

¹⁵³ KSZ, 1932. jan. 1., 15.

¹⁵⁴ KSZ, 1931. okt. 15. Az idő sodrában.

¹⁵⁵ Lásd pl. Széchényi György: Elvesztette-e az Egyház a társadalomra való befolyását?; Aktív katolikus szervezet Spanyolországban (KSZ, 1933. jan. 1.); Széchényi György: Néhány szó az Actio Catholicáról (KSZ, 1933. nov. 1.); Naményi Lajos: Kell-e liturgikus mozgalom? (Uo.); Kűhár Flóris: A Katolikus Akció a Quadragesimo annóban (KSZ? 1933. nov. 15.); Megyesi Schwarz Antal: Az Actio Catholica és a kontemplatív szerzetesrendek (KSZ, 1933. nov. 15.); Széchényi György gróf: Az Actio Catholica és a világiak (KSZ, 1933. dec. 1.); P. Csávossy Elemér: A katolikus Akció programja (KSZ, 1934. ápr. 1.); Michel Károly: A katolikus akció az újabb pápai tanítások megvilágításában (KSZ, 1934. aug. 1-15.) stb.

Az 1932. június 15-i számban például azért bírálják az egyházi vezetést, mert nem tesz meg mindent a pápai enciklikák ismertetéséért és népszerűsítéséért, sőt megállapítják, hogy XI. Pius legutóbbi enciklikája, a „Quadragesimo anno...” egyenesen „megcenzúrázva jelent meg, ami szerint az enciklika csak türelemre intette a szegényeket, holott az valójában a társadalmi bajok okairól, a vagyonok kevés kézben összpontosításáról is szól”.¹⁵⁶ Rendszeresen bírálják a katolikus nagygyűléseket, melyeket ünnepélyes, de tartalom nélküli demonstrációknak ítélnék,¹⁵⁷ sőt feszegetik az egyházi vagyon működtetésének kérdését is.¹⁵⁸

1934-től azután, a hazai nyilasmozgalmak erősödésével összefüggésben az Egyháznak velük kapcsolatos magatartása „vívja ki” a Korunk Szava elmarasztaló ítéleteit. Ha valóban igaz, amit nyilas „vezérünk” hirdet, vagyis valóban vannak papok, akik részt vesznek a nemzeti-szocialista mozgalomban, írja Széchényi György, ezt nem lehet elleplezni „a hallgatás bűn-szövetkezeteivel”.¹⁵⁹ Az 1934. február 1-jei szám „Az idő sodrában” rovatában viszont már keserűen állapítják meg: „A horogkeresztes propaganda terjed mindenfelé és energikus védekezés nem észlelhető ellene. Még némely szerzetesi szobákban is Hitler ‘Mein Kampf’-ját ajánlgatják olvasásra. Kár, hogy nem teszik hozzá: lelki olvasmány gyanánt.”

Később is a „hitlerizáló” papok nem elég határozott elítélése miatt bírálják a legerőteljesebben az egyházi vezetést.

A kapitalizmus halálra ítélt, a szocializmus (és természetesen a bolsevizmus) hibás választ ad a problémákra. Hogyan kell megítélni a másik „válaszkísérletet”, a nemzetiszocializmust? A problémával a Korunk Szava megjelenése pillanatától - és a katolikus sajtóban elsőként - foglalkozik.

A fasizmusról, a nemzetiszocializmusról, a magyar szélsőjobboldalról alkotott véleményüket és a jelzett irányzatokkal szembeni fellépésüket kívánom nyomon követni a továbbiakban.

A lap gazdag és színes tematikájából azért ezt választottam részletesebb bemutatásra e tanulmány keretében, mert úgy vélem, ezen a területen tért el a neokatolikus irányzat a legteljesebben és a legpregnansabban a más katolikus velleitású pártok, mozgalmak, sajtóorgánumok felfogásától. Ezen a területen valóban új, a katolikus közvéleményre és az egyházvezetésre is ösztönző hatást gyakorló állásfoglalás kimunkálói voltak.

A tárgyalás során célszerű különbséget tenni a lap 1935-ig tartó első periódusa, a válság éve és a Korunk Szava megszűnéséig tartó harmadik szakasz között, mert bár - mint látni fogjuk - alapelveik változatlanok, a problémák súlyának megítélésében, a lehetséges szövetségesek megválasztásának kérdésében tapasztalhatók különbségek felfogásukban.

¹⁵⁶ Az Actio Catholica és a világiak. - A püspöki kar 1931. október 14-ei kelettel kiadott egy közös pásztorlevelet is az enciklika „magyarázataként”. Lásd: A püspöki kar tanácskozásai. Szerk. Gergely Jenő: Gondolat Kiadó 1984. 325-331. old.

¹⁵⁷ Lásd pl. KSZ, 1932. nov. 1. Az idő sodrában.

¹⁵⁸ Pl. Gyors cselekvést (Az egyházi vagyonról). KSZ, 1932. ápr. 15.; Az egyházi vagyon kérdéséhez. KSZ, 1934. márc. 15.

¹⁵⁹ KSZ, 1934. márc. 15.

A nemzetiszocializmus és a fasizmus megítélése a lap első periódusában

A Korunk Szavának a „kor új forradalmának” is nevezett szélsőjobboldali mozgalmakkal foglalkozó cikkeit áttekintve, az első dolog, amit meg kell állapítanunk, hogy - részben korabeli, főként azonban későbbi fasizmusértelmezésektől eltérően, helyesen - határozott különbséget tettek a „fascizmus”, azaz Mussolini rendszere és a nemzetiszocializmus, azaz a hitlerizmus között,¹⁶⁰ ám ezen belül ingadozásokat is tapasztalhatunk értékelésükben - a napi politika függvényében.

Már az induló évfolyam december 1-jei számában közzétették „repülőhírként”: „A német püspöki kar határozata szerint katolikus ember a nemzetiszocialista mozgalom (Hitler) tagja nem lehet. Hitlerék nyíltan Egyház- és vallásellenesek. Magyar katolikusok, katolikus fiatalság figyeljete, mert Magyarországon ugyanez a szellemi mozgalom ÁLARCBA jár.” A következő számban üdvözlük Brüning német kancellár határozott fellépését a kommunisták, de elsősorban Hitler és a „német nemzeti” nagytőke, az „állítólag” kapitalizmusellenes nácik ellen.¹⁶¹

A Hitlerről és a nemzetiszocializmusról Magyarországon elterjedt téves nézeteket bírálja, egyben az alternatívát is felvetve a „Krisztus keresztje vagy horogkereszt?” c. cikk az 1932. január 15-i számban. A hitlerizmus magyarországi hatását ecsetelve megállapítja, hogy néhány lap örömmel üdvözlö, az „értelmesebb” sajtó, „joggal undorodván bizonyos baloldali atmoszférától, nemzeti alapon ad igazat Hitlernek”, mert ő követeli az első világháborús jóvátétel eltörlését, és csak ez a fontos. Velük szemben a kölni Katholische Tat Verlag röpiratát hozzák fel, amely a nemzetiszocialista propagandairódalom alapján bebizonyítja, hogy a nemzetiszocializmus „nemcsak katolikus-, de keresztényellenes, s alapvető princípiumai, uralomra jutása esetén megalkotandó törvényei ellenkeznek a józan emberi ész, az emberi szabadság, a keresztény élet legelemibb feltételeivel”. Minthogy minden dolog mértékévé a fajt teszi, a fajvédelem alapján jogot formál más fajok kiirtására. Katolikus ember, katolikus fiatalság nem lelkesedhet ezért a mozgalomért.

Az 1932-es esztendő az aggodalom és a bizakodás, Hitler hatalomra jutási esélyei mérlegelése jegyében telik. Az 1932. évi tavaszi elnökválasztások előtt¹⁶² úgy vélekednek, nem lenne meglepő, ha a polgárháborútól felszántott Németország „fejest ugrana a sötétbe és kipróbálná a nemzetiszocializmust. Elvégre senkinek sem lehet megtiltani, hogy tapasztalatait ne fejbe veréssel szerezze.” Az önerejét kereső Németország könnyen visszatérhet az egyszer már ledobott zsarnoksághoz, hogy a mai Európában versenyképes legyen. Megoldást hozhatna, ha Németország lemondana egy újabb párizsi bevonulásról, Franciaország pedig belátná, hogy a „Siegfridet” gúzsba kötni nem lehet: „Siegfrid erős, szolid, nem rossz indulatú, de ha megkötözik, elszabadulnak a rossz manók, akiket ő tartott féken. Ezek a manók azután magukat pótsiegfrideknek hiszik. A tömeg pedig, mely Siegfridre ittas, nem veszi észre, hogy tévedett.” Korunkat, ha „marad még róla dokumentum az elkövetkező irtóhadjáratok után”, az

¹⁶⁰ A különbségtétel az újabb fasizmusirodalomban is nyomon követhető, lásd pl. *Vajda Mihály*: A fasizmusról. Magyarul Osiris Kiadó 1995. 76-113. old.

¹⁶¹ KSZ, 1931. karácsonyi szám. Az idő sodrában.

¹⁶² A német belpolitikai küzdelmekről lásd *Tokody Gyula-Niederhauser Emil*: Németország története. Akadémiai Kiadó 1972., *Székelly Gábor*: Hitler hatalomra jutása. Kossuth Könyvkiadó 1983.; *Ormos Mária*: Hitler. T-Twins Kiadó 1993.; *William L. Shirer*: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher 1996.

ultranacionalizmus korának fogja értékelni a következő nemzedék, s bizonyos fokig érthető, hogy Németország is keresi a saját helyét és erejét.¹⁶³

Világosan látják tehát a nemzetiszocializmus hatalomra jutásának várható következményeit, de a mozgalom sikerének okait kutatva az első világháborút követő békerendszer hibáit is számba veszik.

S bár az elnökválasztások Hitlerrel szemben Hindenburg sikerét hozták, a Korunk Szava szerkesztői nem ringatják magukat illúziókban: a Hitler-mozgalom „célhoz fog érni” - vallják, és hozzátesszik: nekünk nem kell „sem fascizmus, sem nemzetiszocializmus, mert egy-egy nemzet, egy-egy faj számára olyan diktatórikus kizárólagosságot, olyan homogenitást akar biztosítani, ami ellenkezik az emberi szellemmel”.¹⁶⁴

Az 1932. május 1-jei számban mégis úgy vélik, a választások igazi győztese a német Centrum, amely igaz katolikus párt, hiszen „a nemzetiszocialisták mozgalma nem maradandó, számai nem nyúlnak az emberi élet gyökeréig”, a kommunisták pártja pedig „nyomorhisztéria párt... a marxizmus elvesztette életét”. Németországot a katolikus Egyház, illetve a Centrum védi a jobbra vagy balra széteséstől, s ha a Centrum esetleg túrni is fogja a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (NSDAP) uralmát, az sem jelenti, hogy a Centrum lemondott elveiről.¹⁶⁵

Jellemzőnek tekinthetjük, hogy Oláh Györgynek a szerkesztőséghez címzett levelét, amelyben Oláh azt hangsúlyozza, hogy minden „gyűlöletes” eleme ellenére a hitlerista mozgalom „mégis csak szintézist adott a tömegeknek a Moszkvából ide zúduló áradat ellen és mégis csak gátat húzott egy időre Kelet-Európában a bolsevista tatárjárásnak”, a szerkesztőség különvéleményként közli.¹⁶⁶

Az ehhez hasonlatos hiedelmeket próbálja meg eloszlatni Schreiber berlini püspök Windischgrätz Vince hercegnek adott interjújában,¹⁶⁷ amelyben, miután ismételtelen leszögezi, hogy a német püspöki kar eltiltja a katolikus hívőket valamennyi szélsőséges párt munkájában való részvételtől, s újólag elítéli Hitler mozgalmát, mert a faj elvét Krisztus fölé helyezi, hangsúlyozza: „Nem szabad azt hinni, hogy a nemzetiszocializmus égből küldött manna, még ha eredeti és érdekes is, és hogy neki köszönhető egyedül a marxizmus megdőlt.” Ellenkezőleg, Hitler mozgalma sokakat taszít a bolsevista táborba. A jövőt illetően pedig úgy vélekedett, hogy a Centrum és Hitler között nem lehetséges megegyezés, s ha Hitler végül is hatalomra jutna, kénytelen lenne „megszelídített” politikát folytatni.

A probléma súlyosságának felismerését jelzi, hogy a Korunk Szava 1932. június 1-jei számában ankétot rendezett a hitlerizmusról. A szerkesztők indoklása szerint azért, mert a „német nemzetiszocializmus problémája most már történelmi jelentőségű kérdéssé súlyosodott, az átváltozó új világ e fenyegető jelentőségű tömegmozgalma egész közletről érinti nemcsak a német lakosságot, de Európa minden nemzetét”, ezért fontosnak tartják a hitlerizmussal kapcsolatos valamennyi vélemény tisztázását.

¹⁶³ KSZ, 1932. márc. 1.

¹⁶⁴ KSZ, 1932. ápr. 15. Az idő sodrában.

¹⁶⁵ KSZ, 1932. máj. 1. Az idő sodrában.

¹⁶⁶ KSZ, 1932. máj 1.

¹⁶⁷ KSZ, 1932. máj. 15.

Az ankéton ennek megfelelően szót kapott Mlotay István, a legitimista Magyarország fő-szerkesztője, „a mai magyar publicisztika vezető szelleme”, Eckhardt Tibor kisgazdapárti országgyűlési képviselő, Ignóus Hugo, „a polgári liberalizmus reprezentáns publicistája”, Kéthly Anna szociáldemokrata képviselő, Kőnig Antal, a német katolikus Centrum párti Germania munkatársa, Kray István báró országgyűlési képviselő a „keresztény ellenzék nevében” és Mihelics Vid egyetemi magántanár, katolikus szociológus.

Valamennyi hozzászóló érintette a nemzetiszocializmus lényegét, elemezte kialakulásának okait, igyekezett jellemezni az irányzatot és számba venni várható magyarországi hatásait.

Mlotay István a „mindent szétzüllesztő individualizmus” logikus ellenhatásaként értékelte a nemzetiszocializmust, éppúgy, mint a bolsevizmust, a fasizmust vagy az „amerikanizmust” (azaz a New Dealt). Közös lényegük szerinte, hogy a kollektívum felé viszik el az emberi-séget, igyekeznek összehangolni az egyéni szabadságot a közért való lemondással, melynek során mindig az előbbi kerül alávetett helyzetbe. Ami Magyarországot illeti, véleménye szerint nem lehetne pusztán lemásolni Hitler mozgalmát, egy hasonló mozgalmat a magyar sajátosságokra kellene építeni.

Eckhardt Tibor természetes és szükséges reakciónak nevezi a nemzetiszocializmust 1918-ra, a német nép azon törekvése kifejezésének, hogy újra eszményeket akar szolgálni a földhöz ragadt marxizmus materializmusával szemben. „Ránk, akiket a rossz békék, a nemzetközi hipokrizis s a gazdasági világdepresszió még mélyebbre nyomott, mint Németországot, kell hogy ösztönzőleg hasson egy ilyen mozgalom” - vallotta.

Ignóus Hugo szerint a hitlerizmus a háború két fő kárvallottjának, a középosztálynak és a fiatalságnak a dühét váltja át világnézetté. „Konzervativizmussá szelídítésében” nehéz hinni, hisz a nyomor, ami életre hívta, nagyon is való. A megoldás a nemzetfeletti mozgalmak, a szocializmus és a radikalizmus összefogása lehet, nekik kell kikényszeríteniük a hatalma-soktól az elnyomottak talpra állítását.

Kéthly Anna a gazdasági helyzet logikus folyományaként keletkezett tömegmozgalomként értékeli a nemzetiszocializmust. Szülője a monopolkapitalizmus, mert a fasizmus elnyomja a versenytársakat, ezért fajvédő és nemzeti, illetve a munkást és alkalmazottat, ezért anti-szociális. Lehetségesnek tartja, hogy a hitlerizmus hatalomra jut, de azt is, hogy a gazdasági helyzet enyhülésével „visszazsugorodik zsoldosi jellegébe”. Magyarország kapcsán megállapítja, hogy nálunk „a fasizmusnak nem jövője, hanem jelene van”, s hogy a szociáldemokrácia és a fasizmus között a harc életre-halálra folyik. Az ankét valamennyi résztvevője közül csupán ő használja szinonimaként a fasizmus, a nemzetiszocializmus, a hitlerizmus fogalmakat.

Kőnig Antal a katolicizmus, illetve a német püspöki kar és a hitlerizmus szembenállását választja vizsgálati szempontnak. Az ellentét okát abban látja, hogy a hitlerizmus a fajt és a nacionalizmust a vallás fölé helyezi, és hogy a hegeli állami mindenhatóságot hirdeti. Lehetségesnek látja a Centrum és Hitlerék között a közeledést, de csupán az esetben, ha a hitlerizmus a katolikusellenes programpontokat „hajójából” kidobja.

Kray István báró a porosz vezetéssel létrejött német egység protestáns és militarista szelleméből s a békefeltételek nemzeti önrizetét is sértő voltából vezeti le a nemzetiszocializ-mus megszületését. Véleménye szerint a horogkeresztes mozgalomnak vannak a katoliciz-mussal azonos céljai, bár aggasztónak tartja a mozgalom katolicizmusellenes tendenciáit. Hangsúlyozza, hogy a mozgalom a protestáns tartományokban a legerősebb, ahol a lakosság már „jórészt vallástalan és ateista”. Hatalomra jutása csak a Centrum Párttal való szövet-kezéssel képzelhető el, ez esetben viszont a katolicizmusnak nem kell tartania túlkapásoktól.

Magyarország szempontjából viszont veszélyesnek minősíti a nemzetiszocializmus erősödését, mert ez felveti az Anschlusst, az pedig a további keleti politikát. Németországnak „az lesz az érdeke, hogy legelőször is Magyarországot sikerüljön úgy gazdaságilag, mint politikailag hatalmi szférájába bevonni, ami az ezeréves magyar nemzeti államra nézve könnyen végzetes lehet”.

Mihelics Vid a hitlerizmus ideológiai forrásait Stewart Chamberlain, Oswald Spengler és Othmar Spann műveiben jelöli meg, jóllehet programját kaotikusnak, a negációra épülőnek tekinti, s előretörését nem ennek, hanem elsősorban Hitler szervező zsenijének tulajdonítja. Előretörése mégis örömdetes - mondja -, mert megbolygatja a dolgok jelenlegi rendjét, aktivitásra serkenti a katolicizmust is. „A hitlerizmus világnézeti gyökere ugyanaz, mint a marxizmusé, tehát a maga egészében a katolicizmus számára elfogadhatatlan program és irány, akárcsak a fasizmus. Ám - miután minden jogos és igazságos eszme és tett szükség-szerűen egyben ‘katolikus’ is - a katolicizmus egyetlen párttal, mozgalommal és iránnyal szemben sem mondhat egyszerűen ‘igen’-t vagy ‘nem’-et, hanem csak bizonyos mozzanatokot kritizálhat és vethet el bennük.” A mérlegelés szempontja pedig egyén és társadalom viszonya lehet. E szempontból a csődöt mondott individualizmus és a „jó ízlésű” emberek által elvetett kollektívizmus között a harmadik utat a katolicizmus jelenti; fasizmus, nemzetiszocializmus vagy akár az angol munkáspárti mozgalom csak a katolicizmustól kaphatnak világnézeti alapot - a katolicizmusnak pedig minden esetben egyedileg kell mérlegelnie.

A szerkesztőség minden kommentár, összegezés nélkül közölte a vitát, talán azért, mert 1932 nyarától - átmenetileg - némi elbizonytalanodás tapasztalható körökben is a nemzetiszocializmus megítélésében. Míg korábban - mint láttuk - azt hangsúlyozták, hogy a hitlerizmus elfogadhatatlan, mert ellenkezik a keresztény szellemmel és a józan emberi ésszel, amikor a nemzetet és a fajt teszi meg a legfőbb mércévé, elvetették mint a kommunizmus elleni harci eszközt is, s hatalomra jutásának az egész emberiség szempontjából várható szörnyű következményeire irányították a figyelmet, az 1932. nyári német belpolitikai harcok, majd Hitler uralomra jutása, főként pedig a Vatikán és Hitler tárgyalásainak megindulása után hangsúlyeltolódások érzékelhetők a *Korunk Szavában* is.

A június 15-i számban,¹⁶⁸ bár ismételten leszögezik, hogy a hitleri világnézet ellenkezik a katolicizmussal és a kereszténységgel, már úgy vélik, lehetséges köztük együttműködés, jóllehet elvfelelás soha.

Az 1932. július 31-i németországi választásokat, megrettenve a kommunista szavazatok ugrásszerű (700 000-res) növekedésétől, így értékelik: meglepetés a 6 millió kommunista szavazat,¹⁶⁹ és „a baloldali véglet élre ugrása mindennél veszedelmesebb... Kétségtelen, hogy a német kommunisták vérengzéseit, uralomra jutását minden lehető eszközzel meg kell akadályozni.” A 6 millió ellen elégséges eszközzel sem Hitler, sem Papen, sem az egész német nép nem rendelkezik, megoldást ezért csak a német kérdés sürgős rendezése hozhat.¹⁷⁰

„Hitler kancellárságának kétféleképpen lehet örvendezni” - olvassuk az 1933. február 1-jei számban.¹⁷¹ Vannak, akik azért örülnek, mert hatalomra jutása „tisztta helyzetet” teremtett, s „uralomra jutásával a német helyzet kétségkívül tisztázódott” - véli a *Korunk Szava* is -, de

¹⁶⁸ Az idő sodrában.

¹⁶⁹ Valójában 5,9 millió. Lásd *Tokody-Niederhauser*: Id. mű, 306. old.

¹⁷⁰ KSZ, 1932. aug. 1-15. Az idő sodrában.

¹⁷¹ Az idő sodrában.

„alighanem tévedni fognak” azok, akik másképp, „amolyan őrmesteri elgondolásokból” örülnek, mert már azt képzelik, hogy idehaza, Magyarországon „eljött az ő idejük, a korlátlan erőszak és ‘le mindenkivel, aki nem magyar’ kora. Hitler hozhat revíziót, változást, romantikát és amit akartok. Ha helyes lesz, örülünk neki. De mi nagyon jól el tudjuk választani a politikai taktikát az örök világnézeti célkitűzésektől, és nincs az a siker, mely bennünket arra készítetne, hogy a Hitler-mozgalom világnézeti alapelveit is magunkévá tegyük.” Az eddig egyértelmű elítéléssel szemben tehát esetleges „pozitív” hatások iránti várakozás is kezd megfogalmazódni a lapban.

Ezt a várakozást tükrözi Aradi Zsoltnak „A berlini tűz: Isten ujjá” c. cikke.¹⁷² A cím Hitler szavait idézi, aki a Reichstag lángoló épületét nézve mondta: Isten ujjá. „Nem tudjuk, hogy érti Hitler az ‘Isten ujját’ - írja Aradi. - Bárcsak úgy fogná fel, mint mi, isteni jelként a nemzetek összefogására, a szociálisabb rendre, a szeretetre és a könyörtelen irtóhadjáratra a bolsevizmus minden fajtája ellen!... Az ‘Isten ujjá’ ne jelentse a germán isten harci riadóját, mely csak vért akar látni, hanem az igazságos és irgalmas Isten fiainak hadjáratát a szovjet, de éppúgy a szociális bűnözők ellen is.” Aradi ekkori reménye szerint tehát a hitlerizmus a bolsevizmus és a kapitalizmus ellen egyaránt harcba vethető eszközzé válhat. Ugyanakkor megfogalmaz egy figyelmeztetést is: ha a Hitler-kormány arra akarná kihasználni a merényletet, „hogyan ennek örve alatt megszüntesse a szabadságot - nemcsak a kommunisták szabadságát -, szemben találja magát a katolikus táborral”.

Még tovább megy a hitlerizmus elleni kritikai hang tompításában a „Gondolatok a német helyzetről” című, név nélkül megjelent cikk,¹⁷³ amely a hitlerizmust „korunk legújabb forradalmának” minősíti, s megállapítja: reá is vonatkozik, ami általában a forradalmakra, hogy „a forradalom nem okvetlenül rossz... Nem szabad fenntartás nélkül melléje állni, de nem szabad mindenestül elvetni sem.” Áttekintve a Hitler hatalomra jutása óta hozott intézkedéseket, egyedül az államegyház meghirdetésében lát bizonyos veszélyeket. Úgy véli, a fajiság programjának lényeges része a kötelező munkaszolgálat, hiszen az egy fajhoz tartozók között nem lehet szociális különbség; a szakszervezetek gleichschaltolásában a Mussolini-féle megoldás jeleit fedezi fel. Konklúziója: „Nem tartozunk Hitler bámulóihoz, tisztelettel meghajlunk azonban akarateréje és jó szándékú elszántsága előtt, mely fölismerte a mai korhadttal közállapotok tarthatatlanságát és hozzálátott annak alakításához.” Forradalmának sikere elsősorban az erkölcsi erők kifejlesztésétől, a tömegek szerény jólétének biztosításától, a keresztény erkölcs és hit megvédésétől függ.

A hitlerizmussal kapcsolatos illúziók előtérbe kerülését jelzi az 1933. november 1-jei szám is,¹⁷⁴ amely Németországnak a Népszövetségből való kilépését kommentálja: „Nem tudjuk megtagadni rokonszenvünket attól a Németországtól, mely végső elkeseredésében otthagyta a Népszövetséget, bár az intézmény bajainak okozója nem volt.” A Korunk Szava a népek együttthaladását hirdeti, mégis el kell ismernie, hogy a nacionalizmus „feléledése törvényszerű” volt, miután a békekötések „a szeretet helyett a vae victis elvet igyekeztek megvalósítani”. „Sajnáljuk Németországot és értjük lépését, mint katolikusok, emberek és magyarok. Hiszünk abban, hogy most békét akar...”

Az illúziók azonban gyorsan szertefoszlottak. 1934. március 15-én gr. Széchényi György ad magyarázatot az átmeneti „megingásra”. „A mi lapunk is igyekezett megérteni Német-

¹⁷² KSZ, 1933. márc. 1.

¹⁷³ KSZ, 1933. júl. 1-15.

¹⁷⁴ Az idő sodrában.

országban az Egyház, sőt Róma álláspontját, aki tárgyal, megoldást keresett, hitt és bízott egy áramlatban, amely minden hitet tönkre akar tenni... Hitler durván rácaffolt a reményekre... A legnagyobb csalódás fogja akár német-osztrák földön, akár nálunk, érni azokat, akik még azt hiszik, hogy ezzel az eszmeáramlattal szemben türelem, elnézés, engedékenységek helyén való... Ennek az embernek (Hitler) vagy ennek az iránynak csak pozitív akadályok, csak pozitív ellenállás imponál - más semmi... A nemzetiszocializmus története igazolta, hogy vele nem lehet tárgyalni.”¹⁷⁵

Ugyanebben a számban „Az idő sodrában” rovatban is „magyarázkodnak”: „A nemzetiszocializmus is igen hosszú ideig szimpatikus volt sokunk előtt, mert azt hittük, hogy a fascizmus német vállfájáról van szó, és Mussolini megtalálta az Egyházhoz vezető utat. Ehelyett a nemzetiszocializmusban minden szociális tettei és ígéretei ellenére a modern kor legnagyobb aposztáziája, az akarat világnézete, egy új pogányság jelentkezik.”

A fenti sorok egyben rávilágítanak a nemzetiszocializmus és a „fascizmus” eltérő megítélésének legfőbb motívumára is: „Mussolini megtalálta az Egyházhoz vezető utat”, vagyis Hitler-ellenességük legfőbb oka ebben a periódusban a vallásvédelem.

Mussolini, a „fascizmus”, az olasz politika megítélése a Korunk Szavában szorosan összefonódik egyrészt Mussolini és az Egyház, másrészt Olaszország és Magyarország kapcsolatainak alakulásával.¹⁷⁶

A Vatikán és az olasz állam között 1929-ben megkötött lateráni egyezmény - amely az állam és az Egyház viszonyát szabályozta, államvallássá tette a katolicizmust és biztosította az Egyház teljes szabadságát - átmeneti törést szenvedett 1931-ben. A problémát az ifjúság nevelése és az Actio Catholica (AC) szabadságának az állam részéről történt megsértése okozta. Ebben a szellemben reagált erre a nézeteltérésre a Korunk Szava is, amikor XI. Pius pápa körlevele alapján az olasz állam és Egyház viszonya romlásának okát jellemezte: „a fascizmusban a Szentatya elsősorban az érdemeket látta, a liberalizmus elleni küzdelmet, a szabadkőművesek kiutasítását, a gazdasági rendre törekvést, a vallásos megalapozás elismerését”, de „a Szentatya éles szembefordulását váltotta ki a fascizmusnak állandó törekvése, hogy a pápa állandó szeretetének tárgyát, az ifjúságot, a fascista állam ‘első gyermekkorától’, minden viszonylatban teljesen és kizárólagosan egy párt, egy kormány a maga számára igénybe veszi és ezt egy eszmevilág alapján teszi, mely kifejezetten egy a szó pogány értelmében vett államistenítésben oldható fel.”¹⁷⁷

A feszültség enyhülése után, már a magyar-olasz közeledés szellemében fogant „Az idő sodrában” rovat 1932. november 15-i állásfoglalása: „Minden hálánk Mussolinié, akit egy század legjelentősebb egyéniségének tartunk, minden elismerésünk az olaszok szép cikkeiért”, amelyekben kiállnak mellettünk, de nekünk már ennél többre van szükségünk: „várjuk a kereskedelmi szerződéseket, a mérleg javulását és sok egyebet...”

Az 1932. december 1-jei szám a Marcia su Roma 10. évfordulójáról megemlékezve méltatja Mussolini nagyságát, aki a „rakoncátlan parlamentáris demokrácia és évtizedek szabad-

¹⁷⁵ KSZ, 1934. márc. 15. *Széchenyi György gr.*: A magyar katolicizmus vonuljon vissza?

¹⁷⁶ Lásd erről *Gergely Jenő*: A pápaság története. Kossuth Könyvkiadó 1982. 334-349. old.; *Kis Aladár*: Olaszország története, 1748-1968. Akadémiai Kiadó 1975. 185-212. old.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája, 1919-1945. Kossuth Könyvkiadó 1988. 118-136. old.; *Ormos Mária*: Mussolini. Kossuth Könyvkiadó 1987. 240-248. old.

¹⁷⁷ KSZ, 1931. dec. 1.

kőműves uralma” alatt szétfülbőlített országot naggyá, példává emelte, meghajolt a pápaság erkölcsi nagysága előtt és világi hatalmának helyreállítására is törekedett, jóllehet politikája e tekintetben nem hibátlan. A Ducéban mindazonáltal „Itália megmentőjét kell látnunk” - véli a Korunk Szava.

Mussolini rendszerét, az általa létrehozott korporatív államot értékeli „Az új fascizmus” c. cikkben gr. Széchényi György.¹⁷⁸ Az „új fascizmus” alatt Mussolini kiépülő rendszerét érti, amelyről megállapítja, hogy „dacára némely liberális visszaesésnek, mindinkább a korporációs rendi átalakulás jellegét viseli”. Pozitívuma Széchényi szerint, hogy a hivatási tagozottságon nyugszik, de minthogy alapja - a szindikátus - a liberális és marxista szindikalizmusból indult ki, amit később Mussolini kényszerült egy liberálisellenes tekintélyuralmi rendszerbe beépíteni, nem sikerülhetett a gazdaság igazi testületi és rendi kiépítése autonóm alapon. Gyengéje tehát ennek a szindikátusrendszernek, hogy bár jogilag autonóm, gyakorlatilag erősen függ az államhatalomtól, továbbá, hogy miután csak munkaadók és csak munkavállalók alkothatnak szindikátust, a régi osztályszerű rétegződés fennmaradt. Ebből következően a munkások és munkaadók szindikátusát állami közegek közbejöttével kellett egy magasabb egységben összefoglalni, ezt a célt szolgálja a korporáció, amely azonban ugyancsak állatni szerv. „A fascizmus abból a meggyőződésből indul ki, hogy a munka- és társadalmi viszonyok szabályozása elvből közügy, és hogy ezért az állam, mint legfelső fórum a végső fokon illetékes.”

Legfőbb gyengesége tehát - amit Széchényi azzal magyaráz, hogy eredetében nem szellemi, hanem tömegmozgalomnak indult, s ideológiai megalapozását még ma is keresi - állam és nemzet, állam és társadalom viszonyának tisztázatlanságában áll, a helyes államfogalom ugyanis az állami omnipotenciával szemben a testületek önrendelkezését feltételezi, s fokozatosan igyekszik visszafejleszteni az állami beavatkozást. A fentiek alapján „a fascizmust nem nevezhetjük még kifejeződött állami és gazdasági rendszernek... egy legjobb szándékokkal és sok helyes érzékkel megindított nagyszabású politikai kísérlet ez, amely utólag keresi a teoretikus alapokat”. Ha sikerül kialakítani a helyes korporatív szellemet - s ez irányban már megtette az első lépéseket -, a helyes talapzaton véglegesen megerősödhet.

A magyarországi nemzetiszocializmus bírálata - szakadás a szerkesztőségben

A fasizmus és hitlerizmus általános meg- és elítélése mellett fontos számba venni, hogyan viszonyultak a reformkatolikusok az új eszmerendszer magyarországi változataihoz, miként ítélték meg ezek terjedési lehetőségeit és az ezeket elősegítő okokat, motívumokat, annál is inkább, mert e kérdés megítélése szakítópróbának bizonyult a szerkesztőségben belül.

Itt némileg vissza kell térnünk a hazai politikai helyzet és viszonyok értékeléséhez, az ezekről kialakított képükhöz.

A Korunk Szava szerkesztői Bethlen „liberális” kurzusának bukását örömmel üdvözölték, de a helyébe lépő Károlyi-kormányt is elutasítóan fogadták. Ezzel szemben némi - fenntartásokkal tarkított - várakozással tekintettek a Gömbös-kormányra, pontosabban Gömbösre magára. „Kíváncsiak vagyunk... vajon Vida Jenő úr és Bíró Pálék meg lesznek-e ‘elégedve’ az új kormánnyal”, mert ha igen, ha Gömbös is a tőke szolgálatába áll, „minden esélyünket elvesztettük” - írták 1932. október 1-jén.¹⁷⁹

¹⁷⁸ KSZ, 1934. jan. 1., jan. 15.

¹⁷⁹ Az idő sodrában.

Az 1932. október 15-i számban foglalkoznak a kormányfő bemutatkozó beszédével: „...kiállása őszinte volt, férfias volt, emberien meleg volt... Emberi szimpátiánkat nem tudjuk megtagadni Gömbös Gyulától... A jövő bizonytalan... Kik fognak most előnyomulni?” - Ha a kartellek urai, úgy magukkal rántják Gömböst is „a homályba”, nekik nem fog megfelelni egy „tisztá” ember. Mégis látnak rá reményt, hogy „a fiatal kormányelnök” (Gömbös ekkor 46 éves!) a kartellek urai ellen azokra fog támaszkodni, „akik eddig vissza voltak szorítva egy másik ködbe, a lemosolygott, kinevetett becsületesség, az igazi keresztény demokrácia, a balkáni szellem által lehengerelt európai szellem szomorú közösségébe”.¹⁸⁰ A meglehetősen homályos megfogalmazás még többfajta értelmezést tesz lehetővé, s hogy másként is értelmezték Aradiék, illetve Széchényi György, az 1934-1935 folyamán egyértelműen kiderül.

A Gömböshöz fűzött kezdeti remények fokozatosan a kiábrándulásnak adnak helyet. „Végtelenül unjuk a Gömbös-kormány ígéreteit a borzalmas ifjúsági nyomor megoldásáról... Nem bízunk a budai Goldbergerekkel és a Vida Jenőkkal való ankétozás eredményeiben” - írják 1934. január 15-én,¹⁸¹ a március 1-jei számból viszont ismételten egyfajta várakozás olvasható ki. Az 1934 februárjában megkötött 11. német-magyar kereskedelmi pótegyezményt kommentálva írják: „Amilyen ellenszenves, sőt ma már elviselhetetlen a magyar belpolitikai élet, a tömegek szociális és politikai elnyomása és a mai, méltatlan és önző uralkodó rétegnek visszamaradottsága - éppúgy meg kell adnunk Gömbös Gyulának az elismerést, hogy külpolitikai téren bátran, szabadon és invenciózusan mozog.” Örömmel üdvözik tehát az új külpolitikai orientációt,¹⁸² a hitleri Németországhoz való közeledést, hangsúlyozva: hogy „külpolitikai céljainkat... megvalósíthassuk, ahhoz elkerülhetetlen a belső reform is, a tömegek belső felszabadítása és az itthoni rablók és piócák kiirtása”.¹⁸³

Az ismét feltámadó bizalom jelei olvashatók ki az 1934. május 15-i számból: „Amikor Gömbös Gyula foglalta el a kormányt, már akkor kifejezést adtunk annak a reményünknek, hogy sokat várunk tőle, fiatalos lendületétől, őszinteségétől, szókimondásától... A legutóbbi beszéd nem ábrándított ki bennünket annyira.”

Gömbös 1934. tavaszi-nyári ténykedésében, a kormánypárton belül a Bethlen-szárny visszaszorítására tett újabb ígéreteiben, a telepítési program előtérbe állításában¹⁸⁴ az óhajtott új politika jeleit vélik felfedezni, ez magyarázza fokozatos közeledésüket Gömbös táborához. Tegyük hozzá, a gömbösi „reformmozgalom” új szakasza, összefüggésben Magyarországnak a marseille-i merényletet követő külpolitikai elszigetelődésével, a „nemzeti elhanyagoltság” eluralkodó, érzésével egy egész „reform-nemzedéket” kovácsolt Gömbös mögé. Mint Márai Sándor megfogalmazta, egy időre „mindenki Gömbös hívévé vált” - gondoljunk csak a népi írók és Gömbös „kézfogására”, az Új Szellemi Front létrejöttére.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Az idő sodrában.

¹⁸¹ Az idő sodrában.

¹⁸² Lásd erről Juhász: Id. mű, 136-161. old.

¹⁸³ Az idő sodrában.

¹⁸⁴ Lásd erről Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai Kiadó 1968. 95-116. old.; Magyarország a XX. században. Kossuth Könyvkiadó 1985. 174-189. old.

¹⁸⁵ Lásd erről Lackó: Id. mű, 52-170. old. Az Új Szellemi Front történetéhez. Új Szellemi Front. Szikra é. n.; Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök. Szerk.: Gombos Gyula. Washington 1975.

Ezzel egyidejűleg a nemzetiszocializmus új értelmezése is hangot kap a lapban. Fontos e szempontból Aradi Zsolt „Kelet népe és az európai forradalom” c. cikke,¹⁸⁶ amelyben március 15. magyarországi ünneplése kapcsán fejti ki, hogy Magyarországnak semmi oka az ünneplésre, hisz 1848 Európa-szerte a liberalizmus diadalát hozta, s még e „félrelépésnek” is voltak pozitívumai, így megteremtette „az állami élet kontrollját és egy emberibb légkört”, ellenben nálunk állliberalizmus uralkodott, a liberalizmusból is csak a rosszat érzékeltük.

1848-ban módunk lett volna bekapcsolódni Európa vérkeringésébe - folytatja okfejtését Aradi -, de 1867 mindent megmerevített, „feudalizmusunk a középkorból ittmaradt csodabogár”, az európai forradalom, ami most kavarog, nem a mi forradalmunk: „Kelet népe ma is értetlenül néz Nyugat felé.” Ezzel szemben például Németországban a demokrácia átjárta a birodalom romjait, s mindig több „jog” jutott a népnek, és „ha nem növekszenek ezek a szabadságjogok, nem születik meg a Centrum s az egész katolicizmus gettóban él és ma nincs nemzetiszocializmus”. Pedig „amit a liberalizmus jót alkotott, azon a fascizmus és nemzetiszocializmus sem fog és nem is akar változtatni. A társadalmi demokrácia például ilyen.”

A liberalizmus pozitívuma e szerint a logika szerint tehát az, hogy közvetett módon ugyan, de lehetővé tette az „új európai forradalom”, a fasizmus, a nemzetiszocializmus megszületését. Magyarországon viszont „rendi államról hallunk, magyar fascizmusról, sőt magyar nemzetiszocializmusról és kormányférfiaink kijelentik, hogy nem azokat az idöket éljük, amikor a szabadságjogokat ki lehetne terjeszteni. Pedig ezen fordul meg Magyarország sorsa... Ami ma van, nem maradhat sokáig... Az új európai forradalom győzedelmes szekere elé minden nemzet tud adni egy váltott lovat. Nehéz idök várnak az európai emberiségre, kaszárnnyába lökik, de Európa szívesen fogadja el egy időre a priccset és a prófuntot, mert tudja, hogy ez a büntetés a korlátlan liberalizmusért... a hadoszlopok új csaták felé indulnak. Lehet, hogy most is hamis istenek vezérlik őket, de mégis van értelme a harcnak.”

Aradi 1934-ben tehát úgy véli, hogy Magyarország számára nincs más út, mint csatlakozni a fasiszta áramlathoz, ezáltal válhatunk Európa részévé, vállalva az új irány negatív következményeit, az áldozatokat is a jobb jövő érdekében.

Harcolni kell az ezzel szembeszegülő konzervatív politikusokkal, hatalomváltásra van szükség, „olyanoknak kell átadni a gyeplőt, akik a nép barátai és nem az arisztokraták ellenségei, mert jöhetnek olyanok, akik az arisztokraták ellenségei és a népnek nem barátai” - érvel 1935 elején egy baloldali fordulat, egy „szociális forradalom” veszélyének felidézésével Aradi Zsolt.¹⁸⁷

Ugyanebben a periódusban tovább él a lapban a német nemzetiszocializmus éles hangú elítélése, összefüggésben a magyar nyilaskeresztesek elleni fellépéssel. Az 1934. február 15-i számban olvashatjuk: „ez a mozgalom (a nyilaskereszteseké)... zagyvább, koncepciótlanabb és lehetetlenebb a német példánál is. Egy dologban azonban itt sem fog hiányozni a koncepció: a németek utánzásában... Nincs különbség horogkereszt és nyilaskereszt között. Aki a nyilaskeresztet dicséri, a horogkeresztet akarja itt is kitűzni és nem akarja a testületi rendszert, a ‘Quadragesimo anno’ szellemében való megoldást. Mást akar, ami mellé nyugodt katolikus öntudattal nem állhat senki.”¹⁸⁸

¹⁸⁶ KSZ, 1934. márc. 15.

¹⁸⁷ KSZ, 1935. febr. 15. *Aradi*: Vita a lényegről.

¹⁸⁸ Az idő sodrában.

A nyilas lapok reagálásaira, miszerint a nyilaskeresztes mozgalom nem katolikusellenes, és semmi köze sincs a németekhez, a Korunk Szava így válaszol: „szeretnők, ha így volna, de minden ellenkező beállítás ellenére a tényeknek kell hinnünk. Annak, hogy a nyilaskereszt vezérei Berlinből kapják az utasításokat.”¹⁸⁹

Ebben a kérdésben keveredik vitába gr. Széchényi György Pálffy Fidél gróffal, az Egyesült Nemzeti Szocialista Párt vezetőjével. „Nyílt levélben fordultak hozzám, nyíltan adom meg válaszomat Pálffy Fidél grófnak - írja Széchényi. - ‘Mi nem német horogkeresztesek, hanem magyar nemzetiszocialisták vagyunk’, írja önérzetesen. Ezt nem vontam kétségbe. Csak az a baj, hogy ‘nemzetiszocialisták’. A nemzetiszocializmus ellen pedig már régen állást foglalt a német, az osztrák, legújabbban a holland püspöki kar; az egyes püspökök külön-külön és együttesen. Miért? Bizonyára, mert hamis elveket hirdetnek, és nem más okból”, vagyis a totális államot, az állami mindenhatóságot, az államszocializmust akarják megvalósítani; a nemzetiszocializmus „nem ismer autonóm jogokat... katolikus ember ezeket az elveket nem képviselheti” - erősíti meg álláspontját Széchényi.¹⁹⁰

„A magyar fiatalság szociális feladatai”-ról szólva pedig azt hangsúlyozza, hogy élére kell állni a korszerű, de nem a „badar” mozgalmaknak, fel kell lépni minden szellemi és szervezeti univerzálás ellen.¹⁹¹

A fentiekből, úgy véljük, jól érzékelhető Aradi és Széchényi álláspontjának különbözősége. És ez a nézetkülönbség, amely egyrészt a fasizmus európai szerepének megítélésében, másrészt a hazai szélsőjobboldali törekvések, illetve a totális állam kiépítésére irányuló gömbösi kísérlethez való viszonyulásban manifesztálódott - egyéb tényezők, személyes motívumok mellett - belső szerkesztőségi válsághoz vezetett, amelynek következtében Aradi Zolt, Balla Borisz és barátjuk, Possonyi László¹⁹² szakítottak a Korunk Szavával, és Új Kor címmel saját lapot alapítottak, melynek első száma 1935. április 20-án jelent meg.

Maga a kiválás a széles nyilvánosság előtt, komoly sajtóvisszhangot kiváltva, botrányos körülmények között zajlott, az ürügyet pedig gr. Széchényi Györgynek az 1935. március végi-április eleji országgyűlési választásokon a tokaji választókerületben a KGSZP színeiben való indulása és győzelme szolgáltatta.

A Balláék kiválását bejelentő, 1935. április 6-i keltezésű viselő levél egy részét az Új Kor közölte, erre reagált a teljes levél leközlésével és állításainak cáfolatával Széchényi a Korunk Szava 1935. április 15-május 1-jei számában.

Balláék azzal indokolják a szakítást, hogy Széchényi nem akceptálta a Sík Sándor útján neki eljuttatott feltételeiket, azaz a Korunk Szava kezükbe történő átadását, pedig a közöttük az utóbbi fél évben napról napra kiéleződő politikai, sőt világnézeti ellentétek a további együttműködést teljesen lehetetlenné tették; „Itt most minden összeomlófélben van, ami régi, ami gyöngé”, s az események azt bizonyították, hogy Széchényi gondolkodásmódja „meritumában különbözik az új katolikus generációtól”. „Tudod jól - írják -, hogy mi valamennyien igen

¹⁸⁹ KSZ, 1934. márc. 15. Az idő sodrában.

¹⁹⁰ KSZ, 1934. ápr. 1. Gr. Széchényi György: Válasz egy nyílt levélre.

¹⁹¹ KSZ, 1934. máj. 1.

¹⁹² Balla és Possonyi (aki formailag nem tartozott a munkatársi gárdához) elsősorban a hitélet, az Egyház erkölcsi megtisztítása kérdéseivel foglalkozott a lapban, főleg francia példák alapján. Ezt célozta Balla Borisz „A lélek útjai Nyugaton” c. sorozata, illetve Possonyi László „A katolikus renaissance irodalma Franciaországban” c. sorozata.

közel állunk Gömbös Gyulához s annak legtöbb programjával egyetértünk, és tudod jól, hogy ezért voltunk előtted mindig gyanúsak, sőt 'hitleristák'-nak is híreszteltél bennünket miatta... hányszor akadályoztunk meg abban, hogy meggondolatlan cikkeidet leadd a Korunk Szavában, mert már régebben is többet vártunk Gömböstől, akár Eckhardtól, mint az elmaradt feudális irányú politikától, mely most széles tömegek előtt a keresztény politikát is kompromittálta:¹⁹³ miután ez a keresztény politika, vagy annak legalábbis sok képviselője tüntetőleg inkább áll Bethlen és egy régi világ oldalára. Mi azonban úgy katolikus, mint magyar szempontból a fiatal és új irány mellé álltunk s te ezért bennünket mindig s különösen a már fentemlített és kritikus utóbbi fél évben mint 'árulókat' szimatoltál."

Széchenyi György válaszában azért ítéli el Balláékat, mert „a katolicizmust az ellentábornak szállítani akarják”, „a kormányhoz törleszkedő táborhoz és annak zsoldjába” szegődnek. Erről tanúskodik Széchenyi szerint „hihetetlen gyorsasággal kieszközölt engedély alapján és ismeretlen anyagi forrásokból” kinyomtatott orgánusuk, s kijelentésük, miszerint „a katolikus ifjúságnak föltétlen Gömbös Gyula mellett van a helye”. Megtagadják ezáltal a Korunk Szavának azt az irányát - jóllehet öt évig asszisztáltak hozzá -, hogy katolikus lapban nincs helye a napi politikába bonyolódásnak, annak az a feladata, hogy a közélet felett világnézeti szempontból kritikát gyakoroljon.

Saját irányvonalát úgy jellemzi, hogy soha nem „tajtékozott” Gömbösék ellen, mert nem személyi, hanem elvi harcot vívott. A „Bethlen- és a Gömbös-kormány idejében történtek felett ugyanazon szempontok szerint” gyakorolt „erkölcsi kritikát”: „...az erőszak szelleme ellen írtam... Erőszak és erkölcsös haladással párosuló rend azok a határkövek, melyek között kritikám mozgott.”¹⁹⁴

A vita végül is - miután a Korunk Szava elfogadta a vitás ügyek kivizsgálására felkért választott bíróság döntését¹⁹⁵ - 1916 áprilisában formálisan lezárult.

A Korunk Szava fennmaradt, a szerkesztőség rövid idő alatt újjászerveződött, s korábbi elveinek képviselete mellett konzekvensőbb, az azokból fakadó következtetéseket bátrabban levonuló irányt vett.

Az új szerkesztő, Katona Jenő 1981-ben így emlékezett vissza a történetekre: miután Aradiék átmentek Gömböshöz, „én átvettem, visszavettem a Korunk Szavát... és mint Gergely Jenő történész helyesen írja: balra vittem.”¹⁹⁶

¹⁹³ Utalás a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártnak (KGSZP) az 1935-ös országgyűlési választásokon elszenvedett kudarcára.

¹⁹⁴ KSZ, 1935. ápr. 15-máj. 1. A vitáról lásd még: Amire Balla Borisz és társai válaszolni megpróbáltak, amire válaszolni elfelejtettek és amire még válaszolniuk kell (KSZ, 1935. máj. 15.); Akik a katolicizmust szállítani akarták. Néhány visszhang a katolikus közvéleményből (Uo.); Előfizetőinkhez! (KSZ, 1935. jún. 1., jún. 15-júl. 1.); Széchenyi György gr.: A katolikus nagygyűlés után (KSZ, 1935. okt. 1.); Katona Jenő: A reformnemzedék egy éve után (KSZ, 1936. márc. 15.) stb.

¹⁹⁵ Az egyházi vezetés az ügyben a semlegesség álláspontjára helyezkedett, kérésére fogadta el a döntőbírói megoldást a KSZ. Lásd: Széchenyi: A Korunk Szava küzdelme az új évben. KSZ, 1936. jan. 1.

¹⁹⁶ Literatura, 1981. I. sz. 118. old. - Vásárhelyi Miklós interjúja.

A nemzetiszocializmus hazai terjedése ellen

A változást elsősorban az jelenti, hogy fokozatosan előtérbe került a lapban az alkotmányos, demokratikus jogállam követelése, az emberi jogok védelme és a nemzeti függetlenséget fenyegető veszélyek elleni fellépés. A nemzeti lét megóvásával összefüggésben tárgyalják e periódusban a hitlerizmus problémáját, magyarországi terjedésének veszélyét s az ellene vívott harc eszközeinek, módszereinek kimunkálására is mind nagyobb figyelmet fordítanak.

„Válaszúton”

A címet Mihelics Vidtől kölcsönöztük, aki az Új Kor 2. számában a fenti cím alatt fogalmazta meg a szerinte a magyar társadalom előtt álló alternatívát: „Íme, itt a válaszút: akarjuk-e az új világot csak várni, vagy csinálni, csak elszenvedni, vagy hordozni, megtagadni vagy meghódítani?”. A Korunk Szava válasza egyértelmű: „ha az ‘új világ’ a Krisztus világa lesz, a magyar katolikusok nyomban fel fogják ismerni kötelességüket: ha ellenben az Antikrisztus jelentkeznek... nemcsak várni nem fogjuk, de elszenvedni sem - hanem egyenesen megtagadjuk.” Ha „új világ” alatt Mihelics „a szociális államot hordozó nemzeti közösséget”, azaz a nemzetiszocializmust érti, mint utal rá, ezt a katolikusok az Antikrisztus birodalmának tekintik, és harcolni fognak ellene.¹⁹⁷

Még egyértelműbben és határozottabban foglalnak állást az 1935. december 15-i számban „Az idő sodrában” rovatban: „Amíg csak a tollat forgatni tudjuk, küzdeni fogunk a totális állam veszélye ellen, mely végromlásba döntené a magyarságot is, a katolicizmust is.” Fontos ez a rövid nyilatkozat, mert míg korábban elsősorban a katolicizmus üldözése miatt, keresztényietlensége és „új pogánysága” miatt ítélték el a nemzetiszocializmust, most a magyar nemzet szempontjából jelentkező veszélye ezzel azonos hangsúlyt kap.

A téves alternatívák körébe sorolja és elutasítja a Korunk Szava azt a véleményt is, amely szerint „a liberalizmus túlzó egyéni szabadossága után az egyént megtagadó kollektívizmus formái”, azaz „a kommunizmus... vagy annak nemzeti színűre festett változata, a kollektív nacionalizmus” között kell választanunk.¹⁹⁸

Ezzel szemben vallják, hogy van egy harmadik út, ez pedig a „nemzeti, keresztény és alkotmányos demokrácia... amit az elmúlt tizenöt esztendő magyar politikája jórészt tomboló jel-szavakban és nyomorúságos kompromisszumokban próbált ki.” A baj tehát nem az, hogy ez az út csődöt mondott, ezért nincs más választásunk, mint „beleszedülni egy diktatúra jármába”, hanem az, hogy az valódi értelmében sohasem valósult meg. Pedig „a magyar alkotmány létezett, amikor a liberalizmusnak és a marxizmusnak még nyoma sem volt a világon, s bízunk benne, hogy létezni fog akkor is, amikor a hitlerség mint politikai és állami jogrend, vagy annak magyar kísérletei, pusztán történelmünk rossz pillanatainak kísértő emlékeivé halványulnak.”¹⁹⁹

Az 1936. január 1-jei szám programadó cikke leszögezi, hogy „az utak, amelyeket ma hazánkban is egyenesítenek, igen hasonló dimenziókban és terepen készülnek, mint ahogy Németországban készítették őket... (de) nálunk a tévely homályosabb kontúrokból, elméletek

¹⁹⁷ KSZ, 1935. jún. 15-júl. 1. Válaszúton?

¹⁹⁸ KSZ, 1935. aug. 1. *Széchenyi*: Egy téves alternatíva.

¹⁹⁹ KSZ, 1935. nov. 1. Az idő sodrában.

helyett inkább gyakorlatban és az elméletben is kevésbé pogány burkolatban jelentkezik... A veszély ezért nálunk sokkal nagyobb”, hiszen könnyebben meg tud téveszteni tömegeket.²⁰⁰

Ezért tartják oly fontosnak, hogy létrejöjjön az együttműködés a katolikus sajtóban, hogy a magyar katolikus lapok ne essenek a „hallgatás bűnébe”, ne kerüljenek a kormánypolitika uszályába, mint állításuk szerint a KSV²⁰¹ lapjai. Cikkek sorában hangsúlyozzák a katolikus sajtó hitelességének fontosságát, felelősségét, s érdemeiket e téren semmiképpen sem csökkentik, hogy szinte valamennyi írásból kiérződik a megbántottság, a sérelem amiatt, hogy a Korunk Szava belső válsága idején sem az egyházi vezetés, sem a katolikus lapok részéről nem kaptak olyan támogatást, mint remélték, s hogy a bírálatok éle elsősorban az Új Kor ellen irányul.

„Aggódva észleltük... és velünk együtt a magyar katolikusok jelentős része is - írják 1936 augusztusában -, hogy akadtak a katolikus sajtónak orgánumai, amelyek hallgatásukkal asszisztáltak a totális állameszme előretörésének, nem találtak elítélő és figyelmeztető szavakat a külföldön, sőt olykor idehaza is előbukkanó ilyen megnyilvánulások ellen. Hosszú hónapokig hallgatással vétkeztek, amikor alig szenteltek figyelmet a Németországban lezajló, az egész világ nyilvánossága előtt lefolyó katolikusüldözéseknek.” A Korunk Szava azonban hű maradt eredeti irányvonalához, s inkább átesett „egy belső szerkesztőségi válságon”, minthogy elveiből engedjen.²⁰²

Hamis alternatíva a kommunizmus vagy nemzetiszocializmus azért is, mert e kettő egymásnak nem ellenpólusa: „Oroszország éppen olyan autoritativ diktatúra, mint a másik” - vallják.²⁰³ S bár általában nem osztják azt a véleményt, mely szerint, minthogy a bolsevizmust egyszer már átvészeltük, „mondhatnám be vagyunk oltva ellene”, ezért fenyegetőbb a hitlerizmus veszélye,²⁰⁴ azt is mereven elutasítják, hogy a bolsevizmus, az egyik rossz ellen megfelelő és alkalmazható fegyver lenne a náciizmus: „Nem lehet az ördögöt Belzebubbal kiűzetni.” „A nacionalizmus már több nemzeti értéket elpusztított a világtörténelemben, mint az internacionalizmus... A bolsevizmus ellen való küzdelemben csak olyan szövetségeseket használhatunk, akik a bolsevizmust azért utasítják el, mert abszolút ellentéte a nyugati keresztény művelődésnek és akik következetes módon hasonlóképpen elutasítják e művelődés minden más ellenségét.”²⁰⁵

²⁰⁰ Széchényi: A Korunk Szava küzdelme az új évben. - V. ö. Szekfü: Id. mű, 95-98. old.

²⁰¹ A központi Sajtóvállalatot (KSV) még 1919-ben szervezte meg Bangha Béla. Kiadásában jelent meg többek között a Nemzeti Újság, az Új Nemzedék, az Új Lap, a Katolikus Szemle, a Magyar Kultúra stb. A válság éveitől kezdődően folyamatosan anyagi nehézségekkel küzdő vállalat gazdaságosabb működtetése a püspökkari értekezletek szinte állandó témája az évtized elején. (Lásd pl. 1931. október 14., 1932. október 19., 1933. október 11. stb.)

²⁰² Katolikus sajtónk hitelért. Válasz Perr Viktor főtisztelendő levelére. Lásd még KSZ, 1935. okt. 1. Széchényi: A katolikus nagygyűlés után; KSZ, 1936. nov. 15. Széchényi: A dömpingsajtó fogadatlan prókátorai stb.

²⁰³ KSZ, 1937. jún. 1. Az idő sodrában. V. ö. KSZ, 1935. szept. 1. „Nemzetiszocializmus vagy kommunizmus...”; KSZ, 1935. aug. 1. Katolicizmus és nemzetiszocializmus (Joseph Lortz és Mihelics Vid könyvének margójára) stb.

²⁰⁴ Lásd pl. Tóth Béla: Két pogány közt... KSZ, 1938. márc. 15.

²⁰⁵ Az igazi frontok. A Korunk Szava számára írta Dietrich von Hildebrand.

A valós választás így fogalmazható meg, vallja Széchényi György: „Jogállam vagy diktatúra?”²⁰⁶ Ő egyértelműen a jogállam mellett foglal állást, mert abban látja az „osztályhatalmi, illetve faj- vagy államhatalmi” eszme elleni védekezés eszközét. De miután a diktatúrák is a jog mögé bújnak - ami azt a reményt keltő ténytet mutatja, hogy Európában még „nem vezett ki teljesen a jog iránti érzék” -, fontosnak tartja a jogállamiság kritériumainak összegezését is. „Feltétel a ragaszkodás a Nyugat tradícióihoz, az ésszerű haladáshoz, a gyökérhez”, a pozitív jog mellett a természetjog elismerése; a „világos és biztosított politikai helyzet és annak megteremtése, az úgynevezett stabilitás”; a múlt tradícióinak és a szociális haladásnak az összekapcsolása; a legitimitás, a kontinuitás, az állam és társadalom szétválasztása és a társadalom rendi alapú megszervezése, mert ez hivatott a „bürokrácia, a centralizmus és az egypárt-centralizmus kinövéseit ellensúlyozni”; a helyesen értelmezett szabadság, a harc az „emberbarát eszmék érdekében”; az ellentétek oly módon történő jogi szabályozása, hogy „a szabadság és a rend maximuma” elérhető legyen.

A hitlerizmus magyarországi terjedésének okai

A hitlerizmus, a nemzetiszocializmus elleni harcot az első periódusban is tapasztalt heves-séggel folytatják a Korunk Szava szerzői és szerkesztői. Rendszeresen beszámolnak a német katolikusok üldözéséről, a németországi egyházat ért sérelmekről, szorgalmazzák ennek legfelső egyházi fórumokon való elítélését, de megjelenik egy új és rendkívül fontos szempont. Hangsúlyozzák, hogy a nemzetiszocializmus, amely a gazdasági fejlődés kiváltotta belső osztályharcot nem igazságos szociális reformokkal, hanem a határon túli népek ellen irányuló tömegszennvedélyek felkarolásával vezette le, egyre nagyobb veszélyt jelent Magyarország függetlenségére is.²⁰⁷

Mussolini és Hitler rendszere között továbbra is éles határvonalat húznak, de az indok már nem csupán az, hogy Mussolini megtalálta a megbékélés útját az Egyházzal, sokkal inkább az, hogy míg Mussolini beépítette rendszerébe az antik római tradíciót, a „reneszánsz condottiere szellemét”, a Risorgimento elveit és hagyományait, Piemont és Savoya örökségét, azaz az olasz történelmi örökséget, addig Hitlernek csak egy irányító elve van: a faji gondolat. Nem mentett át semmit a szent római birodalomból, a germán törzsek partikularizmusából, a dinasztikus elvből stb.²⁰⁸

A „fascizmus” és a német nemzetiszocializmus eltérő megítéléséből következően fokozottan kutatják, mi okozta, hogy míg Mussolini rendszere alig hagyott nyomot a magyar gondolkodáson, a hitlerista eszmék gyors és diadalmas térhódítása tapasztalható, s keresik ennek ellenszerét.

„Nem rémlátás az, hogy ha a teuton újpogányságnak, a faj és vér helytelen és túlzott mítoszának dühkitörései a Duna völgyére is átcsapnának, magyarságunkkal együtt szétroncsolnák katolicizmusunkat is... Mindent meg kell tennünk, hogy a hitlerizmus szellemi fertőzete át ne csapjon határainkon, vagy ha ez már megtörtént, kellő módon polarizálódjék.”²⁰⁹

²⁰⁶ KSZ, 1936. febr. 15.

²⁰⁷ KSZ, 1937. febr. 1. Az idő sodrában.

²⁰⁸ Lásd pl. *Neller Mátyás*: Katolicizmus és hitlerizmus a német lélekben (KSZ, 1935. jún. 15.); *Pethő Sándor*: Cézarizmus vagy alkotmányosság? (KSZ, 1935. júl. 15.); *Katona Jenő*: Ami elkövetkezik és ami elháríthatja (KSZ, 1936. jan. 15.)

²⁰⁹ KSZ, 1935. nov. 15. Az idő sodrában.

A hitlerizmus erős magyarországi térhódításának lehetséges okai között nevezi meg Katona Jenő a nyelv ismert voltát, a „véresejtek talán fölös telítettségű rokonságát”, a zsidóellenes indulatok felkavarodását, a geográfiai közelséget vagy a háborús fegyverbarátság még élő pszichózisát, a megoldatlan ifjúsági kérdést, ami ellen a hatásos gyógymód csak az „igazi, alkotmányos, szociális és demokratikus” keresztény politika lehet.²¹⁰

A magyarországi német nemzetiségűek „disszimilációjával” és középosztályunk „elnémetesedésével” foglalkozik Szekfű Gyulának a Magyar Szemle 1937. júliusi számába írt, „Schittenhelm Ede” c. cikke, amely valóságos vihart kavart a sajtóban.²¹¹

Szekfű cikkét ismerteti és a vita során elhangzott véleményekkel igazolja a szekfűi álláspontot a Korunk Szava 1937. november 1-jei száma.²¹² Az 1849-ben, Buda ostromakor a város védelmében elesett, mindaddig szinte ismeretlen Schittenhelm Ede Szekfű cikke nyomán szimbólum lett, a magyarság és a magyarországi németiség korábbi korszakokbeli békés együttélése jelképévé. A mai szellemi fejlődés azonban más képet mutat, állapítja meg Szekfű, béke és békés asszimiláció helyett inkább a „disszimiláció”, az el-, illetve visszanémetesedés jelei tapasztalhatók, összefüggésben azzal, hogy a mai Németország fokozott figyelmet fordít „messze évszázadokkal előbb elszakadt gyermekei felé”. A legnagyobb veszélyt mégsem ez jelenti, hanem az, hogy az óriási német befolyás áthullámozott már a szűkebb értelemben vett magyarországi magyarságra is, elsősorban középosztályunkra, melyet a németiség korábbi, főleg dualizmus kori asszimilálódási folyamata „oly nagy mértékben német vérrel hígított”. Középosztályunk e rétegei nagy csodálattal viseltetnek a németiség mindennemű terméke, így a német faji gondolat iránt, „mely megfelelhet talán az egész Európa felé kinyúló német hatalmi ambícióknak, de nem felelhet meg nekünk, akik - akár Franciaország vagy még inkább Anglia, keverék nép vagyunk”.

Csak hogy míg a művelt nyugati nemzetek, egészséges ösztönnel mereven elutasítják maguktól a germán felsőbbiséget hirdető faji gondolatokat - folytatja Szekfű -, addig Magyarországon a középosztály „német vérvégülékű része s nyomában a nagyszámú tanulatlanok, mindent megtesznek, hogy ezt a gondolatot nálunk propagálják”.

Ez a disszimilációs folyamat pedig a magyarság bomlásához vezet. A bomlasztó és lényegüktől idegen tanok helyett (ide sorolja Szekfű a turánizmust is) „forduljunk nemzeti létünk mélységei felé”, termeljünk ki egy új középosztályt, mely tisztában van történeti és népi műveltségünk jellegével. Szekfű a parasztságban látja a lehetőséget ezen új középosztály kitermelésére; ez adna védelmet az idegen szellemi invázió és az „idegen véresejtek belülről bomlasztó német vágyakozása ellen”.

A Korunk Szava névtelen cikkírója szomorúan állapítja meg, hogy Szekfűnek a belső bomlásról szóló fejtegetéseit a kiheccent sajtóvita is igazolja. Elmarasztalja a szociáldemokrata és a liberális sajtót, amely szerinte részben bagatellizálja a problémát, részben saját politikai érdeke szemszögéből nézi, de fenntartást ajánl a liberalizmus, a zsidóság és a magyar nacionalizmus ügyét összefüggésben kezelő orgánusok hűségnyilatkozataival szemben is, amelyek lényege, hogy hitet tesznek „a zsidó középosztály mellett, mely nem disszimilál”.

²¹⁰ Katona: Ami elkövetkezhetik és ami elháríthatja.

²¹¹ A vita néhány elemét újabban feldolgozta *Tilkovszky Lóránt*: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. IKVA 1994. 90-99. old.

²¹² Schittenhelm Ede és a magyar közvélemény.

A magyar műveltség és történeti érzék hiánya még veszedelmesebb a magyar jobboldalnál - vallja a cikk szerzője -, amely a nemzeti gondolatot saját monopóliumaként kezeli, holott éppen ő a magyar lényegtől idegen eszmék úttörője, s nála a nemzetietlenség még fölháborító tudatlansággal is párosul. Védi a német eredetű középosztályt, a disszimilációs elmélet veszélyeit taglalja (a nép például rádöbbenhet, hogy a klérus nagy része is „sváb”), s megpróbál szociális háttérrel adni a magyar hitlerista metódusoknak (például Milotay).

A probléma komolyságát teljes mélységében a Korunk Szava szerint Pethő Sándor, a vallás-felekezetek és a népiesek értették meg, az utóbbiak közül is kiemeli Veres Pétert, aki cikkében²¹³ rámutat a turánizmus és a német mozgalmak belső összefüggéseire, s azt hangsúlyozza, hogy a mai magyar középosztály szociális és szellemi struktúrája révén alkalmatlan a magyarság vezetésére, ezért „a nép javából kell kiemelni az új értelmiséget”.

A középosztály oldaláról közelíti meg a kérdést Máthé Rezső is „A középosztály és a külpolitika” c. cikkében, az 1937. szeptember 1-jei számban, de nem a „vérfelhígulás” szempontjából. Véleménye szerint a probléma gyökere ott kereshető, hogy a magyar középosztály alapvető élménye nem a háború, de még csak nem is Trianon, hanem az ellenforradalom. Ebből fakad, hogy vérmes reményeket fűz minden külföldi jobbratolódáshoz, csak másodszorban befolyásolja szimpátiáját, hogy valamely kormányzat magyarbarát külpolitikát folytat vagy hirdet-e (a weimari Németország revíziós politikájának például alig volt a középosztályban visszhangja, míg Hitler iránti vonzódását alig csökkenti, hogy részéről többször hangzott el állásfoglalás a magyar revíziós törekvések ellen). Hozzájárul ehhez tájékozatlansága szomszédaink valós viszonyairól, de a döntő szerepet az antiszemitizmus játssza, amely ott is zsidókérdést lát, ahol zsidók jóformán nincsenek (ilyen például a spanyol háború megítélése).

Pongrácz Kálmán dr., az író és hírlapíró, az AC sajtótanácsosa „Egy magyar náci” c. írásában²¹⁴ ugyancsak a zsidókérdés hatását vizsgálja. Megállapítja: a Hitlert csodálok legerősebb és minden ésszerű szempontot elnyomó, félresöprő motívuma az antiszemitizmus. Felfogásukban a magyar és a világpolitika valamennyi kérdése egyetlen kérdésbe sűrűsödik, és ez a zsidókérdés: ez az oka Magyarország elszegényedésének, a liberalizmusnak, a szocializmusnak és a kommunizmusnak. (Meglétét és megoldásának szükségességét Pongrácz Kálmán sem tagadja, mint ahogy a Korunk Szava más cikkírói sem,²¹⁵ csupán abszolutizálását tekinti képzetelenségnek.)

A magyar náci gondolkodásában az antiszemitizmus, a német nemzetiszocializmus és a magyar érdek összekapcsolódnak, éppen azon az alapon, hogy a zsidókérdés a legfontosabb, annak megoldása a legfőbb nemzeti érdek, a zsidókérdést pedig Hitler oldja meg. Ehhez képest másodlagos, ha egyáltalán igaz a keresztények üldözése - „Én először vagyok magyar ember és csak aztán keresztény. A hazám szeretetét mindenek fölé helyezem, és ebben látom igazán Hitler nagyságát, hogy erre az igazságra a német népet megtanította”, idézi beszélgetőtársát Pongrácz dr. -, de végső soron még a magyar nemzeti érdek is: „Mi életképtelen nép lettünk és beolvadás előtt állunk. Választanunk kell, vagy Németország, vagy a kisantant. A

²¹³ Kelet Népe, 1937. szeptember.

²¹⁴ KSZ, 1936. okt. 1.

²¹⁵ Örömmel üdvözölték pl. az 1938 áprilisában elfogadott első zsidótörvényt, mert úgy vélték, ezzel el lehet kerülni az elégedetlenség növekedését s a nyomában járó, erőszakos megoldást kereső propagandát (KSZ, 1938. ápr. 16.) - V. ö. *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Felelősségünk azért, ami történt.* In: *Bibó: Válogatott tanulmányok II. köt.* Magvető 1986. 624-663. old.

zsidókérdést Hitler tudja egyedül megoldani, tehát a választás nem lehet kétséges: Németország! Ha beolvadunk, lesz rend, jólét, béke és - ami a legfőbb - radikálisan meg lesz oldva a zsidókérdés. Hogy nem leszünk függetlenek? Hát nem leszünk! Bevonulunk egy hatalmas birodalomba és megszabadulunk a zsidóktól... A jövő a horogkereszté és csak idő kérdése, hogy mikor fogja ez az egész Európát magába ölelni.” Le kell számolni minden olyan erővel, hívják azt legitimizmusnak, keresztény nemzeti politikának, keresztény szocializmusnak, amely ezzel az iránnyal szembeszegül.

A hitlerizmus magyarországi terjedésének aggasztó jeleként, egyben az egyházi vezetés erőtlen fellépése hatásaként értékeli, hogy ez az eszme a klérus soraiba is kezd behatolni.

„Magyarországon meglehetősen tisztázatlan helyzet uralkodik a katolikusok között politikai téren, így a papság körében is; vannak kereszténypárti, legitimista, néppárti papok, sőt nyilas-keresztes, horogkeresztes papok is” - írja Kóródi Katona János volt keresztényszocialista, majd legitimista, ill. kormánypárti politikus „A papság politikai szereplése” c. cikkében,²¹⁶ Mindez pedig azért lehetséges, mert az Egyház mindeddig nem foglalt állást az „Action Hongrois” ellen, pedig komoly, elvi visszautasításra lenne szükség. Nem elég a liberális szabadkőművességet elítélni, a jobboldali szabadkőművesség elutasítása ugyanilyen fontos lenne, véli Széchényi György.²¹⁷

A Korunk Szava mindenestre minden olyan jelenséget bírál, amely egyházi személyek nyilaskeresztes szimpátiáit vagy azonosulását mutatja. Tobler János országgyűlési képviselő, a keresztényszocialista szakszervezetek központi elnöke pl. nyílt levelet intéz egy szegedi káplánhoz,²¹⁸ amelyben nehezményezi, hogy a szegedi káplán egy választókerületi gyűlésen helyeselte a nemzetiszocializmust, és híveit ez irány követésére buzdította, holott ez az irány „Rómával harcban áll”, s hogy ugyanez a káplán cikket írt a Szittyakürtbe, ugyancsak a nemzetiszocialista eszmék védelmében és propagálójaként.

Az 1937. október 15-i számban Horváth Béla, az ismert katolikus költő, műfordító, szerkesztő kifogásolja, hogy egy plébános egy nyilas lapban a totális állam mellett állt ki.²¹⁹

Ezek az állásfoglalások elégségesek voltak ahhoz, hogy kivívják a magyar püspöki kar rosszallását. Az 1937. október 21-i püspökkari értekezleten megállapították: „A mai forrongó időkben szükséges, hogy papjainkat a szélsőségektől (pl. nyilasmozgalom) óvjuk. De szükséges, hogy egyes kath. lapok is tapintatra és mérsékletre intessenek ilyen mozgalmakkal kapcsolatban egyházi személyek magatartásának bírálatában (Korunk Szava).”²²⁰

A Korunk Szava az intés ellenére folytatja bírálatait. Széchényi György például az 1938. január 1-jei számban, „Keresztény legitimizmus...” c. írásában a Wolff-féle Keresztény Községi Párt legitimizmusellenes fellépését minősíti olyan lépésnek, amely a nemzetiszocializmus számára óhajtja biztosítani a Községi Pártban és a Városházán a vezetést. Mindezek miatt az Egyház részéről határozottabb, elvibb és következetesebb fellépést sürget.

²¹⁶ KSZ, 1937. jan. 15.

²¹⁷ A hercegprímás a titkos társaságokról. KSZ, 1936. nov. 1.

²¹⁸ KSZ, 1937. okt. 1.

²¹⁹ Levél egy plébánoshoz, aki cikket írt egy nyilas lapban.

²²⁰ A püspöki kar tanácskozásai. 244-245. old.

Harc a nemzetiszocializmus ellen

Amikor a Korunk Szava a nemzetiszocializmust, a hitlerizmust lényegileg keresztényellenes, antiszociális, egyéniség- és humanizmusellenes és a magyarság fennmaradását, létét veszélyeztető eszmerendszernek és politikának értékeli, egyben megjelöli az ellene vívott harc eszköztrendszerét is.

A hitlerizmus elleni küzdelem két síkon folyik a Korunk Szavában. Az egyik a „külső” hatások, a pángermán agitáció elleni fellépés, a másik, ezzel szorosan összefüggően a „belső”, azaz a keresztény szellem erősítése, a szociális probléma megoldása, a Duna völgyi kérdés rendezése, hiszen ezek húzhatják ki a talajt a külső behatások érvényesülése alól. „Nem férhet hozzá kétség - írják 1937 decemberében -, hogy a nemzetiszocializmus magyarországi agitációjával szemben csupán olyan konzerváló erők lehetnek sikeresek, aminők a kereszténység, a királyság, a parlamentarizmus és a magántulajdon védelme.”²²¹

Szabados Mihály „Pángermán munka - magyar tétlenség” c. cikkében²²² úgy látja, hogy a legutóbbi időkig az erőteljesen dolgozó német agitáció, bár a legváltozatosabb módszerekkel élt (német származású tanult ifjak beszerzése propagandamunkára, újságok, röpiratok, naptárak terjesztése, vidéki kulturális és propagandaelőadások, német származásúak németországi egyetemi tanulmányainak szorgalmazása stb.), nem tudott átütő eredményeket elérni, még elejét lehet venni a megindult erjedési folyamatnak. „Az út ehhez a nemzeti újjáépítő gazdasági, szociálpolitikai és kulturális munka nyomában következő lelki és szellemi megújódáson keresztül vezet.”

Ezzel szemben Szécsi János 1938-as cikke²²³ szerint Baranyában a „svábok” már átalakultak birodalmi németekké: „a ‘dél-magyarországi’ németek legszentebb meggyőződése szerint ‘Hitler jön!’ - és Szent István megy. Így állunk Baranyában.”

A folyamat megállításaiban és hatástalanításában kulcsszerepet tulajdonítanak az Egyháznak.

A katolicizmus nem fogadhatja el a nemzetiszocializmust, az „új faji vallást” - fejtegeti például Kátai Miklós „Katolicizmus és nemzeti szocializmus” c. cikkében -, amely egyébként szerinte „meglepően hasonlít a zsidók régi törzsi vallásához, csak benne Isten kiválasztott népe a német. A földön pedig nem a papság, hanem a vezér, illetve alvezérei útján nyilatkozik meg.”²²⁴ Az egyháznak fel kell lépnie az általános, az univerzális értékek védelmében, s harcolnia kell az új pogányság minden megnyilvánulása ellen.

A magyar egyházi vezetés korábbi határozatlan, nem kellően egyértelmű állásfoglalásai megváltozását remélték - és ezért is kitörő örömmel üdvözölték - XI. Pius „Mit brennender Sorge” kezdetű, a katolikus Egyház német birodalombeli helyzetét elítélő enciklikájától²²⁵ „a kommunizmusnál is veszedelmesebb herezis” ellen: „Az enciklikát mi azért éreztük megváltásnak,

²²¹ KSZ, 1937. dec. 15. *S-r:* Miként védekezzünk a német propaganda ellen? Lásd még KSZ, 1937. szept. 15. Kultúrharc és politikai propaganda; KSZ, 1937. okt. 1. A német propaganda trójai falovai.

²²² KSZ, 1937. dec. 1.

²²³ Így állunk Baranyában. KSZ, 1938. jan. 15.

²²⁴ KSZ, 1937. febr. 15.

²²⁵ XI. Pius 1937. márc. 14-ei enciklikája a katolikus egyház helyzetéről a Német Birodalomban. Közli: Politikai és szociális enciklikák, XIX-XX. század. II. köt. Összeállította: Zsigmond László. Bp. 1970.

mert tervszerűen végrehajtott izoláltságunkból nehezen tudtunk volna előretörni” - írják,²²⁶ hiszen jóllehet a német, a holland, a belga püspöki kar már jóval korábban elítélte a nemzetiszocializmust, nálunk hiányzott a világos állásfoglalás, s a nemzetiszocializmus „expressis verbis katolikus betegségnek mutatkozott, s terjeszkedhetett az Actio Catholica égisze alatt is”.

A magyar püspöki kar 1937. szilveszteri pásztorleveléből, amely a jubileumi Szent István-évet vezette be, ezért is emelik ki, hogy az kárhóztatja az új pogányságot, az ököljog szellemét, a levitézlett álszocializmus harsonásait éppúgy, mint a faj- és verimádás megszállottjait: „Róma számos megfogalmazása után most a püspöki kar közös pásztorlevelében magyar nyelven csendül fel a kétezer éves kereszténység s a benne mélységesen gyökerező, vele összeválaszthatatlanul egybeforrott Szent István-i magyarság szava... hisszük - egyszer és mindenkorra véget vet az álkeresztény, hitlerizáló denevérhitnek, az igazság és tévely között tranzigáló konjunkturizmusnak, az ügyeskedő papenkedésnek.”²²⁷

Az Egyháznak azonban ezen túlmenően konkrét szociális teendői is vannak, s ehhez megvan az eszköze is, az Actio Catholica.²²⁸

Az Egyház nagyobb szerepvállalásának sürgetése mellett a német nemzetiszocializmus magyarországi terjedésének, a fenyegetett magyar függetlenség megvédésének egyre fontosabbá váló elemeként jelenik meg a lap hasábjain a Duna-völgyi kérdés rendezésének szükségessége.

A Kárpát-medence megbomlott-megbontott gazdasági és politikai egységének helyreállítása, illetve újbóli megszervezése már 1933-tól, a magyar külpolitika aktivizálódásától foglalkoztatta a Korunk Szava cikkíróit is. A kérdés megoldása, az ellenségessé vált népek együttműködése mellett kezdetben az európai béke megóvásának szükségességével érvelnek, de már ekkor megjelenik a Kelet és Nyugat felől e térséget fenyegető veszély elhárításának motívuma.

Kiindulópontjuk az, hogy Magyarországnak történelmi hivatása van a Duna völgyében.

E hivatás lényege, hogy mindenféle, Keletről és Nyugatról jövő elnyomó törekvésnek ellenálló, a kis népek egymás elleni harcát megszüntető és kiegyenlítő birodalom (esetleg föderáció) kovásza és vezetője legyen. E Duna-völgyi hivatás betöltéséhez Magyarországnak szüksége van a restaurációra. A hivatalos magyar külpolitika revíziós törekvései elhibáztak, mert egyes területsávok visszaszerzése, a „kis magyar megoldás” helyett inkább a közép-európai megértés gondolatát, az itt élő népek újbóli egymásra találását kellene szorgalmazni, ami egyaránt érdeke a magyarságnak, hisz ily módon újra magához ragadhatná a kezdeményezést - idővel talán a politikai és gazdasági vezetést is - és a szomszédos népeknek is, mert ez a

²²⁶ Széchényi: Magyar hitleristák és az enciklika. KSZ, 1937. ápr. 15. Lásd még Széchényi: Róma örökös. KSZ, 1937. máj. 1.

²²⁷ KSZ, 1938. jan. 15. Az idő sodrában.

²²⁸ Az AC szociális feladatait már korábban is megfogalmazták, pl. Széchényi György „Mi van a belső fronton?” c. cikkében (KSZ, 1935. jún. 15.) Az AC-nak fel kell lépnie a vasárnapi munkaszünetért, a summáskérdés rendezéséért, az uradalmi cselédség minimális bérének szabályozásáért, a földmegosztás aránytalanságai ellen, a kisbérletek, kiscgazdaságok erősítéséért, a városi és falusi, az értelmiségi és ifjúsági munkanélküliség felszámolásáért, a társadalmi önszegélyszervezetekért, az ipari törvények módosításáért, a szövetkezeti és kiskereskedelmi kérdés megoldásáért, a családvédelem ügyében és a tisztviselők fizetésrendezéséért.

rendezés zárna ki véglegesen, hogy állandóan a különböző nagyhatalmi érdekek sakkfigurái legyenek.

A javasolt megoldás realitását a közös történelemmel, a történelmi kapcsolatokkal támasztják alá.

Melyek ezek, a magyarságot és a többi Duna völgyi népet összefűző kapcsok? Elsősorban is a Szent Korona, illetve a katolicizmus, tágabban a katolikus kultúra. Katolikus Duna-völgyet kell létrehozni, „az elég erős lesz a pángermán és pánszláv törekvések ellensúlyozására”, szövetségben a katolikus Olaszországgal és Lengyelországgal. E feladatban fontos küldetés vár a Habsburg-házra és Ausztriára. „A magyar revízió reális útja - vallja Bajza József - a Duna-völgyi katolikus nemzetek államszövetsége.”²²⁹

A kelet-európai népek előtt álló alternatívát fogalmazza meg Széchenyi György „Restauráció és birodalmi gondolat” c. 1935-ös cikkében.²³⁰ E szerint a Habsburg-restauráció részben Ausztria, részben Kelet-Európa problémája. A népek érdeke egy nagyobb területi egység létrehozása, ez viszont a Habsburg-ház nélkül elképzelhetetlen. Bár a Korunk Szava nem áll az „abszolút legitimizmus” álláspontján, Ausztria szempontjából is a Habsburg-restauráció jelent megoldást - ez nyújthat hathatós védelmet az Anschluss régi, de napjainkban újra fel erősödött törekvése ellen -, és Magyarország szempontjából is, mert ma már a szociális fejlődés biztosítása és a Szent István-i gondolat megvalósítása egyaránt csak ettől remélhető. A Habsburg-restauráció a kis magyar megoldás partikularizmusával szemben integrális megoldást hozhat.

A külső fenyegetettség érzetének növekedésével egyre nagyobb hangsúlyt kap a legitimizmus mint magyar megoldás. Gr. Széchenyi György „Közhatalom és legitimizmus” c. írásában²³¹ a probléma aktualitásának erősödését a szélsőséges irányzatok térhódításával magyarázza: „A legitimizmussal kapcsolatos megoldás... mindig jobban a szélsőségek közötti harmadik megoldás, a kiút egyik fő pilléréként jelentkezik. Nem a megoldás maga, de egyik azt előmozdító segédeszköz.” Helyzetünk különbözik Ausztriától, fejtegeti, hiszen „a legitim megoldás megakadályozására még nagyobb erőt vetnének latba a szomszédos országok. Viszont a Szent Korona és egész birodalmi múltunk még szorosabban fűz a királyság intézményéhez.” A helyesen felfogott állameszme és államérdek szükségszerűen a Habsburg-ház fejéhez, Ottóhoz kapcsolódik, s a magyar állameszme „sürgősen követeli a király-kérdés megoldását”, ez azonban nem lehet „restauráció a régi monarchia értelmében”. Lényegét tekintve az alkotmányos élet lehetőségét kell biztosítani, egy „általánosabb és a nyelv-kérdéstől is elvonatkoztatott magyar érdeket” szem előtt tartva.

A jubileumi Szent István-évhez kapcsolódóan több cikkben is értelmezik a Szent István-i gondolat jelentőségét. Katona Jenő azt emeli ki, hogy első királyunk „népét és az itt, a Duna völgyében vele sorsközösségben élő népeket örökre testvérekké tette. Hiszen nem ‘az egynyelvű és egyszokású birodalom’ záloga és fönntmaradása a hazának, de nem is nyomorult gazdasági, szellemi, sőt esetleg politikai provinciává, gauvá züllesztése új Fekete Henrikek

²²⁹ Pl.: Az idő sodrában (KSZ, 1933. ápr. 1.); *Aradi Zsolt*: Ausztria-Magyarország (KSZ, 1933. ápr. 15.); *Kézai Béla*: Napirenden Ausztria (KSZ, 1933. júl. 1-15.); Az idő sodrában (KSZ, 1933. jún. 1.); *Rakovszky Tibor*: A magyarság hivatása a Duna völgyében (KSZ, 1934. dec. 15.); *Bajza József*: A Duna-völgyi kérdés (KSZ, 1933. jún. 15-júl. 1.)

²³⁰ KSZ, 1935. szept. 1.

²³¹ KSZ, 1937. ápr. 1.

irtóztató uralma alatt, hanem a belső megerősödés, megigazulás, fölemelkedés és a testvérnépek békéje és egysége.”²³²

A Szent István-i gondolatot némileg kiszélesítve és európai összefüggésrendszerbe állítva vizsgálja Dsida Elemér.²³³ Szent István életművéből elsősorban azt emeli ki, hogy bevezette népünket a nyugat-európai népcsaládba, ezáltal biztosította a magyarság földi létét, de a kereszténység elterjesztésével egyben az örök élet útját is megmutatta számára. Ezáltal a magyarság erősítette a nyugati kultúrközösséget, egyben közvetítette a katolikus kultúra kincseit a Szent Korona területén élő testvérnépeknek. „Nemzetiségi elgondolása a Kárpát-medence békéjének a biztosítója.” A többnyelvű ország kultúrgazdagságáról vallott elveivel egy „örök érvényű keresztény kisebbségi politika” alapját vetette meg. „A Szent István-i gondolat magához vonzotta az idegent, népiségét megőrizhette, lelke mélyén azonban magyarrá vált. A magyar környezet a testvérnépeket nem nyelvileg, hanem szellemileg asszimilálta.” Hűen az országalapító király gondolataihoz, úgy kell „a Kárpátok medencéjét újjászervezni, hogy abban az igazságosság és a megértés alapján minden nép megtalálhassa boldogulását”.

Boldizsár Iván azt emeli ki, hogy Szent István nem a nyugati német kultúrával jegyezte el hazánkat, mint eszméinek meghamisítói hirdetik, hanem a keresztény kultúrával, vagyis a kereszténységgel, de nem a németiséggel.²³⁴

A Szent Istvánt a faji gondolattal társítókkal, a német szövetséget hangsúlyozókkal szemben lép fel a külpolitikai szemléivel általában nagy figyelmet keltő Gogolák Lajos is, kiemelve, hogy első királyunk a pápától és nem a német császártól szerzett koronát, azaz nem lettünk a német császárság hűbéresei. Ellenkezőleg, „ő tanított meg rá, mily drága kincs a lelki és politikai függetlenség”. A birodalom feladata a kereszténység védelmezése, a népek együttélésének biztosítása a Kárpát-medencében. „Magyarország ezen elvek értelmében nem faji, nem vérségi, de elsősorban is keresztény és erkölcsi fogalom... A magyar birodalom magasztos erkölcsi fogalom volt, amelyen mégis mindenütt és mindig átütött a magyar nép emberi és politikai alakító ereje.” Szent István a népek békés együttélését akarta és valósította meg, és ez nem illeszthető össze a faji gondolattal.²³⁵

Németiség és magyarság történelmi viszonyát elemzi Ferdinandy Mihály az 1938. május 15-i számban.²³⁶ A német soha nem „egyszerű hódító volt itt, hanem sötét ellenség, aki... mindig felismerhetően arra tört, hogy a magyart kipusztítsa”, mert mindig élt benne a félelem egy erős Magyarországtól, ezért veszélyesebb volt számunkra, mint a török, mert az csak pusztított és rabolt, de nem tört nemzetünk kiirtására. „Hitler még mindig ezerszer jobb, mint Sztálin” - mondják sokan, csak hogy a németiség elárult bennünket. Velük szemben „valljuk, hogy magyar és német közt az ellentét ősi és feloldhatatlan. Nem válhatunk németté, mert mások vagyunk, lényegileg idegenek. Tehát ha élni akarunk, csak magunkba lehet és szabad bízunk.” Tekintsünk most el e historizálás valóságtartalmának értelmezésétől, ennél jelentősebbnek ítéljük annak felismerését, hogy a belső erők koncentrálása elengedhetetlen a nemzet létének megóvása szempontjából.

²³² Katona Jenő: Mit jelent a szentistváni gondolat? KSZ, 1938. márc. 16.

²³³ A szentistváni gondolat európai jelentősége. KSZ, 1938. ápr. 1.

²³⁴ Levél a jövő vezetőihez. KSZ, 1938. márc. 16.

²³⁵ Szent István birodalma és a faji gondolat. KSZ, 1938. júl. 1-15.

²³⁶ Ferdinandy Mihály: Történelmi tanulságok.

Az önerőre támaszkodás szükségességének felismerése jelentkezik a Korunk Szava körének a Márciusi Front felé közeledésében, de nyilvánvalóan megkönnyítette számukra ezt a népi írókkal fennálló szoros kapcsolatuk is.²³⁷ Az egyre egységesebb hangvételűvé váló Korunk Szava 1938-ra jut el az antifasiszta fronttal való kapcsolatkeresésig, néhány rendezvényében való részvételig. Így például az 1936 során fokozatosan baloldallivá váló, sőt kommunista befolyás és vezetés alá kerülő, népfrontos összefogási mutató Budapesti Egyetemi Kör első országos visszhangot kiváltó akciójára, az 1937. február 4-én és 5-én rendezett ankétára, amely a diák-munkaszolgálat kérdését tűzte napirendre, a rendezőség meghívta a Korunk Szavát is. A lap képviselőjében megjelent Katona Jenő határozottan a munkaszolgálat ellen foglalt állást, elsősorban a munkapiacra gyakorolt züllesztő hatása miatt.²³⁸

Révai József „A kecskeméti találkozó háttere” c. cikkében foglalkozik az „új katolikusok” népfrontos szerepével: „Néhány hete (1938. január 19-én) a budapesti rendőrség eloszlattott a Central Kávéházban egy összejövetelt - írja -, melyet a Márciusi Front hívei hívtak össze, és amelyen részt vettek a legkülönbözőbb szellemi irányzatok. Ott voltak a Márciusi Front képviselőin kívül a humanista-liberálisok emberei, a Szép Szó köre, ott voltak az új katolicizmus és a polgári radikalizmus, a Korunk Szava és a Századunk képviselői, ott voltak a nagy katolikus diákszervezet, az Emericana és a nemzeti diákszervezet, a MEFHOSZ (Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége) kiküldöttei mellett a szocialista ifjúmunkások képviselői”, hogy előkészítsék az 1938. március 15-re Kecskemétre tervezett találkozót, ahol a demokrácia „régóta táborára akar találkozni... azokkal, akik újabban fordultak a demokrácia felé, nem pedig egyedül a fiatal generáció... A népiesek csoportja, az új katolicizmus irányzata - olyan demokratizmust képviselnek, amelynek kiindulópontja az a kiábrándulás, csalódás és csömör, amit az ellenforradalmi Magyarország ‘keresztény’ és ‘népies’ ígéretei és szörnyű valósága közötti ellentmondás kelt életre.”²³⁹

A Korunk Szava napi politikai eseményekkel nem foglalkozott, így nem tudósított ezekről a rendezvényekről sem. Az összefogás, a népfrontgondolat felé közeledésnek a lapban csupán egyetlen konkrét nyoma van. Az 1938. május 15-i szám „Az idő sodrában” rovatában, a Márciusi Front Debrecenben megjelenő lapja, a Tovább bemutatása kapcsán kiemelik, hogy a folyóirat „komoly és lelkes fogadkozás a magyar népjogok, a demokrácia mellett. Ha az egyes tételeket és megnyilatkozásokat mások talán másként is fogalmaznák, a lényegben valamennyiünknek egyet kell értenünk... Ha vannak is - és nyilvánvalóan vannak - olyan szempontok, melyek a Tovább frazeológiája és programja mellett és mögött más koncepciók

²³⁷ A KSZ és a népi írók kapcsolatával részletesen nem foglalkoztunk, szeretnénk azonban kiemelni, hogy írásaikat a falukutatók ellen indított megfélemlítő terrorperek és bírósági elítélésük után is közzétették. Az 1938. jan. 1-jei számban jelent meg pl. Szabó Zoltán „Balassagyarmat” és Kovács Imre „Dunántúl balladája” c. cikke. A Kovács-cikk kapcsán írja Széchényi György: „Közzöljük Kovács Imre hozzánk beküldött cikkét, mert bár a bíróság alsó fokon elítélte, tiszta szándékát nem tartjuk kétségszorosnak. Igen nagy bajnak tekintenők, ha a falukutatók munkája nem igyekezne ébren tartani a lelkiismereteket és a rossz szociális kiemelkedésből való törekvésre nem ösztönözne. Erre ma szükség van, mert a szociális lelkiismeret még szunnyad Magyarországon. Sohasem fogjuk meghajtani zászlónkat azok előtt, akik kényelmi szempontból ennek a társadalmi kontrollnak a megszűnését kívánják.”

²³⁸ Lásd *Salamon Konrád*: Utak a Márciusi Front felé. Magvető 1982. 156-172. old. - A munkatáborok kérdésével a KSZ vitacikkekben is foglalkozott, elítélve a táborok romboló szellemét (lásd KSZ, 1938. jan. 15., márc. 1.).

²³⁹ *Révai József*: Válogatott történelmi írások. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 14-15. old.

felé is utalnak, elvitathatatlan mégis, hogy a Tovább a legjobb szándékokat és akarásokat tükrözi.”

E bonyolult megfogalmazással nyilvánvalóan a kommunista hatásra, befolyásra kívánnak utalni, amely a debreceni egyetemi körben és a Tovább szerkesztőségében erős volt.²⁴⁰ A népi érdekek védelme és Magyarország érdeke alapján a bolsevizmus korábbi kíméletlen ellenfelei háttérbe szorították ellenérzésüket, s a nemzetet fenyegető veszély órájában a belső fronton is azt keresték, ami összeköt, és nem azt, ami elválaszt.

Végső soron, mérlegre téve a mozgalom pozitívumait és negatívumait (az utóbbiakat abban fedezi fel, hogy nem képvisel „állam- és nemzetpolitikai koncepciót”, illetve, hogy hiányzik belőle a „külpolitikai és közép-európai szemlélet”), a Márciusi Front mellett foglalnak állást: „e csoport a magyar közéletben fontos és jelentős funkciót tölt be, történeti jelentősége máris elvitathatatlan, ébresztő szerepe egyre nagyobb lehetőségek felé utal. A fiatal magyarságnak figyelnie kell e csoport felé, mely a szociális magyar igazságok mindnyájunkkal közös követelményeit hordozza és hangsúlyozza; ha sokunk hivatása, munkaköre, rendeltetése más is, mint e csoporté, a magyar nép igazsága és jövője számos kérdésben - sok elvi különbözőség fönntartása mellett - közös frontba állani készlet velük.”

„A keresztény Ausztria elbukta óta - olvashatjuk az 1938. március 16-i szám vastagbetűs szalagcímeiként - a német nemzetiszocialista államrendszer, hatalmi törekvés és világszemlélet a Lajtánál áll. Mi továbbra is teljesítjük magyar katolikus kötelességünket hazánk függetlenségéért és nemzeti szabadságáért!” Ennek a hitvallásnak a jegyében folytatják a Március Fronttal is együttműködve - a belső szociális átalakulásért és a magyar függetlenségért a harcot, a Legnagyobb Magyar, gr. Széchenyi István példáját idézve, akinek életművéből mélyeséges vallásos lelkiismeretére épülő hitét emelik ki: „Az erős ellenáll, a gyenge kétségbeesik.” Az erős szembeszáll a nemzet létét, függetlenségét, önállóságát, saját erkölcsiségét fenyegető külső ellenséggel, s belső anyagi ereje felemelésén munkálkodik, azért, hogy „legyen a magyarnak saját birtoka, saját földje, saját otthona”. Széchenyi István független, szabad államot akart „a külső hatalmakkal szemben is, de belül, az állam életében az egyének sorsközösségében is a keresztény szabadság eszményeit akarta érvényesíteni”, s ez a szabadság-eszmény „nem engedi meg azt, hogy az igazságtalanságra s a többi ember jussának elnyomására belül az országban valaki szabadságot igényeljen magának”.

Összegzés

A harmincas évek magyar és világproblémáira reagáló Korunk Szava, a reformkatolikusok lapja egyik legnagyobb érdeme, hogy szinte megjelenése pillanatától küzdött a még uralomra sem jutott német nemzetiszocializmus és hazai terjedése ellen. Míg a katolikus sajtó egyéb termékeiben először csak 1933. június 11-én, a Nemzeti Újságban találkozhatunk a nemzeti-szocializmus problémájával, s akkor is inkább a rokonszenv, mint az aggodalom vagy az elutasítás hangja dominált (Cavallier József, aki a háború éveiben a magyar püspöki kar által életre hívott Szent Kereszt Egyesület védőirodájának vezetőjeként szerzett érdemeket az üldözött zsidók mentésében, ekkori cikkében üdvözli Hitler mozgalmát, pozitívumának tartja, hogy felveszi a harcot a kommunizmus és a bolsevizmus ellen, hogy felkarolja a nemzeti gondolatot és céljai között szerepelteti a sajtó megtisztítását, ugyanakkor eszközeit és módszereit

²⁴⁰ A Márciusi Frontról és tevékenységéről lásd *Salamon Konrád: A Márciusi Front. Akadémiai Kiadó 1980.*

bírálja), s 1937-ig hivatalosan a magyar püspöki kar sem foglalkozott az új eszmerendszer elítélésével, a Korunk Szava kisebb megingással, de 1931-től küzdött ellene.

A hitlerizmus elleni harcukban az első periódusban a katolicizmus és az általános emberi értékek védelme volt a jegecesedési pont,²⁴¹ de miután felismerték a hitlerizmus terjedésében Magyarországra is leselkedő veszélyt, a belső diktatórikus, „Hitler-másoló” törekvések ellen éppúgy harcba szálltak, mint a nemzetiszocialista eszmék terjedésének külpolitikai gátjaként tétélezett Duna völgyi egység megteremtéséért, az alkotmányos, parlamentáris, szociális és keresztény demokráciáért, s ennek érdekében keresték az együttműködés lehetőségét a demokrácia más erőivel.

A lap elszánt antifasizmusa és megszűnése, azaz a lapengedély Széchényi György 1938 augusztusában bekövetkezett halála után történt visszavonása között egyenes összefüggést lát Katona Jenő, akinek a kérésére a szerkesztőség végül 1939. október 1-jén kap új lapengedélyt, s így megjelenhetett a Jelenkor. „Korunk Szava címen nem engedélyezhette” Teleki a lapot - emlékezik Katona Jenő -, mert „a Völkische Beobachler azt írta, hogy ennek el kell tűnnie a Duna völgyéből. El kell tűnnie, mint a zsidó lapoknak, mert ez még veszélyesebb.”²⁴² *Így a Korunk Szava 1938-ra kikristályosodott, erősen Hitler- és nemzetiszocializmus-ellenes, demokratikus irányvonalát a német megszállásig a Jelenkor vitte tovább.*

²⁴¹ Álláspontjuk e tekintetben is rokon általában az európai konzervatív-katolikus irányzat fasizmus-felfogásával és kritikájával. Ez utóbbiról lásd *Póczik Szilveszter: Fasizmusértelmezések*. Biadrukt Kiadó és Kiadásszervező Bt. 1995. 125-143. old.

²⁴² *Literatura*, 1981. 1. sz. 119-120. old. - A lapengedély megvonása valójában az 1938. június 1-jén kihirdetett 1938: XVIII. tc. végrehajtásával állt összefüggésben, más lapok mellett ennek során vonták meg a megjelenés jogát a Korunk Szavától is.

Vígh Gyula
NEMZETTUDAT ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA

Egy olvasókönyv margójára
(„Volksschul-Lesebuch - 1872.” Dritter Band)

Alig öt évvel a kiegyezés után, 1872-ben - Budán - elhagyta a magyar királyi egyetemi nyomdát egy új olvasókönyv, amely német nyelven készült az elemi iskola harmadik osztályos tanulói számára. Ez az olvasókönyv egyike azoknak az első nemzetiségi tankönyveknek, amelyek az akkori kultuszminisztérium és az élén álló Eötvös József megrendelésére íródtak, mind magyar, mind német forrásokat használva. E könyvet a kor híres magyar tankönyvírója, Gáspár János „Schuleninspektor”²⁴³ készítette el és A. Lederer fordította németre, illetve dolgozta át a német nemzetiségi „nyelvi ízlésének” figyelembevételével.

Az új olvasókönyv kiadásának nem mindennapi előtörténetéről lehet beszámolni politikai előzményeit tekintve.

Az 1868-as népoktatási törvény elrendelte a kötelező elemi iskolai oktatást. Ezen belül a törvény 58. §-a kimondta, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a községben divatozó nyelvek egyike”. Természetesen a német nyelv nem csupán egynemely községben „divatozott” a XIX. század második felében, hanem az ország különböző helyein: jelentősebb városokban, a Dunántúl megyéiben, Erdélyben, a Bácskában, sőt Budán és Pesten is. Statisztikai adatok mutatják, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején Buda lakosságának döntő többsége (kb. 90%-a) német ajkú volt, s hogy Pesten az iparosok nagy része is a német nemzetiséghez tartozott. Nem véletlen tehát, hogy egy 1869-ből származó kultuszminiszteri jelentés²⁴⁴ 5818 magyar iskolával szemben 1232 német és 710 vegyes, magyar-német iskola működéséről szól a 18 milliós „magyar nagybirodalomban”. (Egyébként is a német nemzetiség ez idő tájt közel kétmillió főt számlált a nem egészen tízmillió magyarral szemben.)

²⁴³ Gáspár János (1816-1892) sok kiadást megért népiskolai olvasókönyveket szerkesztett Kovácsi Antallal a népiskola 2-6. osztálya számára. Eötvös József nevezte ki tanfelügyelőnek („Schuleninspektor”) 1868-ban. Kinevezése előtt többször járt Berlinben hosszabb-rövidebb tanulmányutakon, magántanítványa kíséretében is. Gothában, 1856-ban részt vett a VIII. német tanítógyűlésen mint nem porosz pedagógus. Diestenweg bízta meg e képvisellel, hogy beszámoljon a szomorú porosz tanügyi viszonyokról, ugyanis porosz pedagógus nem járhatott el tanítógyűlésekre. Tanfelügyelői kinevezése előtt egy ideig a nagyenyedi református kollégium tanára, majd az ottani tanítóképző igazgatója lett. Gönczy Pállal és id. Nagy Lászlóval a népoktatás élére kerülve az 1869-ben elfogadott népiskolai tantervhez igazodó, nemzeti szellemű olvasókönyveiben eredeti magyar szövegek, németből átvett történetek, mondák, versek és értékes irodalmi alkotások is - Petőfi, Garai, Fáy, Bajza, Czuczor és Tompa írásaiból - találhatók.

Adolf Friedrich Wilhelm DIESTERWEG (1790-1866) tudós pedagógus és publicista. Széles körű irodalmi tevékenységet fejtett ki a német népiskola szabadelvű szervezése érdekében és a tanítóképzés ügyében. Jelentősebb írásai: „Praktischer Lehrgang für den Unterricht in der Deutschen Sprache” (1828-30), „Anleitung zum Gebrauche des 1. Teiles des Schullesebuches (1831), „Jahrbuch für Lehrer und Schulfreunde” (1851-1866).

²⁴⁴ *Benisch Arthur*: Nemzetiségi iskolák Magyarországon (1868-1914). Bp. é. n.

Valamivel később, 1868. november végén tárgyalta a főrendiház a nemzetiségek egyenjogúvá tételének törvényjavaslatát, amelyet Deák Ferenc terjesztett elő, és Eötvös József mint kultuszminiszter fontosnak tartott elfogadtatni.²⁴⁵ Az öt napig tartó vitában végre megszületett az ominózus XLIV. törvénycikk, amely bevezetőjében kimondja, hogy „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzeti-séghez tartozzék is, egyenjogú tagja...” A törvény 17. §-a ismét rögzíti, hogy az iskolákban a tanítás bármely nemzetiség „...nagyobb tömegekben együtt élő polgárai” számára „...az általuk lakott vidék közelében” anyanyelvi szinten folyhat „...addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik”. Sőt a törvény 26. §-a továbbmegy, és lehetővé teszi további nemzeti-ségi iskolák felállítását a „nyelv, a művészet, a tudomány, a gazdaság, az ipar és a kereskedelem előmozdítása céljából”. A törvény hangsúlyozza, hogy mindez természetesen csakis „az állam törvénszabta felügyelete mellett” mehet végbe, tehát nyilvánvalóan kézben akarták tartani a folyamatot, különös tekintettel az arányok megőrzésére.

A nemzeti egyenjogúság azt jelentette, hogy a nemzetiségi-ek engedményeket kaptak a szabad nyelvhasználatra, de nemcsak az iskolákban, hanem az alsó és középfokú közigazgatásban, valamint a bírói gyakorlatban is.

Ami pedig a szűkebb szakmai előzményeket illeti, feltétlenül meg kell említeni az 1869-ben kiadott „Tanterv, utasítás és rendszabályok elemi népiskolák számára” c. vezérkönyvet. Ez jelzi is azt az elvárást, hogy az új iskolai olvasókönyveket „a most fejlődésnek indult tan-könyvirodalom legjobbjaitól” belátás szerinti szabad választás útján kell az iskolákba bevezetni. A szabad választás csakis a kultuszminisztérium ajánlása alapján történhet.

E dokumentum az elemi iskola minden osztályára kötelezően kijelölte az általános fő feladatokat: „az értelem fejlesztését, az érzület nemesítését, az akarat irányzását, a hasznos ismeretek és készségek elsajátítását”. A harmadik osztály számára - az „Olvasás” c. tárgykör-ben - előírta „az értelmes olvasást, a tartalom megértését, az emlékezet fejlesztését, az anyanyelvi készség előbbre vitelét és az ismeretkör bővítését”.

Gáspár János tehát, mint a felkért szerzők egyik legjobbjá, a fenti instrukciók figyelembe-vételével elkészíthette a harmadikos olvasókönyv magyar változatát, minthogy az „egységes magyar nemzet” államnyelve a magyar volt. A nemzeti-ségi törvény garantálta, hogy a nemzeti-ségi iskola oktatási nyelvére - adott esetben németre - hitelesen „lefordíttassék” és „kiadattassék”.

Megkockáztatom, hogy ennek az olvasókönyvnek a viszonylagosan gyors megjelenetése a dualizmus kezdetén a kor kultúrpolitikusaiknak hipokriziséből is fakadt.

Többféle ellentétes vonását is regisztrálhatjuk ennek a sietős tervteljesítésnek.

E német nyelvű olvasókönyv megjelenetésével a kultúrpolitikuskok számítottak arra, hogy tovább erősíthetik a német nemzetiségi-ek együttérzését és együttműködését a magyarokkal, s számítottak a kegyre is, amelyet az uralkodótól nyerhetnek kultúrtettükért, hiszen ezzel a tettel - ahogy gondolták - az alattvalói tiszteletet és szeretetet is kinyilvánították. Úgy vélték, hogy kétfelé irányuló szívélyes gesztus és a viszonzott uralkodói jóindulat mögé rejthető a magyar

²⁴⁵ Eötvös József nem csak mint kultuszminiszter, hanem mint a nemzeti-ségi ügyek szakértője is - Deák Ferenc mellett - előkészítője volt a nemzeti egyenjogúság kérdése megvitatásának. 1850-től megjelent munkái e tárgykörben; „Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich” (1850), „Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs” (1859), „A nemzeti-ségi kérdés” (1865).

politikai érdekeknek megfelelő állampatriotizmusuk, amennyiben a hazafias érzelmek dominanciája mellett békésen megfért a burkolt németellenesség is. A gesztusban ugyanis benne volt a német nemzetiség pozitív értékelése, miszerint a német (főleg a katolikus) a kultúra hordozója, vallásának igaz híve és a birodalom támasza. Vagyis minden más (szlovák, szerb, román stb.) nemzetiségnél magasabb rendű és megbízhatóbb, ennél fogva megérdemli a megkülönböztetett kulturális elismerést. De ugyanakkor - annak tudata is, hogy a német nemzetiség sem teljesen elégedett a nemzetiségi törvény tartalmával. Tartani lehetett attól, hogy majd autonómiára törekszik, ami hordozhatja a germanizáció veszélyét, tehát őrizkedni kell a német kultúrának a magyar rovására való terjeszkedésétől. Egyébként is - Mikó Imre szerint - létezett ebben a korban egy olyan kultúrpolitikai szemlélet, miszerint nem a nemzetiségi anyanyelvének és kultúrájának pozícióit kell erősíteni, hanem inkább a magyar nyelv terjesztését, mert ez lenne „az élő kapcsolat, amely a nemzetiségeket a magyarsághoz közelebb hozza”.²⁴⁶

Ennek a - Magyar Királyi Kultusz- és Oktatási Minisztérium által díjazott - harmadik osztályos olvasókönyvnek az eszmei tartalmához szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni, mégpedig a mind mai napig aktuális nemzetiségi kérdés szem előtt tartásával. Elsősorban is az érdekel, hogy a mindenkor politikai érdek miként kebelezi be a morális elveket, normákat, s hogyan jelenik meg értékorientációs törekvésként a pedagógiában, különös tekintettel az iskola alsóbb osztályaira.

Az olvasókönyv tartalmilag - a kor tükrében - mindenképpen progresszív. A szigorú szükségyszerűség diktálta célszerűség és az utilitárius hatékonyság jellemzi. A polgárosulási igény fejeződik ki jellegzetesen didaktikusan felépített szövegeiben és a szövegek, előrevetített kölcsönhatásaiban. Szinte tapinthatókká lesznek a bemutatott személyiségek példáiban a morális értékek; a MUNKA, a SZORGALOM és az ÖNISMERET. Az elbeszélések, életrajzok értelmes, dolgos, erényes emberekről szólnak, akik bármilyen foglalkozást is űzenek, hazájuk derék állampolgáraiként élnek. Az üzletember, a tudós, az író, a népképviselő, a törvényhozó - mind derék polgár. Tevékenységének egyetlen célja, hogy a legtöbb ember - társadalmi rangjának, szociális helyzetének megfelelően - a lehető legnagyobb boldogságot elérje. Ez a szép szolidáris érzés némiképp leplezi a polgár egoizmusát, elrejtí a polgár kalmárszellemű gondolkodásmódját.

Jóllehet az olvasókönyv illuzórikus képet fest a valóságról azáltal, hogy történeteinek szereplői - szegények és gazdagok, királyok és alattvalók - tökéletes harmóniában élnek és valójában semmi közük sincs a mindennapok disszonanciájához, ellentéteihez, problematikus megoldásaihoz - vagy talán éppen ezért -, mégis alkalmas arra, hogy a gyermek világgépének, normatív magatartásának intellektuális formálását nagymértékben elősegítse.

A szerző, Gáspár János, benne él a korai dualizmus polgárosuló világában, a haladás romantikus képviselőjeként. Korának romantikus életérzését, különösen a magyar történelmi múltra vonatkoztatva, maga is átéli, sőt történeteiben, a megidézett történelmi személyiségek példáiban közre is adja. Nagy szerepet juttat a gyermeki képzeletnek azáltal, hogy erős érzelmi ráhatással mutat be kivételes jellemeket, kivételes körülmények között, hogy a gyermek figyelmét a magyar nemzeti történelem dicső korszakaira irányítja, hogy a magyar tájakat, az egyszerű nép életét is színesen, gazdagon ábrázolja, hogy a mesevilág felé fordul erkölcsi tanulságokért.

²⁴⁶ Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Minerva Kiadó, Kolozsvár 1944. 253. old.

A tankönyvbe zárt romantika hatását a gyermekek körében nehéz lenne elvitatni. Mégis meg kell jegyezni, hogy az olvasókönyv akkor lehetne hiteles, ha elhagyná az eszményekért való túlzott lelkesültséget és nem csak közvetetten, hanem közvetlenül is igyekezne láttatni a valóságot.

A szerző kétségtelen érdeme, hogy maradéktalanul teljesíti a tantervi dokumentumban foglalt fő feladatokat. A leírások és ábrázolások, a fabulák és a mesék, az elbeszélések és a párbeszédok, a történelmi olvasmányok és a hősök jellemrajzai, a didaktikus olvasmányok, közmondások és szólások, a versek, de még a vallásos fohászok is olyan összeállításban sorakoznak, hogy azok valóban megfelelnek az értelmi, érzelmi, erkölcsi nevelés előírt követelményeinek.

Úgy tűnik, hogy a sokféle színes és hasznos ismeretet nyújtó tartalomnak kettős szerkesztési elve van: az eszmei mondanivaló, illetve a didaktikai feldolgozás²⁴⁷ vonatkozásában. Az előbbi nyomon követhető a tartalomjegyzék fejezeteiben. Az utóbbi pedig azáltal, ahogyan a szerző egy-egy témát „globálisan” bemutat. A szerkesztés nyomán is kitapintható a szerzői célkitűzés: racionális belátásra készíteni a gyermeket, emocionálisan elfogadtatni vele a kor preferált morális értékeit, és mindezek együttese által erényes életre és cselekvésre sarkallni őt.

A kimunkálás módjában elvi segítséget adott a szerzőnek a szókratészi etikai intellektualizmus és a kanti morálfilozófia formai alkalmazása. Bár meg kell jegyezni, hogy a kétféle filozófiai felfogást - a pedagógiai célszerűségtől vezettetve - meglehetősen eklektikus formában adaptálja. A szövegek - mindenestre - a szép, a jó, a helyes, az igaz tudásának elsajátítására ösztönzik a gyermeket és segítik az önmegismerésben. Ezzel az iskola tekintélyét kívánja a szerző erősíteni; hiszen az iskola mindezekre nevel. Természetesen csakis a tanító és gyermek közötti eleven kapcsolatban közvetítődik ez a cél; így a tanító erkölcsi tekintélye elvitathatatlan, hiszen magatartása hiteles példája a tisztességes embernek, s minden tanítása és intó szava erkölcsnemesítő hatású. Ha a gyermek megérti és majdan hitelesen értelmezni lesz képes a „LEGYEN” parancsait (normáit), akkor a „VAN” szituációiban is képes lesz a tanult minta szerint viselkedni s az elvárt módon, a preferált normák szerint cselekedni.

A nemzeti eszme elmélyítése szempontjából kiemelten fontos az olvasókönyv negyedik fejezetének a tartalma. A polgárosuló nemzet számára új típusú ember szükséges, és ennek az új típusú embernek a jellemét igyekszik hipotetikus-deduktív módon megkonstruálni e fejezet történetkéiben. A fejezet nem szokványos, nem oldaltól oldalig tart - az eszmeileg összetartozó szövegek látszólag szétszórtnak, de didaktikailag annál pontosabban helyezkednek el az olvasókönyvben. A 4. fejezet témája, a hazafiság és jellem új vonásainak alakítása a történelmi múlt és a történelmi hősök példái által - jól körülhatárolt. Hogy milyen is legyen az új magyar polgár erkölcsi arculata, erre természetesen nem csupán a régmúlt ad választ, hanem a közelmúlt is. Ezért teszi a szerző a fejezet élére - eléggé meglepő módon - Franklin Benjamin történetét. Ő a POLGÁR ideáltípusa - igaz - amerikai. Nemcsak a szülei, de ő maga is „derék”, „értelmes”, „dolgos”, „erényes”, a maga hasznát és a haza javát szolgáló ember, aki segítőkész, szeretetre méltó, tudásvágyó (szakadatlanul tanul) és önismeretre törekvő (naplóba jegyzi a hibáit, rossz tulajdonságait, hogy le tudjon szokni azokról). Merész vállalkozó; mindenben, amibe csak belekezd, iparkodása és kötelességtudata vezérli.

²⁴⁷ Gáspár János didaktikai elképzeléseire hatással lehetett a kor egyik német didaktikusának elmélete is; *T. Ziller*: „Grundlegung zur Lehre vom erzihender Unterricht” (1865).

Franklin életét csak 16 éves koráig mutatja be a szerző, de ebből is látható, a jó polgárban már ifjan kialakulnak azok a tulajdonságok, amelyek a feltörekvéshez és érvényesüléshez nélkülözhetetlenek. Vagyis a MUNKA, a SZORGALOM, az ÖNISMERET és a mindenkori feltételek közötti rugalmas ALKALMAZKODÁS válik az új polgár erkölcsének alapjává.

Az olvasókönyvben, annak ellenére, hogy a magyarországi német nemzetiség számára íródott, terjedelmes szerepet kap a magyar történelmi múlt. A szerző különös figyelmet fordít a török elleni harcra s a harcban vitézi erényeket mutató hősökre. Érdekes, hogy a Hunyadi János vezette csatákból két hőst, Kemény Simont és Dugovics Tituszt emeli ki, az ő történetüket, helytállásukat tartja morálisan fontosnak. Csak találgatni lehet, hogy vajon az 1848-49-es szabadságharc közeli emléke, a túlerővel vívott egyenlőtlen harc kimenetele: a nemzeti függetlenség elvesztése és a bekövetkezett idegen (Habsburg) elnyomás inspirálja-e allegóriára a szerzőt, vagy a nemzetállamhoz nélkülözhetetlen polgári hazafiság kifejtésének szüksége. Talán egyik feltevést sem lehet teljesen kizárni, hiszen a polgári individuumnak boldogulása érdekében szüksége van saját nemzetállamára, hazájára, így életéhez, moralitásához hozzátartozik a hazafiság eszmeisége és valósága is. Ezt az eszmeiséget meríti a szerző a múltból, felmutatva Kemény Simon és Dugovics Titusz halált megvető bátorságát, hősi önfeláldozását, azt sugallva, hogy „nincs szebb halál mint a hazáért meghalni”. A hazafiság valósága, gyakorlata azonban - a kivételektől eltekintve - nem kíván ekkora áldozatot. Ezért békeidőben - a nemzetté válás folyamán - a „franklini” békés hazafiság követése a kívánatos. Az ide kapcsolódó „Szeretjük hazánkat” című olvasmányban konkretizálódik, hogy mit kell tennie egy diáknak a hazájáért. Mindenekelőtt a kötelességét kell teljesítenie; azaz tanuljon vasszorgalommal és az értelem erejével, kérje Isten védelmét és a szülők oltalmát a maga választotta életút eléréséhez; később pedig, legyen akár művésszé vagy iparossá, olyat alkosson, amely a más országokban született alkotásokat felülmúlja.

S hogy ez így is legyen, lelkesítőül beiktatta a szerző „Egy fiú esküjé”-t. S ez a fiú nem János vagy Hans, nem István vagy Stephan, ahogy egy német nyelvű olvasókönyvben elvárható lenne, hanem miért, miért nem - Róbert, aki Istenre, a hazára és a szabadságra esküszik: tiszta marad minden csalástól és hazugságtól, csak az erény és a becsület lesz a vezérlő csillaga.

A történeti sort két Mátyás király-legendával folytatja, így akarván az uralkodói igazságságot példázni. Az egyik történet Mátyásnak a Pogyebárd György elleni csatájából idézi fel azt a mozzanatot, amikor több sikertelenség után egy idegen felajánlja, hogy 5000 dukátért megmérgezi a király ellenfelét. Mátyás azonban, a becsületes és az igazságos, elutasítja az idegent és kijelenti, hogy nem a méreg, hanem a fegyveres harc a tisztességes. Sőt, még Pogyebárdot is értesíti: vigyázzon, mert az életére törnek, meg akarják mérgezni. A másik történet a gömői epizódokat mondja el, melynek csattanójaként idézi a mondást: „Meghalt Mátyás, oda az igazság.”

A két legendát követi „A magyar polgár” c. verstöredék, amelyből az derül ki, hogy aki magyar gyermekként születik és magyar szülőföld a bölcsője, annak csak a bátorság és a szabadság tetszik; igazi polgárrá pedig akkor lesz, ha hű marad az országhoz, a hazához és tiszteli a királyt.

Bemutatásra kerül még a történeti múltból István király. Könyves Kálmán és IV. Béla. István alakját egy romantikus versben állítja a gyermekek elé...

„In des Königs Zimmer nur
brannte flimmernd noch ein Licht,
Ungarn lag in tiefem Schlummer;
doch sein König wacht noch immer,

tragend all der Seinen Kummer;
betend liegt er im Palast,
nicht sich gönnend Ruh' noch Rast,
bis er jeden glücklich weiss.“²⁴⁸

E néhány sor szabadon így hangzik: „Csak a király szobájában pislákol még a fény. Magyarország mélyen elszenderült, de királya mégis mindig virraszt. Magába rejtve bánatát fekszik palotájában és imádkozik. Nem sajnálja nyugalma és pihenését (feláldozni), amíg minden egyes polgárát boldognak nem tudja.” A vers további soraiból megtudhatjuk, hogy egyik - nem a pápától kapott - koronájának arany darabjait titokban, házról házra járva a szegényeknek adományozza az éj leple alatt.

István királyról szóló legendák alapján kellően romantikus kép ez, hogy hihetetlen legyen. Viszont az uralkodó jó „atyi” képének megrajzolásához a rendkívüli jellem eltúlzása ugyancsak hozzátartozik.

Könyves Kálmánt úgy ismerjük meg, mint aki rászolgált nevére, hiszen a tudományt tekintette barátjának, bölcs volt, törvényalkotó. Két jeles tetteről: a boszorkányüldözés megszüntetéséről és a dalmát tengerpart meghódításáról tudósít az olvasókönyv. Végül az is kiderül, hogy Kálmán Velence ellen vonulva életveszélybe került részeg kocsisa miatt, és nem más - egy szaracén // mentette meg királya életét.

Az ilyen alattvaló megérdemli királya halálját, ami nem is maradt el.

IV. Béláról egy Tompa Mihály-vers alapján megtudható, hogy idegenbe szakadván nyomorban él, több száz mérföld távolságból siratja távoli hazáját és mérhetetlen honvágya van az Alföld iránt.

A felsorolt példák feltehetően azt a didaktikai elképzelést erősítették, hogy a gyermeket érzelmileg kell kötni a történelmi személyiségekhez. Viszont az elképzelés nem arra mutat, hogy a szerző konzekvens lett volna a kanti morálfilozófiához. Ugyanis Kant kijelenti; „Rosszabb szolgálatot nem is tehetnénk az erkölcsiségnek, mintha példákban kívánnánk magyarázni. Mert attól függetlenül, hogy mit jelöl számomra a példa, előzőleg a moralitás elvei szerint kell megítélni, vajon arra is méltó-e, hogy igazi példaként, vagyis mintaként szolgáljon...” „Utánzással egyáltalán nem találkozunk az erkölcsiség területén, és a példák csak bátorításul szolgálnak, vagyis kétségtelenné teszik annak lehetőségét, amit a törvény parancsol; szemléletessé teszik, amit a gyakorlati szabály általánosabban fejez ki, de sohasem igazolhatják ezt, az észben rejlő igazi eredetijét nem tolhatják félre, nem készíthetik arra, hogy példákhoz igazodjék.”²⁴⁹

Valószínű, hogy a szerzőnek az a meggyőződése, hogy a bemutatott példák sokasága - s itt nem csak történelmiekre gondolok - a gyermekeknél utánzásra, követésre talál, félreértésből ered: vagy a kor túlzottan is romantikus pedagógiai-didaktikai elméletének és a nevelés etikai túlsúlyának, vagy a nagyenyedi református kollégiumban szerzett tanári gyakorlatának eredménye, vagy mindkét oldal hatásának következménye lehet. A kanti állásfoglalásból is kiviláglik, de ma már bizonyosan tudjuk, hogy a pedagógiai céllal bemutatott tanmesék, népszerű életbölcsesek, tiszta erkölcsi magatartások és makulátlan jellemek nem ragadják meg úgy a gyermeki tudatot, hogy azok későbbi, saját felnőtt életére, életvitelére csupán

²⁴⁸ „König Stephan I., von Pichler; Volksschul-Lesebuch, Dritter Band, s. 151.

²⁴⁹ Immanuel Kant: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. Gondolat Kiadó, Budapest 1990. 38. old.

normatív cselekedeteket eredményező mintákká, példakká váljanak. S még a serdülőt vagy az ifjú korúakat sem tudják arra készíteni, hogy tetteikkel, magatartásukkal az erkölcsi példákhoz igazodjanak.

Az eddig tárgyalt néhány probléma után felvetődik a kérdés: mi lehet az oka annak, hogy a német ajkú gyermekek egy ilyen, tartalmában ízig-vérig magyar olvasókönyvet kaptak kézhez, jóllehet németül, s vajon a német nemzetiség hogyan ítélte meg ezt a nemzetállami gesztust?

Nyilvánvaló, hogy a válasz a kor politikájában, pontosabban az 1870-es évekre kialakult kultúrpolitikában keresendő. Ugyanis, ha az „oszthatatlan egységes magyar nemzet” minden magyar és nem magyar polgára²⁵⁰ politikailag egyenlő, nyelvhasználatában egyenjogú, akkor ennek a politikai-nyelvi egyenjogúságnak megfelelően a népiskolarendszer is egységes oktatási tartalmat kíván. Így az alsó fokú kötelező népoktatás deklarált elve szerint minden magyar és nem magyar iskolában egységes tantervet, egységes utasítást, egységes rendszabályokat kellett alkalmazni. A tanügyi egységért a kultuszminisztérium, illetve egyszemélyben a kultuszminiszter felelt, vagyis ellátta az állam „törvényszabta felügyeletét”. A tankönyvek ilyen felügyelet mellett felkért (kijelölt) szerzők közreműködésével készültek. A jóváhagyott könyveket úgy ajánlották az iskolaszék, az egyházmegye vagy a tanító²⁵¹ „belátás szerinti szabad választására”, hogy az ajánlást a kötelező tantervi program végén jelezték. A tanterv és a tankönyv (olvasókönyv) tartalmilag összhangban volt; kötelező érvénye kiterjedt mind az állami és a felekezeti, mind pedig a nemzetiségi iskolákra. A nemzetiségi iskoláknak tehát joguk volt a tanterv anyanyelvi használatára (persze a magyar nyelv oktatása mellett, amely kötelezővé az 1879. évi XVII. tc. elfogadása után lett), de nem használhattak olyan tankönyvet, olvasókönyvet, amely nem szerepelt a kultuszminiszter által saját kezűleg aláírt tantervi ajánlásban.

Az itt élő németiségnek ez még nem okozott gondot 1870 táján. Mint nemzetiség ekkor még nem vindikált magának olyan jogokat, mint a szerbek, horvátok, szlovákok, románok tették. A németek gazdaságilag, társadalmilag betagozódtak a magyar társadalomba. Ennek az a magyarázata, hogy a német bevándorlás a magyar településekre, városokba az Árpád-kortól folyamatos volt. A bevándorolt generációk a német birodalom különböző részeiből jöttek, különböző nyelvjárási területekről verbuválódtak; így nem alkottak valódi egységet, nemzeti közösséget. Anyanyelvük ugyan német volt, de nem egységes „Hochdeutsch”, s viszonylag közös volt az elemi kultúrájuk, amelyet életmódjukban, szokásaikban megőriztek. Mindez azzal járt, hogy németiségük ellenére sem különültek el mindenütt a magyarságtól, hiszen a polgárosodás gazdasági-társadalmi felemelkedésüket is magával hozta, nem tiltakoztak az asszimilációs hatások ellen, nem álltak ellen az érzelmi és nyelvi elmagyarosodásnak sem. (Pl.: nevüket magyarosították, a gyerekeiket magyar iskolába járatták, sőt kényszerítették őket, hogy jól-rosszul magyarul is megszólaljanak, lakóhelyükön a német utca nevét magyarra változtatták stb.) Sőt, a Pest-Ofner Zeitung egyik 1861-es írása említi, hogy „a rajongás a magyar nemzetiségért minden réteget áthat, még a gyöngye jellemű német polgárságot” is. Így

²⁵⁰ „Hungarus mindeki, aki Ungária polgára” - emlegették a mondást a kultúrpolitikások igen gyakran.

²⁵¹ Sok olyan állami, községi, felekezeti iskola működött, ahol csak egy tanító vagy legfeljebb kettő okította a gyermekeket. Ilyen esetben is a tanterv adekvát volt, mellékelten az ajánlással. A tanító ajánlás szerinti választása egyben saját továbbképzését is szolgálta, különösen, ha új olvasókönyv jelent meg, amelynek kötelező használatától nem tekinthetett el.

érthető volt, hogy az 1877-től Edmund Steinhacker²⁵² által elindított szövetségkeresés - „A német birodalom a mi hazánk is; mi is a fiai vagyunk” jelszóval - nem hozott különösebb változást a németek érzelmeiben, felfogásában. Az efféle, később meginduló germanizációs törekvések is sok esetben a városi német iskolák ellenállását váltották ki.

A németiségből tehát hiányzott még az a nemzetiségi öntudat, amely arra készítette volna őket, hogy saját iskoláikban tiltakozzanak a magyar történelmi múlt tanításának kizárólagossága ellen. Hiányzott még az a német identitástudat, amely elfordíthatta volna őket a magyar királyok és történelmi hősök „erkölcsi nagyságának” megismerésétől. A magyar uralkodó körök és a kultuszminisztérium is tisztában volt a németiségnek - a tanügy nemzeti érdekeit nem zavaró - nyugodt, lojális magatartásával beállítottságával. Ezért az 1869-ben, majd 10 évvel később kiadott tantervek is magyarul írták elő minden magyar és nem magyar ajkú tanuló számára „a haza és a nemzet iránti meleg ragaszkodást és lelkesedő szeretetet, a törvények iránti kegyeletet”, amelyet minden iskola minden tanítójának kellett bennük „ébreszteni és táplálni” a saját anyanyelvükön.

A nem magyar ajkú népiskolák számára csak 1879. június 29-én, vagyis hét évvel az első német olvasókönyv megjelenése után adott ki a magyar királyi vallás és közoktatási minisztérium olyan tantervet, amely az 1868: XXXVIII., illetve az 1879: XVIII. törvénycikket (a '68-as módosítása) tekinti a tanítás tartalmát meghatározó alapnak. Ez teljesen egyértelművé teszi, hogy a nemzetiségi egyenjogúság kizárólag az anyanyelv használatára és nem az oktatás tartalmának szabad megválasztására vonatkozott. Az oktatás tartalmát egy jöttányira sem változtatta meg.

„...Gyenge és törékeny az a soknyelvű ország - mondja Mikó Imre -, amelyet az egynyelvű ország törvényszerűségei szerint akarnak kormányozni és igazgatni.”²⁵³

Vagy is, ahol a nemzetiség anyanyelve - akár csak az iskolában is - pusztán csak eszköz arra, hogy az uralkodó nemzetállam törvényeit, történelmét és kultúráját elsajátíttassák, ott valójában szó sem lehet a nemzetiség szabad nyelvhasználatáról.

²⁵² Edmund Steinhacker az 1870-es években megelégte a németiség háttérbe szorítását. „Die Deputationen” címmel drámát írt, amelyben kigúnyolja a kiegyezést, a magyar nemzeti törekvéseket. Eltökélte, hogy Németországot és egész Európát fogja tájékoztatni a németek magyarországi viszonyairól. Németországban és Európában keresett szövetségeseiket germanizációs törekvéseihez. Tevékenysége a németek jó részét irritálta, ezért szembe fordultak vele és maguk is felléptek a germanizáció kezdetei ellen. Németország egyesítése után azonban változott a helyzet. 1881-ben, Berlinben megalakult a külföldön élő németiség megtartásáért küzdő általános német iskolaszövetség, az „Allgemeiner Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande”. 1882-ben megfogalmazták az ú. n. „Linzi programot” (Ausztriát Németországhoz kívánják csatolni). A külső beavatkozás a nemzetiségi ügyébe - védelem és szövetség ürügyén - 1891-ben következik be az „Alldeutscher Verband” berlini megalakulásával. Ez fordulatot jelent a magyarországi németek életében is.

²⁵³ Mikó Imre: id. mű. XIX. old.

Felhasznált irodalom

1. *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés története Magyarországon a dualizmus korában, I. köt., 1867-1892. Tankönyvkiadó 1952.
2. *Mikó Imre*: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Minerva Kiadó, Kolozsvár 1944.
3. *Baka András*: Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1990.
4. *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés Gondolat Kiadó, Budapest 1986.
5. Tanterv, Utasítás és Rendszabályok elemi népiskolák számára, 1869.
6. Tanterv a nem-magyar ajkú népiskolák számára az 1868: XXXVIII. tc. és az 1879: XVIII. tc. értelmében. Vallás- és közoktatási magyar királyi minisztérium, 1879. jún. 29.
7. *V. Windisch Éva*: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete, 1867-1900. Századok, 1964. 4-5. szám.
8. Vezérkönyv a magyar nyelv tanítására német ajkú növendékek számára. Írta *Madzsar János*, kiadja a Franklin társulat, 1879.
9. A magyar olvasástanítás története. (*Mészáros István - Fleckensteinné Csenenka Júlia - Adamikné Jászó Anna - Könyves-Tóth Lilla*) Tankönyvkiadó, Budapest 1990.
10. *Adamik Tamásné Jászó Anna*: Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig. BTF tudományos közleményei, Budapest 1990.
11. *Pölöskei Ferenc*: Nacionalizmus a dualizmus korában. In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1984.
12. *Arató Endre*: Az 1868. évi népoktatási törvény és a nemzetiségi politika. P. Sz. 1969., 6. sz.
13. *Benisch Arthur*: Nemzetiségi iskolák Magyarországon, 1868-1914. Budapest é. n.
14. *Immanuel Kant*: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése Gondolat Kiadó, Budapest 1990.

ELŐADÁSOK

Demeter Katalin
A FARAGATLAN TÖNK ÉS A GÉPEK²⁵⁴

(Töprengések a környezetvédelemről)

I. Képtelenségek és jelképek

A civilizáció történetéből számos apokaliptikus jövődölést ismerhetünk, amelyek beteljesülése az emberiség minden önpusztító serénykedése ellenére eddig elmaradt, ebből azonban nem következik minden ilyen jövőkép hiteltelensége. A jelenkor tudományos és közéleti publicisztikái - a már bekövetkezett katasztrófák szomorú képeivel bizonyítva predikcióikat - a modern szcientista-technokrata-fogyasztói társadalom természetrombolásának következtében közelgő teljes pusztulással fenyegetik az emberiséget. A „néma tavasz” megrázó víziói nem maradtak hatástalanok: az ezredvégén aligha lehet sikeres az a politika, oktatás, tömegtájékoztatás, vagy akár árureklám, amely a maga portékáját nem a környezetvédelem jegyében kínálja.

A környezeti változásokból eredő veszedelmek az ezredvég számos egyéb, hasonlóan katasztrófával fenyegető problémájánál sokkal inkább foglalkoztatják a közvéleményt. Sokmillió ember szegénysége, éhezése, szenvedése, emberi életek sivárrá, kilátástalanná válása, a földi élet minden válfájának elpusztítására sokszorosan elegendő fegyverarzenál további gyarapítása ellen ma kevesebb a látványos mozgalom, mint a ritka állat- és növényfajták megmentése, a természet eredeti állapotának visszaállítása érdekében.

Korunk legnépszerűbb jelszavai a környezetvédelem jegyében fogantak, talán, mert a környezet bekövetkezett pusztulása éppen a sokáig uralkodó *racionális tervezhetőség* modern mítoszáat rombolta le. Milliók szegénysége, társadalmi kitaszítottsága, háború és fegyverkezés a folyamatokat irányító szándékokkal egybeesett, vagy legalábbis nem ellenkezett.

Ám az ózonlyuk, a savas eső és az élővilág egyensúlyának megbomlása a tervezés botránya, a létrehozásukban élenjárókat, közreműködőket is váratlan csapásként érte. A kitüntetett figyelemnek oka lehet továbbá, hogy a következményeket mindenki elszenvedti, azok is, akik az egyéb veszélyek elhárítására hatékony eszközökkel bírnak, közöttük a kivételezett helyzetüket éppen valamely környezetátalakító-természetromboló tevékenység útján biztosító ipari irányítók és tulajdonosok is.

A környezetvédelem szándéka a közös veszélyeztetettség miatt egyetemes és bizonyára őszinte, de könnyen belátható ellentmondásosságára is érdemes figyelmet fordítani, hogy a túlzásokat és a tévutakat felismerjük. Az alapvető ellentmondás gyökere, hogy az emberiség évezredes erőfeszítései az élet biztonságának a természeti kiszolgáltatottsággal szembeni védelmére, a természet otthonossá formálására irányultak. Mire azonban a természet pusztító erőinek veszedelmei és a létfenntartás kockázatai korlátozhatókká váltak, addigra a gyakran eredeti céljaitól messze került emberi tevékenység környezetátalakító hatása okoz az eredetiekénél nem kevésbé súlyos veszélyeket.

²⁵⁴ A BTF-en 1994-ben tartott, „Ember és környezete” c. konferencián elhangzón előadás bővített változata.

A jelenkor laikus és tudományos közvéleménye egységesnek mutatkozik a környezetvédelem igénylésében, de alig látszik tudomásul venni a felvetődő ellentmondásokat, pedig a problémák filozófiai reflexióira addig időszerű figyelni, amíg a kételyt és iróniát nem ismerő üzleties világban a környezetvédelem nem válik pusztá áruvá, vagy áruvédjeggyé, s míg térhatású számítógép-Szókratész meggyugtató gondolatai végleg el nem némítják az aggályoskodó emberi gondolkodást.

Korunk környezetvédője - itt újabb ellentmondás mutatkozik - a tudományok gondolkodásmódja szerint, a technika eszközeivel, *gépek* közvetítésével állítja elénk az érintetlen természet, a *faragatlan fa* eszményképét. A *gép* a tudományos-technikai civilizáció szimbóluma, mely megtestesíti a környezetét céljai szerint átalakító ember terveit, az emberi tevékenység diadalát a természet felett, a modern kor hatékonyságát. A gépeket a nyugati világban sok tekintetben hasonló, szinte kultikus tisztelet övezi, mint a hozzávetőleg két és félezer éves kínai filozófiából, a taoizmusból ismert *faragatlan tönk* jelképét a maga közegében. A taoizmus szimbólumának gyakori megjelenése az ezredvégi nyugati kultúrában nem véletlen. A régi, már születésekor is konzervatívnak számító kínai eszmerendszer ellenpontozza a nyugati gondolkodást, tükrében kiütköznek civilizációnk azon sajátosságai, melyeknek a környezet pusztulásában része lehetett.

„Aki az égalatti Völgye lett, annak ereje állandóan elégséges lesz, s visszatér a faragatlan fa állapotába...”²⁵⁵ A faragatlan fa a természetesség, az egyszerűség az egyelemes harmóniába illeszkedő átalakíthatatlanság jelképe, mely a Völgy szimbólumával jelzett elfogadó-befogadó jellegű élettel függ össze. A változtatásra törekvő igyekezet sóvárgást, szorongást, zaklatott lelkiállapotot szül, a harmónia megbomlását eredményezi. A taoista példázat bölcs a kertjében álló hatalmas, göcsörtös törzsű, girbegurba ágú öreg fa használhatatlanságán méltatlankodó tanítványt arra szólítja, hogy vegye észre fája terebélyes szépségét, mert ha hasznát keresve elpusztítja, átformálja a fát, csak egy halom forgácshoz jut, így elveszíti a természetes összhangban rejlő örömet, nyugalmat, anélkül, hogy valamit is nyerne oktalan fáradozásai által.

A taoizmus szerint az ember akkor élhet derűsen, kiegyensúlyozottan, ha harmóniában él mind a maga természetével, mind pedig a környezetével, anélkül, hogy akár magát, akár a körülötte lévő világot át akarná formálni. Amióta Benjamin Hoff 1982-ben megjelent könyvében²⁵⁶ A. A. Milne meseregényének kedves mackó-hősét, Micimackót - akinek eredeti angol neve, Pooh, éppen a faragatlan tönk szó kínai hangalakjából származik - a taoista bölcs megjelenítőjeként mutatta be, azóta érzékletesen áll előttünk a kontraszt az állandóság békéje és a haladás küzdelmeit eszményítő, mindent átformálni törekvő, gépesített és gépies nyugati világ zaklatottsága között. A taoista írások tanulmányozása segíthet újragondolni a környezet pusztulásának okait s az orvoslás elveit.

²⁵⁵ Lao-ce: Az út és erény könyve (a továbbiakban Lao-ce). XVIII. 27. old. In: Kínai filozófia. Ókor. II. kötet, vál., ford., bev.: Tőkei Ferenc, Bp. 1980. (A továbbiakban KF II.)

²⁵⁶ Benjámín Hoff: Micimackó és a Tao. Bp. 1988. A könyv szerzője szerint a meseregény főhősének angol neve: Pooh kiejtése hasonlóan hangzik egy kínai szóhoz, amely két írásjel kombinációjából származik: a szógyök fát, a második jel erdőséget jelent, a kettő együtt kivágatlan fát, faragatlan tönköt, érintetlen természetet fejez ki, átvitt értelemben pedig az egyszerűség, tisztaság, becsületesség megnevezésére szolgál.

II. Diagnózisok

I. „...töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá” (Ter. 1. 28)²⁵⁷

A Biblia szerint az ember Istentől rendelt hivatása, hogy uralkodjék a földi világ, annak teremtményei felett, s az eredendő bűn büntetésekként fáradtságos munkával, a föld megművelésével kell múlandó életét fenntartania.

A taoista tanítás így szól az égalatti természet és az ember viszonyáról: „aki erővel meg akarja hódítani az égalattit s ezért tevékenykedik, az belátom, nem fogja elérni célját. Az égalatti egy szent edény, amelyhez nem lehet hozzányúlni. Aki hozzáér, megkárosítja; aki megragadja, elveszíti. Mert a dolgok közül meggy az egyik, követi a másik... gyarapodik az egyik, elpusztul a másik.”²⁵⁸

A keresztény Nyugat természethez való viszonyát alapvetően határozza meg a teremtett világ feletti uralom parancsának értelmezése, ami a görög klasszikus bölcsélet hagyományaiból is merít. A patrisztika kiemelkedő filozófusa, Szt. Ágoston az ember elsőrendű hivatásának az Isten iránti alázatot, engedelmisséget, szeretetet tartotta, amelynek követésében megerősít a teremtett világ csodálatraméltósága, amennyiben az is az Alkotó dicsőítéséhez vezet. A teremtmények feletti uralom parancsának Ágoston jelképes értelmet tulajdonít. A természeti lényeket a bűnre csábító, megfélemezhető jellemvonások szimbólumaiként, a természet - az emberi természet - feletti uralom isteni rendelkezését pedig erkölcsi parancsként magyarázza.²⁵⁹

Aquinói Szt. Tamás az arisztotelianus teleológia alapján értelmezi a földi világ feletti uralmat: „Kötelesek vagyunk... uralni és kormányozni a dolgokat”, de nem akárhogyan, hanem Isten dicsőségére és Isten akarata szerint saját hasznunkra úgy, hogy a természetet használva ne kövessünk el bűnt. A teremtett dolgokat, lényeket „ugyanis arra kell használnunk, amire Isten létrehozta őket”. Az ember hivatása, hogy mindent a maga - Istentől eredő - rendeltetése szerint kormányozzon, az oikoszt a célszerűség rendje szerint gondolja. Ezzel összeegyeztethető az oktan állatoknak a felhasználása, így helytelen lenne az élet kioltásának tilalmát az ember hatalma alá, használatára rendelt állatokra kiterjeszteni.²⁶⁰

²⁵⁷ Az ige a Szt. István Társulat 1979-es Biblia-fordítása szerint idézve. A problémáról elemzés olvasható Endreffy Zoltán „Dominium terrae: uralom vagy gondoskodás” c. írásában. Vigilia, 1994/9. 681. old., illetve az idézett szerző „...és helyezte az embert Éden kertjébe, hogy művelje és őrizze” c. tanulmányában. Pannonhalmi Szemle, 1994. II. 143. old.

²⁵⁸ Lao-ce XXIX KF II. 270. old.

²⁵⁹ Aurelius Augustinus: Vallomások. Bp. 1987. XIII. könyv.

²⁶⁰ Aquinói Szt. Tamás: Előadások a Hiszekegyről, a Mi atyánkról és a Tízparancsolatról. Bp. 1994. 34-35. old. és 236. old. - A keresztény hagyomány ebben a tekintetben is összetett. Endreffy Zoltán Vigiliában megjelent, fent említett tanulmánya azt mutatja be, hogy a Biblia igéi szólnak az ember és a többi teremtmény összetartozásáról is (pl.: Ján. 4.11., Kir. 20.10., péld. 12.10., Zsolt. 104.). Assisi Szt. Ferenc a tanítást, sosem tagadva annak alapjait, a természeti lények iránti szeretet hirdetésével gazdagítja, ahogyan erről „Az erények üdvözlése” c. művében is olvashatunk: „Az engedelmes ember megfigyelt testét kész alárendelni a lélek szolgálatának, alávetni testvére akaratának és a világ minden emberének, sőt nem csak az embernek, hanem a szelíd és vad állatoknak is, hogy azt tehessék vele, amit akarnak, már amennyire az Úr onnét felülről megengedi ezt nekik.” (Ferences Források I., Szeged, 1992.)

A keresztény tanítás az ember és a többi természeti lény között döntő, minőségi és nem csupán fokozati különbséget tesz. A Biblia szerint Isten csak az embert formálta a maga képére és hasonlatosságára, ezzel pedig a teremtmények között kitüntetett jelentőségűvé tette. A keleti világszemléletet rögzítő bölcséleti hagyomány szerint az emberek és az állatok különbsége csak fokozati, nem pedig eredendő, minőségi jellegű. A taoista tanítás a természeti lényeket társakként jellemzi: „A bölcs ember mindig kész legyen, hogy megsegítse az embereket és soha el ne vesse magától az embereket; mindig kész legyen, hogy megsegítse a lényeket és soha ne vesse el magától a lényeket...”²⁶¹

A nyugati világszemlélet a keresztény hagyomány alapján a természet célszerű átformálására irányuló erőfeszítést, a munkát sokáig nem egyértelműen pozitív értéktartalmú tevékenységként értelmezte. Az eredendő bűn büntetéséről szóló bibliai tanítás a tradicionális felfogás szerint a munkálkodás kettős jellegére utal. Egyrészt mint Isten által elrendelt vezeklés, a munka az ember rendeltetésének betöltése, az ember földi hivatása. Másrészt azonban a teremtés eredeti rendjének engedetlen megbontásával függ össze, ezért a természetet átalakító tevékenység egy második, profán teremtéssé válik, mely az Istentől kapott világot a maga gyarló, ellentmondásos módján alakítja át. A munka értelmezésében az eredetileg hangsúlyos negatív értékmozzanat a történelem során fokozatosan háttérbe szorult. Az újkori mentalitást már Francis Bacon ismert, programatikus gondolatai jellemzik: „Isteni adomány folytán az ember jogot kapott a természet felett”, a mesterségek és a tudományok révén jogával élve hatalmát gyakorolhatja.

A reneszánsz korában megkezdődik a természettudományok diadalának időszaka. A modern kor egyik alapelve, hogy a természetnek parancsolhat az, aki ismeri törvényeit, ezért ki kell fürkészni, sőt ki kell kényszeríteni a természet titkait.²⁶² Ez a program már a természet legyőzésére, a felette való zsarnokoskodásra kapott felhatalmazásként értelmezi a bibliai parancsot, a tudományok művelését, eredményeik hasznosítását a természet feletti uralom eszközeiként tartja meghatározó feladatnak.

2. A tudás: hatalom

A görög filozófiai hagyomány szerint az embert értelme képessé teszi igaz ismeretek feltárására. Az igazság belátására törekedni a klasszikus antik bölcseleők meggyőződése szerint a legnemesebb emberi tevékenység, csak ennek révén alapozható meg a közösség és az egyén igazságos, erényes, harmonikus élete. A világ értelmes rendjének kutatása ugyan gyümölcsöztesíthető a praktikum terén, az érték azonban maga az igazság, nem pedig tudásának materiális haszna. Ennek a hagyománynak a követői és éltetői Spinozától Hegelig, Newtontól Einsteinig a nyugati gondolkodás azon jellegzetes képviselői, akik - többnyire koruk uralkodó értékrendjével szemben - a világ értelmes rendjének vizsgálatát látták emberi hivatásuk méltó szolgálatának.

²⁶¹ Lao-ce XVIII. KF II. 26. old.

²⁶² Francis Bacon: Novum Organum CXXIX. III. - Bacon a vizsgálódó embernek a természethez való viszonyát Fritjof Capra szerint egyenesen a boszorkányüldözések kínvallatásainak analógiájára jellemzi. Ld. erről Fritjof Capra „The Turning Point” (N.Y., 1982.) c. kötetének a newtoni világképepezeetről szóló fejezetét és a 2000 1993. januári számában az Ezredvégi beszélgetést Fehér Mártával.

A keresztény hagyományban a magára hagyatkozó emberi értelemről eredő tudás értékelése ambivalens. A bűnbeesés története szerint a tudás fájának gyümölcse csábította az embert az engedetlenségre, a tudás így bűnnel szennyezett, nem felemel, hanem letaszít, az önhitt bölcselkedők által vélt szerepét nem töltheti be. A hagyomány ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az értelmet Isten teremtette, helyes használata tehát az Alkotó szándéka szerint való.

Az emberi értelem útján járó filozófia az élet értelmét szenvedélyesen kutató Szt. Ágoston szerint az igazság felé vezet, ezért róla lemondani helytelen lenne. Míg azonban az emberi bölcselkedés tévelyeg, Isten szeretete által az ember a kegyelem világosságában, általa pedig a legmagasabb rendű igazság feltárulásában részesülhet. Ágoston inti embertársait: őrizkedjenek „a tudomány hazug látszatától”, „a kíváncsiság veszedelmes mérgetől”.²⁶³

Szt. Tamás a tudásról értekezve középpontba állítja, hogy az ember értelmét Istentől használatra kapta, ezért az értelem ajándékával helyesen élni nem bűn, hanem a rendelés betöltése. Természetesen ő is az értelem tökéletlensége, a hit magasabbrendűsége, nélkülözhetetlensége mellett érvel: „ha az ember csak azokat akarná hinni, amiket megismer, bizonytalannal nem élhetne ebben a világban.”²⁶⁴

A nyugati bölcsélet a kezdetektől fogva megkülönbözteti az élet értelmét átfogóan problematizáló bölcsességet a részekre vonatkozó tudományos ismeretektől. A klasszikus görög filozófusok a rendszeres tanításban összegezhető bölcsességet, a világ értelmes rendjének az emberi logosz által való leképezését a legmagasabb rendű értelmi tevékenységnek tartották, a létezők fajtáira vonatkozó, részterületeket érintő tudományokat alárendeltnek. A keresztény bölcsélet átfogó kérdéseire választ kereső Szt. Ágoston is kárhóztatja az alárendelt részismeretek kíváncsi fürkészését. A XVII. századtól kezdve azonban a hierarchia megfordul. A tapasztalatokkal összefüggést nem mutató, a munkafolyamatok irányításában hasznát nem hozó bölcselkedést immár sokkal kevesebbre becsülték a világosan közölhető, ellenőrizhető, a természet leigázásában hatékony szaktudományos kutatásnál. A tudás negatív értékelését, az emberi ismeretszerzés törekvését illető kételyeket hosszú időre háttérbe szorította a természettudományok sokáig töretlennek tűnő diadala.

A taoista bölcsélet egyértelműen kritikai viszonyban áll a tudással, szemben az újabb korok nyugati filozófiáival. „A tudást nem-tudásnak tartani: a legnagyobb fok. A nem-tudást tudásnak tartani: betegség”; „Aki tud, az nem tudóskodik, s aki tudóskodik, az nem tud” - olvashatjuk a taoista tanításban.²⁶⁵ A bölcs eszerint nem ismeretek által, hanem éppen az ezekről való lemondás révén él harmóniában. A taoista a tudás megítélésében azonban a klasszikus görög bölcsélet álláspontját sem osztja, úgy vélekedik, hogy a részterületekre vonatkozó ismereteken túllépő, az egészre irányuló bölcselkedés is eltávolít a lét harmóniájától, mert a bölcsesség lényegét tekintve, kimondhatatlan: „Aki tud, az nem beszél, aki pedig beszél, az nem tud.”²⁶⁶ Ebből azonban számára sem az következik, hogy a bölcs életre való törekvést feleslegesnek nyilvánítaná, még kevésbé, hogy alárendelné a sokféle tárgyias tudásnak, éppen ellenkezőleg, a tudóskodást a bölcsesség ellenségének látva úgy véli, a bölcs ember „csak azt

²⁶³ *Augustinus*: Vallomások, 396. old., 451. old. ld. 5. jegyz. A tudás fáját halált hozó gyümölcsökkel teli veszélyforrásnak mutatja be Kierkegaard-t is idézve kortársunk, a természettudós Erwin Chargaff „A tudásszomjról” c., „A későújkori józansága” (I., Bp. 1994.) c. tanulmánygyűjteményben olvasható írásában.

²⁶⁴ *Aquinói Szt. Tamás* 6. jegyz. id. mű, 24. old.

²⁶⁵ *Lao-ce* LXXI. KF. II. 42. old.

²⁶⁶ *Lao-ce* LVI. KF II. 36. old.

tanulja meg, ami nem tudomány”.²⁶⁷ A tudományok alkalmazásából eredő hasznot a keleti mester egyenesen elítélendőnek tartja: „Siker, haszon, ügyességek és találmányok, mindez nem egyéb, mint megfélemezés saját szívükről.”²⁶⁸

A taoista szemlélet szerint a létezők világát számbavevő tudományok módszerük miatt is el-távolítanak a bölcsességtől: „Kuti békával nem lehet a jégről beszélni, mert ő csak a saját évszakát ismeri. Tévelygő írástudóval nem lehet a tao-ról beszélni, mert őt megkötik a saját tanai.”²⁶⁹

A modern nyugati kultúrában a felértékelődött természettudományok metodikája modell érték-küvé vált. A gyakorlatban hatékonynak bizonyult a kartéziánus módszer - a vizsgált objektum részekre bontása s a választott vonatkozásban lényegtelennek nyilvánított összefüggésektől való elvonatkoztatás. A technikai alkalmazások tekintetében kétségkívül gyümölcsöztethető módszer szerint a kutató, eltekintvén az összefüggések hálójától, csak arra ügyel, amit kívá-lasztott. Ezért úgy vélheti, hogy a lényegtelennek nyilvánított kapcsolatok hatástalanok, vagy legalább hatástalaníthatók. A környezetpusztítás katasztrófái mutatják meg a legnyilván-valóbban ennek az analizáló-absztrakciós eljárásnak az eredendő korlátait; amit a tervezés során lényegtelenként figyelmen kívül hagy a kutató, az az összefüggés az alkalmazás gyakorlatában pusztító erővel jelentkezhethet. A modern nyugati civilizáció számára e vonat-kzásban a taoizmus legfontosabb intelme az egyetemességről szól: „az égalatti egy szent edény, amelyhez nem lehet hozzányúlni. Aki hozzáér, megkárosítja; aki megragadja, elveszíti. Mert a dolgok közül meggy az egyik, követi a másik... gyarapszik az egyik, követi a másik.”²⁷⁰

A természettudományokban alkalmazott kartéziánus módszer, mely a vizsgált tárgy szétszedé-sét, a részek megismerését, a kapcsolódás feltárását, majd az ismeretek birtokában az objek-tum újbóli összerakását írja elő, nem számol azzal, hogy a kiemelt részek és kapcsolódási rendjük ismerete nem törvényszerűen képesít arra, hogy a részekből az egészet rekonstruáljuk. A szaktudományok elméleteiből ugyanúgy nem sikerült egyetemes világképet összeállítani, ahogyan egy állat darabjaiból sem lehet élő lényt rekonstruálni.

A taoizmus tükrében élesen körvonalazódó diagnózisok arról tanúskodnak, hogy az élet biz-tonságát és kényelmét hatásosan szolgáló tudományok eredményei sok vonatkozásban súlyo-san problematikus módon alakították át gondolkodásunkat, tevékenységünket s természeti környezetünket. A környezet pusztulásának felismerése nyomán sorra születtek meg a válság enyhítését célzó szellemi és társadalmi mozgalmak, amelyek között vannak az eredendő ellentmondásokat szem előtt tartó, mérsékelt jellegűek, vannak döntően üzleti szempontok szerint funkcionálók, s vannak egészen szélsőségesek is. Utóbbiakról szól az írás második része.

²⁶⁷ *Lao-ce* LXXXI. KF II. 45. old. -

Csuang-ce bölcsessége. Bp. 1994. XII. 11., 47. old. Az infernalis kíváncsiságra és alantas haszon-lesésre épülő természettudományok elítélése a haladás ellentmondásai láttán kiábrándult Kierkegaard-tól kezdve a nyugati kultúrában is egyre inkább tért hódított.

²⁶⁸ *Csuang-ce* XVII. KF II. 100. old.

²⁶⁹ *Lao-ce* XXIX KF II. 27. old.

²⁷⁰ *Lao-ce* LXIV. KF II. 40. old.

III. Terápiák

1. Visszatérés a gyökerekhez

„A bölcs ember oda fordul vissza, amit az emberek maguk mögött hagytak. Így segíti elő, hogy a dolgok megmaradjanak természetes állapotukban...”²⁷¹

A taoista elvre rímelnék a gyökerekhez való visszatérés programját a modern kor elfajulásainak orvoslásául javasoló szellemi áramlatok. A hagyományok értelmező elfogadására szólító huszadik századi filozófusok szerint a gépkorszak uniformizál, tradíciótlant, felszámol minden természetes harmóniát. A természettudományra épülő technika bálványainak lerombolása, tudatos, radikális fordulat vezethet az eredethez való visszatalálás útjára.

Martin Heidegger 1933-ban, rektori programbeszédében így jellemzi a várt fordulatot: „Hogy a tudománynak egyáltalán lennie kell - sohasem föltétlenül szükséges. Ám ha mégis lennie kell - s számunkra és általunk kell lennie” - akkor csak az eredethez, a filozófia által problematizált hagyományokhoz, a nép szellemi világához visszatérve-felemelkedve létezzék. „Egy nép szellemi világa pedig nem azonos valamely kultúra felépítményével, sem pedig felhasználható ismeretek és értékek tárházával; e szellemi világ nem más, mint a nép földhöz és vérhez kötődő erői legmélyebb megőrzésének hatalma...”²⁷² A Harmadik Birodalomban, amelynek uralma idején a Freiburgi Egyetemen hangzott el a filozófus később sokat vitatott beszéde, ugyanabban az évben állatvédelmi törvényt, két év múltán pedig átfogó természetvédelmi törvényt hoztak - Hitler személyes utasítására.

A tradíciók élővé tételéért kockázatos szerepet vállaló filozófus és a nemzetiszocialisták programja közötti külsődleges találkozásra is rávilágít a törvény indoklásának szövegéből való részlet: „A német népnek szüksége van az erdőkre... Nemcsak azért kell megóvnunk az erdőt, hogy télen ne hűljön ki a kályhánk. Azért is, hogy a nép ütoere továbbra is életerősen, forrón, boldogan lüktessen, hogy Németország német maradhasson.”²⁷³

A nemzetiszocializmus eszmerendszere, a szülőföld értékeinek tiszteletében mutakozó közösség ellenére is, nagyon távol állt a filozófus elveitől. A hitleri törvény indoklásában arról esik szó, hogy az állatot „wegen seiner selbst”, azaz önmagáért kell megvédeni, ami itt úgy értendő: az állat az ember - bizonyos emberek - ellenében is értéket képvisel.²⁷⁴ Heidegger nézetei e tekintetben felszíni hasonlatosságot sem mutatnak a nemzetiszocialista ideológiával, a filozófus az ember kitüntettségét állító keresztény hagyományt követi: „amennyire tudjuk, egyedül az ember az, aki beillesztett az egzisztencia küldetéses sorsába”, nem tekinthető tehát egyszerűen egynek a lények között. Heidegger ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy „az

²⁷¹ Martin Heidegger: A német egyetem önmegnyilatkozása. Ford., bev.: Fehér M. István. Bp. 1992. 63. old., 67. old.

A részlet Walter Schoenichen „A természet védelme népi és egyetemes kulturális feladat” c. 1942-es írásából való. Idézi Luc Ferry „Új rend: Az ökológia” c. munkájában. (Bp. 1994. 213. old.)

²⁷² Az 1933-as Tierschutzgesetz tartalmazza ezt a megfogalmazást, amelyben külön hangsúlyozzák, hogy büntetőjogi szempontból nincs különbség házi- és nem háziállatok között, az embernek hasznot hajtó vagy kárt okozó állatok között. A 19. jegyzetben idézett könyvében Luc Ferry e problémáról részletes történeti elemzést ad, felidéz a XVI. századtól kezdve Európában zajlott „állatpereket” annak bizonyítására, hogy az állatok jogalanyként szerepeltetése nem újkeletű.

²⁷³ Martin Heidegger: Levél a „humanizmusról”. In: M. Heidegger: „...költőien lakozik az ember...” Válogatott tanulmányok. Bp. 1994. 128. old., 146. old., 147. o.

²⁷⁴ Martin Heidegger: A metafizika meghaladása. Vigilia, 1990/6. 448-451. old.

ember nem a létező ura. Az ember a lét pásztora”, s hivatását rosszul tölti be, ha uralomként fogja azt fel.²⁷⁵

Századunkat a filozófus a létfelejtés, a létezőbe-bukottság, a hanyatlás koraként jellemzi. Az emberiség a rábízott természetet, a létezőt elhasználja. Ezt a folyamatot a metafizikai értelemben vett fegyverkezés határozza meg, melynek révén az ember uralkodik, azaz a létfeledés, a hiány állapotában a létező leigázására tör. A technika: a hiány megszervezése, de „a lét üressége a létező túlárasztásával sohasem tölthető ki, csak az előle való kitérés eshetősége marad: a létező szakadatlan berendezése... a céltalan tevékenység biztosításának formájában”. E valójában céltalan tevékenység során az ember tervez, fejleszt, kiszámíthatóvá tesz, a természetet és a kultúrát is maga alá gyűri, „számol a költemények szükségletével” és az „emberanyag újrateremtésével”, javításával vagy éppen elhasználásával. Az előfeltevésmertesség természettudományos követelménye, ami egyrészt a tudományos ismereteket mindenki számára hozzáférhetővé, ellenőrizhetővé, egyetemes érvényűvé hivatott tenni, másrészt a gyökértelen uniformizációt szolgálja: az élet tárgyiasításával, a tárgyi viszonyok egyre hatékonyabb és egyre embertelenebb megszervezésével, a természet leigázásával, egyöntetű, tradíció nélküli világot teremt.²⁷⁶ A mindent tárggyá tevő, leigázó megszervezés az emberanyaggal való „tervszerű bánásban” mutatta meg legközvetlenebbül valódi mivoltát, először éppen a gyökerekhez való visszatérés programját legfeljebb politikai legitimációként hasznosító nemzetiszocializmus háborús gyakorlatában.

A háborítatlan természetet, illetve a népét ellátó sértetlen szülőföldet eszményítők között sokan - mint Heidegger is - a természetet életadóként becsülő premodern földművelő ideálok jegyében, az emberiségért aggódva szólítanak az eredendő rend tiszteletben tartására. Egyre többen vannak azonban azok is, akik - e tekintetben a Harmadik Birodalom természetvédelmi elveihez hasonlóan - tévesnek bélyegzik az emberiség minden tagjának a természeti lények között kitüntetett szerepet tulajdonító nyugati antropocentrizmust. A nemzetiszocialisták a kiválasztott kiválók éltetőjének tartják a természetet, annak lényeit társaiknak. A „mély-ökológia” mozgalmának hívei pedig nem az emberiség felemeléséért vagy túléléséért követelik vissza a múlt természettisztelő életét, ők a természet háborítatlanságát önmagában vett értéknek tekintik, s jogalanyként szándékoznak elismertetni az állatokat, sőt a növényeket és a sziklákat is.²⁷⁷

A valaha volt őstermészet rekonstrukciója valószínűleg nem más, mint utópikus fikció, hiszen az ember létfenntartásának módja a környezet átalakítása. Rombolás-e a föld megművelése, ami növények, sziklák, állatok pusztításával jár? Sajnálkozzunk-e a hegy köveinek megbontásáért Michelangelo szobrai láttán? Visszavonható-e, ami már megtörtént a városok építésével, a folyók szabályozásával, az atomreaktorok üzembe helyezésével? A visszavágyott béke a feledett kiszolgáltatottsággal is együtt járt. A vadállatok bősége, a megfékezetlen folyók áradása, a zabolázatlan természeti erőkkal, a betegségekkel szemben, a megélhetésért, az életben maradásért folytatott szakadatlan küzdelem az ezredvég kora felől visszatekintve az erőfeszítések árán fenntartott élet méltóságát, értelmét, szépségét is sugallhatja. A háborítatlan, félelem nélküli béke kiegyensúlyozottságát azonban még a legelfogultabb „mélyökoló-

²⁷⁵ Luc Ferry idézett munkájában mély-ökológiának nevezi ezt az irányzatot, melynek programjából idéz: „Ne csak az emberek javát keressük tehát, hanem az emberen kívüli dolgok javát is, azaz terjesszük ki a magábanvaló cél elismerését az emberen túli szférára!”

²⁷⁶ Csuang-ce bölcsessége. Ford., bev.: *Brelich Angelo*. Bp. 1994. XII. 11., 48. old.

²⁷⁷ *Theodore Roszak: The Making of a Counter Culture*. New York 1968.

gusok” sem fedezhetik fel elődeink küzdelmes életében. A nyugati civilizáció tévedése valószínűleg nem a veszélyek korlátozásának szándékában, hanem abban a hiedelemben keresendő, mely szerint a természeti veszedelmek leküzdésének célja szentesít minden eszközt, s hogy a természeti kiszolgáltatottságtól meg lehet szabadulni. Ezért a környezet gyógyításának e túlzó terápiái, a mélyökológia törekvései kétellyel fogadhatók.

A múlthoz való visszatérés lehetőségét illető szkepszis még a faragatlan tönköt, az egyszerű, természetes életet eszményítő taoizmus megőrzött szövegeiben is hangot kap. Kung-ce a kételkedő, aki a földjét szerszámok nélkül, ősi módon művelni igyekvő taoista láttán így szól: „Az az ember az ősidők életformáját akarja megőrizni. S ha valóban sikerül neki egy tiszta magatartást megőriznie, nem-cselekvés révén visszatérni a természetes egyszerűséghez, saját természete szerint élni..., s ily módon vegyül el a tömegben, teljes joggal szemléled őt döbbenetben. De te, vagy akár én is, mihez kezdhetünk az ősidők életformájával?”²⁷⁸

2. Ellenkultúra

A hatvanas évek végén indult útjára az előbbiektől - legalábbis forrásait tekintve - jelentősen eltérő, a fogyasztói társadalom visszaállását, embertelenségét bíráló, ellenkultúrának nevezett mozgalom, melynek egyik meghatározó személyisége Theodore Roszak. Kritikája szerint a társadalmi problémák egyik fő forrása a tudomány mértéktelenül eltúlzott tisztelete, lehengető jelenléte az élet minden területén. Ez a tudományfétisizmus a tudósoktól és szakértőktől ered, akik magukat deklarálják a lehetséges összes probléma meglátására, megoldására hivatottnak. Az ellenkultúra-mozgalom hívei szerint a tudósok azért képesek elfogadtatni a társadalommal vezető szerepüket, mert az életet már leszorították egy olyan szintre, ahol a szakértelem el tud vele bánni. A tudomány és alkalmazásai torzították el az embert magát éppúgy, mint kapcsolatát a környezetével. A tudósok tekintélyük és hatalmuk megóvása végett érdekeltek a tudomány fétisként való funkcionálásának fenntartásában, a hatásokat elszenvető társadalom tagjai pedig valóságos helyzetüket nehezen láthatják át, mert szemléletüket is áthatja a mindent behálózó tudományosság, s a torzító optikán át már nem lehet felismerni sem a válságot, sem annak okait.

A természetességet, sokoldalúságot, eredetiséget sorvasztó, manipulációkra épülő szcientista kultúrát Roszak szerint csak egy reménybeli új világszemlélet korlátozhatja, amely, hogy a már eltorzult gondolkodásuk számára hozzáférhető, elfogadható lehessen, alkalmazkodik a tudományos elvárások némelyikéhez is, de lényegét tekintve komplexitása, értékelő jellege, erkölcsi tartalma miatt inkább valláshoz hasonlatos. Ez az új világszemlélet: az *ökológia*. Hivatása ellenszegülni a technokratizmusnak, gátat vetni az uniformizációnak, felelősségre szólítani az embereket.²⁷⁹

²⁷⁸ Theodore Roszak: Az információ kultusza. Bp. 1990. 274-280. old.

²⁷⁹ Havass Miklós „Paradigmaváltások” c., a Magyar Tudomány 1995/6. számában megjelent írásában a számítógépes technikai lehetőségek kiaknázásának társadalmi vonzataiból a gazdaságilag hasznos hajtók mellett felillant problematikus eshetőségeket is. Így például a kultúra „Nagy Unifikációját”, vagy az állampolgár manipulálhatóságának fokozódását. A vitatható értékű fejlemények között említi továbbá a művészi alkotások folyamatának „megszabadítását” az anyaggal való birkózás nehézségeitől, vagy a partnerkapcsolatok interaktív digitalizálását a képernyő fiktív világában, amelynek segítségével például filmszereplőkkel folytatott szerelmi együttlét élményében részesülhet az erre vágyódó felhasználó.

Roszak a nyolcvanas években, követve korábbi elveit, a számítógépek terjedésének veszélyeit elemzi. Bírálja az információ kultuszát, melynek „folklorja azt tartja, hogy a komputer - főként a személyi számítógép - a demokrácia ébredését hozza magával”. Ezt a pozitív várakozást fogalmazta meg többek közt Marshall McLuhan, aki szerint a világ a hálózatok elterjedése után Globális Faluvá válik, ahol az eseményeknek nem csak szemlélője a hálózatba kapcsolt ember, mint a televízió nézője, hanem részesévé is válhat, véleményt nyilváníthat, maga választhatja meg információjának forrásait. Roszak azonban úgy látja, hogy az elérhető információk bősége, hitelességének ellenőrizhetetlensége megbénítja a figyelmet, elaltatja az érdeklődést és az éberséget. A számítógép minden korábbi gépnél erőteljesebben jeleníti meg „a miszticizmust, amely a tudományos zsargon keltette tiszteletre és a gépektől való függőségre támaszkodik”.²⁸⁰

A közeljövőre mit ígér a számítógép-hálózat és a multimédia? Világkönyvtárt, távoktatást, kulturális egységesülést, s az ipar, a mindennapi élet rendszereinek egységes szervezését és a fikció megjelenítését, sőt a fiktív világban való cselekvés lehetőségét. A veszteség a piacorientált szemlélet szerint szinte semmi: csupán az emberi-személyes, a természeti, a megismételhetetlenül egyszeri, a művészi, a kataritikus, a kételyt hordozó, az ironikus esik áldozatul.²⁸¹ Az ellenkultúra-mozgalom a bíráló szellem ébrentartására, a tiltakozásra szólítja híveit, az ökológia által pedig a természet és az ember élő kapcsolatára, az ember felelősségére szándékozik tanítani. Roszak úgy véli, ha az általa jellemzett szemléletű ökológia is áldozatul esik, integrálódik a tudományos-technikai világba, akkor már nincs remény...

Roszak következtetéseire nagyon hasonló végeredményre jutott - paradox módon - a tudományfilozófia egyik legismertebb kortárs művelője, Paul Feyerabend is. A tudományfilozófia célja születésekor a tudományok felvirágoztatása, hatékonyságának fokozása volt. Kibontakozásának folyamatában, az elvi alapok vizsgálata során azonban elvezetett Feyerabend tudományelméleti anarchizmusához is, amely lényeges pontokon rokonítható az ellenkultúra-mozgalommal. Feyerabend nézeteinek egyik jelentős előzménye Ludwig Wittgensteinnek a kultúrák vélekedés- és szokásrendjéről alkotott felfogása, akinek filozófiai jegyzeteiből való gondolatai szerint: „...világképem nem attól van, hogy meggyőződtem helyességéről; nem is attól, mert meg vagyok győződve helyességéről. Hanem ez az öröklött háttér, amely alapján igaz és hamis között döntök... A mondatok, amelyek leírják ezt a világképet, a mitológia egy fajtájához tartozhatnak. Szerepük hasonlít a játékszabályokéhoz...” A bizonyosság alapja a kultúra, nyelvjáték, amelybe az ember beleszületett. „Voltak emberek, akik úgy ítélték, hogy egy király esőt tud csinálni; mi azt mondjuk, ez ellentmond minden tapasztalatnak. Ma az emberek úgy ítélik, hogy a repülő, a rádió stb. a népek közeledésének és a kultúra terjesztésének eszköze.”²⁸² E felfogás folyománya, hogy nem lehetséges valamilyen külső, általános érvényű mérték alkalmazásával eldönteni a kulturális rendszerek, „nyelvjátékok” bizonyosságának fokát. A tudományfilozófiai elemzések eredményeképpen pedig egyes jeles kutatók arra jutottak, hogy még az egyes természettudományos diszciplínákon belül sem lehet igazságértékük szerint összemérni a különböző korszakokban uralkodó paradigma-rendszereket. Ezen fejlemények nyomán kevésbé meglepő Feyerabend véleménye: „a tudomány sokkal közelebb áll a mítoszhoz, mint ezt a tudomány filozófia hajlandó lenne elismerni. Csak egyike annak a rengeteg gondolkodási formának, amelyet az ember kifejlesztett, és nem is biztos, hogy a

²⁸⁰ Ludwig Wittgenstein: A bizonyosságról. Bp. 1989. 34. old. 94. sz., 42. old. 132. sz.

²⁸¹ Paul Feyerabend: Milyen lesz a tudományfilozófia 2001-ben? (Az írás megjelent a 9. sz. jegyzetben jelölt szöveggyűjteményben.)

²⁸² Csuang-ce bölcsessége. XVII. 8. id. kiad. 54. old.

legjobb. Hangos, pimasz; de csak azok szemében áll a többi fölött, akik vagy már eleve elkötelezték magukat egy meghatározott ideológia mellett, vagy elfogadták a tudományt, anélkül, hogy valaha is megvizsgálták volna előnyeit és hátrányait... Az állam és az egyház szétválasztása csak akkor lesz teljes, ha szétválasztjuk az államot és a tudományt, ezt a legújabb, legagresszívabb és legdogmatikusabb vallási intézményt is... A tudománynak a mai társadalomban játszott kiemelkedő szerepe mellett nem szól egyetlen érv sem... A tudomány csak egyike a társadalmat előrevivő - vagy éppen hátráltató - erőknek, s ennek megfelelően kell bánni vele.”²⁸³

Roszak programjához hasonlóan Feyerabend is az ifjúság nevelésében lát reménykeltő esélyeket; fel kell vértézni a jövőendő nemzedéket a bevett nézetek sima elfogadásával szemben, folyton ellenkező, ellenjavallatokat tevő embereket kell nevelni, s így talán eljön egy olyan társadalom, melyben a tudósoknak nem lesz vezető szerepük, a mágusok, papok, asztrológusok túlsúlyban lesznek velük szemben.

A mágusok és asztrológusok Feyerabend által vágyott világa talán már el is érkezett, hiszen tudjuk, hogy egyes vezető politikusok és üzletemberek jósokat alkalmaznak, a számítógépes világ embere varázsmódszerekkel kergeti testi és lelki egészségét, a boszorkányok világszerte hivatalosan bejegyzett szövetségekben üzik jövedelmező mesterségüket. Ahelyett azonban, hogy mindez korlátozná, ellenpontozná a technokrata-szcientista kultúra ember- és környezetellenes működését, vagy legalább alternatívát kínálna, belesimult, beépült annak rendszerébe. A boszorkányok szériagyártmányú műanyag-gömbből jósolnak és számítógépes adóbevallást készítenek. A Roszak által körvonalazott új világszemlélet helyett polgárjogot nyert ökológia pedig elfoglalta helyét a tudományok intézményrendszerében és az egyetemi diszciplínák között, ahogyan azt a programadó pesszimista előrejelzése veszélyként leírta. A környezetvédelem integrálódott a környezetpusztítást előidéző civilizációba, annak szisztémája szerint funkcionál.

A természeti környezet problémáinak megoldását szolgálná-e egyáltalán egy valóban alternatívákat kínáló varázsvilág? Több okból is kételkedhetünk ebben, ha ugyanis a különféle varázshiedelmeiket követő közösségek tagjai a természetes élet követelményét komolyan veszik, le kellene rombolniuk minden őket ebben akadályozó emberi alkotást, s ami ennek eredményeképpen előállhat, az sem a természet maga. „Aki fölismeri, hogy a sikert és a kudarcot a kor határozza meg, s így a legnagyobb szorongattatásban sem veszti kedvét, abban a bölcs bátorsága van meg.”²⁸⁴ A taoista biztatásra valóban szükség van: a környezet pusztítása folytatódik, hiszen az emberi tevékenység szükségképpen átformálja a környezetet. Minél több és jobb eszközzel, géppel bírunk, annál hatékonyabb az átalakítás, illetve pusztítás, a gép a faragatlan tönknek mindig ellensége marad. A környezet pusztulásának korlátozása lehet az a követhető cél, amely az ember okozta illetén apokalipszist újra elhalaszthatja. Az egyensúly megbomlása visszavonhatatlan, az új, komplex egyensúly kialakításának lehetősége kétséges, de talán nem reménytelen.

Tény, hogy a környezet óvására is hatalmi ambícióktól vezérelt politikák, haszonelvű tudományok, technikák, intézmények szerveződtek, amelyek gyakran külön érdekeiket inkább képviselik, mint az emberiségét, a szélsőséges mozgalmak pedig, bár eszméik nem tanulság nélkül valók, az ember világával szembeállítva nem szolgálhatják jól a természet ügyét. A kritika ébersége ezért nélkülözhetetlen, fenntartása pedig csak a problematizáló gondolkodásra

²⁸³ Lao-ce XXXII. KF II. 28. old.

²⁸⁴ A lábjegyzet hiányzik! (az elektronikus változat szerk.)

nevelés, a vitára és a kételkedésre való hajlam kifejlesztése által remélhető. A filozófia Szókratész óta meghatározó szelleme a kételkedni tudás, a reflexió, az alapokra kérdés igénye, ami a kulturális örökség ápolásán, élő, személyes megszólaltatásán nyugszik. Amíg azt nem fojtja el végleg a gépek és a profit világa, addig talán az ember és a természet számára sem teljesen reménytelen a helyzet.

A taoista bölcs mértéktartásra intő szavai is remény keltőek:

„Amikor elkezdődött a faragás, megjelentek a nevek. S minthogy a nevek már megjelentek, meg lehet ismerni a határokat is. Aki tudja, hol kell megállnia, elkerülheti a veszélyeket.”²⁸⁵

²⁸⁵ *A lábjegyzet hiányzik! (az elektronikus változat szerk.)*

Köteles Lajos
**A RENDSZERVÁLTOZÁSOK HATÁSA
A KULTURÁLIS ÁTALAKULÁSRA
(1949-1989)²⁸⁶**

(Téziskísérlet)

I. A rendszerváltás(ok) és a kulturális élet átalakulása kölcsönhatásának vizsgálata máig is háttérbe szoruló része a tudományos kutatásoknak, pedig a társadalom kulturális állapota, az abban végbemenő változások jelentős hatással vannak a történésekre, elsősorban a demokratizálódási folyamat alakulására!

A szocialistának nevezett kulturális rendszer kiépítésének, illetőleg szétesésének időszaka - az átalakulások radikális jellege és „nyilvánossága” miatt - különösen alkalmasnak látszik az átalakítási folyamatok lényegének megragadására, és ez az elmúlt 40 év kulturális fejlődésének történelmi objektivitással történő értékelését is megkísérelhetővé teszi.

*

Közismert, hogy Kelet-Közép-Európa modern kori gazdasági-társadalmi struktúráját a szervesen fejlődés alakította ki.²⁸⁷ A kibontakozó kapitalizmust hordozó, jórészt idegen eredetű (német, zsidó, cseh, morva) polgárság és kisebb részben az ipari munkásság volt **a potenciális bázisa a modern polgári kultúra intézményeinek** - a különféle kulturális szervezeteknek, az ún. „magas” kultúra fejlődésének.

A szervesen fejlődött tradicionális társadalom (tagjai a földesurakból lett nagybirtokosok és a jobbágyságból kialakult paraszti-parasztpolgári csoportok) körében elsősorban a hagyományos köri-egyleti mozgalom, a társas élet múlt századi formái, **a nemzeti jellegű** (különféle színvonalú) művészeti és irodalmi formák voltak meghatározóak.

*

II. A szovjet mintára megszervezett szocializmus **szétzúzta ezt a társadalmi szerkezetet és a hozzá kapcsolódott kulturális rendszert.** A bonyolult változások lényegét az alábbi alapvető tendenciák hordozták.

1. Megszakadt a kulturális fejlődés folyamatossága. Elsősorban a parasztság körében létezett az adott gazdasági-társadalmi viszonyokhoz igazodó széles körű olvasóköri és egyleti mozgalom, amelyen keresztül a parasztok százazrei kapcsolódtak a kor kulturális eseményeihez és a világhoz.²⁸⁸ (A tanyákon élő milliós parasztság körében más kulturális intézmény nem is létezett. 1949-ben ezeket betiltották.)

2. Mivel túlnyomórészt ezek voltak a hagyományos magyar kultúra ápolói és őrzői, a nemzeti szellem hordozói is - szétbomlasztásukkal a falusi társadalom egyénekre atomizálódott, a nemzeti hagyományok visszaszorultak.

²⁸⁶ A Tudományos és Művészeti Műhelyek c. országos konferencia történelem-művelődéstörténet szekciójában, Békéscsabán 1996. április 11-én elhangzott előadás szövege.

²⁸⁷ *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom. In: Szárszó 1943., Kossuth Könyvkiadó 1985. 188-210. old.

²⁸⁸ A téma részletes kifejtése megtalálható Köteles Lajos „A művelődésügy demokratikus átalakulása a Viharsarokban, 1944-1949” c. kandidátusi értekezésében (Budapest, 1990).

3. Felszámolták a polgári kultúra intézményeit és a hagyományos munkásmozgalmi kulturális egyesületeket és mozgalmakat is, amelyek a kor Európájában szokásos működést fejtettek ki és nagy szerepük volt az európai kulturális folyamatok magyarországi adaptálásában. (Munkásdalos-mozgalom, a szakszervezetek széles körű kulturális tevékenysége, a különféle polgári, művészeti egyesülések, alapítványok stb.)

4. A szovjet mintára kiépített új kulturális rendszer - akárcsak az egész állami és társadalmi felépítményi struktúra - nem a magyar valóság gazdasági-társadalmi-kulturális és ideológiai viszonyaira épült. Minden elemében a „nagy átnevelést”, a szocialista ember kialakítását szolgálta - az előzőekben említett okok miatt jórészt eredménytelenül.

5. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy ez a rendszer (egyre inkább függetlenedve a politikai szándékoktól és a kulturális önmozgás relatíve önálló törvényei szerint működve) komoly eredményeket is elért - elsősorban az oktatásban, a könyvtári ellátásban és a kultúraközlítés különféle formáiban. A történelem során először fordult elő, hogy a kultúra (mint a társadalmi mobilizáció egyik legfontosabb eszköze) a társadalom többsége számára elérhetővé vált, és két generáció alatt történelmi átalakulás ment végbe a magyar társadalom minden rétegében.

Az igazsághoz tartozik, hogy a nagy felemelkedési lehetőséggel legkevésbé a társadalom legalsó rétegei tudtak élni, és hogy az elmaradott vidékeken élők életesélyei (miként azt éppen az 1968-ban Békésben végzett szociológiai vizsgálat bizonyította) lényegesen nem változtak a fejlettebb térségekben élőkhez képest.²⁸⁹

*

Rendkívüli ellentmondásossága ellenére történelmi mércével mérve az elmúlt 40 év pozitívumai jelentősebbeknek tűnnek, mint negatívumai!

Szétzúzott egy világot, amely ezernyi szállal kapcsolódott a megelőző feudális viszonyokhoz és évtizedeken át megakadályozta, hogy az ország kapcsolódhasson a nyugati társadalmakban a modernizációval együtt járó **társadalmi demokratizálódási folyamatokhoz**.

A múlt lebontását követően megkísérelt szocialista modernizáció azonban ugyanolyan felemás volt, mint a korábbi évtizedek kísérletei, mert ebben a modellben sem volt lehetőség az ember felszabadulására! A modernizálás szocialista utópiája is azon bukott el, hogy felülről lefelé vezérelt társadalmat kívánt felépíteni, az önálló gondolkodás és cselekvés lehetőségeitől megfosztott alattvalóvá degradálva az embert. A valóban **modern és sikeres társadalmak azonban nem így épülnek fel**, hanem alulról építkeznek: öntudatos (jogaikat és kötelezettségeiket egyaránt ismerő és gyakorló) egyének és közösségek öntevékenysége a gazdaság, társadalom és a kultúra mozgatóereje - **az állam a társadalom eszköze és nem fordítva**.

A szocialista modernizációs kísérlet nem utolsósorban azért hiúsult meg, mert alattvalókat akart nevelni - ugyanakkor oktatási és kulturális rendszerében szándéka ellenére meggyökerezett a demokratikus gondolat, és ez széles társadalom körben **megteremtette a változtatás igényét**.

*

Az előzőekben elmondottakból logikusan következne, ha a 90-es rendszerváltozást követően **a gazdasági-társadalmi folyamatokhoz való valóságos visszatérést** jelölnénk meg meghatározó tendenciaként.

²⁸⁹ Losonczy Ágnes és H. Sass Judit számos önálló kiadványban és cikkben publikálták a vizsgálat eredményeit.

A baj csupán az, hogy egyelőre az előző rendszer lebontása-lebomlása folyik - **nem alakultak ki az új kulturális rendszer meghatározó elemei**, és természetesen nem jelentek meg azok a pozitív folyamatok sem, amelyek a kulturális élet újrászerveződését felgyorsítanák.

Az nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalmi-gazdasági „visszarendeződés” nem rekonstruálhatja az 1945 előtti állapotokat (MDF-kormány bukása). Ugyanakkor az is kétséges, hogy a 80-as évek végén kialakult viszonyok szolgálhatnának a folytatás alapjául. Minden bizonnyal **egy több évig** (évtizedig) **zajló gazdasági-társadalmi átrendeződés megy végbe**, amelynek egy ideig elfogadható természetes velejárója a központosítás, bárki is legyen hatalmon. Félő azonban, hogy a központosított hatalomgyakorlás tradíciói erősebbek lesznek egy új típusú, a képviseleti demokráciát meghaladó minőségű demokratikus rendszer felépítésének szándékánál, és az ország nem lesz képes átépíteni a kelet-európai társadalmakra jellemző működési struktúráját.

Az átalakulás azonban - bár céljait és irányait nem látjuk - elindult a kulturális életben is. A változások **különbözőképpen hatottak** a korábban kialakult kulturális rendszer egyes elemeire.

Az oktatás és a tudományos élet (különbféle modernizációs késztetések kényszerű elfogadását követően), úgy tűnik, megőrzi megkülönböztetett jelentőségét, szoros állami (önkormányzati) kötődéseit. Így történt ez a közművelődési könyvtárakkal is.

A kultúra más területein (pl. a művészeti életben, a könyvkiadásban) nem sikerült a fennmaradás ilyen garanciáit megteremteni. Itt elsősorban a piaci viszonyok váltak-válnak meghatározóvá.

Sajátosan alakult a **népművelés** (közművelődés) helyzete. Ez a tevékenység már a 80-as évektől átmeneti helyzetben volt az állami fenntartású intézményből a helyi társadalom intézményévé válás felé; ez a folyamat erősödött fel és egészült ki a helyi közösségek piaci igényeire épülő szolgáltatásokkal.

*

A változásoknak van néhány **általánosan jellemző** vonásuk is.

1. Megváltozott a finanszírozás rendszere. Az elfogyó állami juttatások helyett más források, elsősorban a különféle alapítványok és pályázatok jelentek meg. Ennek következményei: a több évig tartó kulturális folyamatok finanszírozása nehézkes, újra megnőtt a személyes kapcsolatok jelentősége.

2. A többpártrendszer, az új társadalmi és szakmai szervezetek, az egyházak és az üzleti világ is kialakítja saját értékrendszeren alapuló kulturális tevékenységrendszerét, és az azt működtető támogatási-vállalkozási mechanizmusokat.

3. Ez a folyamat ma még a kezdetén van és számos ellentmondás jellemzi. Például: kialakulóban van több párhuzamos felsőoktatási rendszer, mivel a jelentősebb egyházak teljes felsőoktatási struktúrát építenek ki - mindezt állami támogatással, tovább szűkítve a meglévő állami felsőoktatás finanszírozásának lehetőségeit. Vagy: Magyarországon a befektetett pénz azonnali megtérülésére kényszerülő kis- és középtőke vállalkozik a kultúrában, amelynek elsődleges érdeke az azonnal eladható termékek finanszírozása, Ennek következménye, hogy a piacot elárasztják a internacionális tömegkultúra termékei, amelyek elsorvadással fenyegetik az európai „magyar” kultúrát és mindazon értékeket, amelyeket évszázadok alatt egy-egy nemzet teremtett. Bizonyosra vehető, hogy a nemzeti kultúrák léte veszélybe került Kelet-Európában! (A fogyasztói „kultúra” a nálunk sokszorosan gazdagabb anyagi és szellemi

kultúrájú országokat is kultúrájuk védelmére kényszerítette! Franciaországban pl. komoly erőfeszítések történnek a francia kultúra védelmében.)

4. Az átalakulással járó szükségszerű tömeges életszínvonal-csökkenés nyomán társadalmi méretű **értékorientáció-változás** megy végbe, amelyben az anyagi értékek válnak meghatározóvá. A létért, illetőleg a fogyasztási javak mind nagyobb bőségéért folyó önkizsákmányoló munka feszültségeinek feloldására egyre szélesebb körben terjednek a különféle „pótkielégülések”; az alkohol, a kábítószer, a fogyasztási jellegű szexualitás stb. Az átalakuló életmódban az intellektuális jellegű kultúra nem, vagy alig kap szerepet.

5. Ezzel a folyamattal az is együtt jár, hogy az addig a társadalom életében a kulturális javak fogyasztásában és előállításában megkülönböztetett szerephez jutó értelmiség (amelyet korábban a kelet-európai hatalom tényleges birtokosának tartottak) helyzete is gyökeresen megváltozott - többségük az újrászerveződő társadalom hierarchiában villámgyorsan lecsúszott és nem képes az igényesebb kulturális javak fogyasztására.

6. Alapvetően nem rendszerspecifikus, de itt és most egybeesik a változásokkal az információs forradalom kibontakozása. Az új típusú tömegtájékoztatási és szórakoztatási eszközök megjelenése (főleg a helyi újságok, rádiók, TV-adók, informatikai rendszerek stb.) új lehetőségeket teremtettek a kulturális fejlődés számára is, hiszen átvesznek egyes, korábbi népművelési funkciókat, átalakul az ismeretszerzés rendszere, a tudományos kutatások feltételei módosulnak stb.

Néhány éven belül egyetlen olyan kulturális intézmény sem marad, amelynek funkciójában, feladatkörében, módszereiben ne mennének végbe gyökeres változások.

Az átalakulás további részletezése nélkül is nyilvánvaló, hogy **a jelenlegi kulturális átalakulás alapfolyamata egy elnehezült, mesterséges kelet-európai kulturális struktúra lebontása**. Ebben az ellentmondásos folyamatban - egyelőre ugyan még csak igen erőtlenül - jelen vannak az újabb kulturális rendszer egyes elemei is. Várható, hogy az új gazdasági-társadalmi rendszer megszilárdulása ezek felerősödését, egy új típusú kulturális rendszer kialakulását eredményezi.

Félő azonban, hogy az állam túlságosan gyors ütemű kivonulása miatt az elkerülhetetlen átalakulás pótolhatatlan értékeket is magával sodor, kultúránkat, nemzeti identitásunk létét veszélyezteti.

Kraiciné Szokoly Mária
POSZTMODERN KOR - HAGYOMÁNY - ISKOLA²⁹⁰

(A néprajzoktatás ürügyén)

(Előre kiadott tézisek)

Nagy a ma élő és alkotó értelmiség felelőssége, mert korszak- és kultúraváltás idején élünk. Olyan korban, amikor veszélyeztetett az emberiség jövője és kultúrája, amikor a hagyományok őrzése és átmenelése az új évezred kultúrájába a Föld és Európa nemzeteinek létezése, identitása szempontjából meghatározó jelentőségű.

A posztmodernnek nevezett korszak (kultúra), valójában az értelmiség látásmódja, a haladás konstruktív voltának dilemmája, egyfajta ön- és útkeresés, amelyet az ezredvég „zavara”: a technika-, a népesség- és az információrobbanás eredményeképp széteső modern kor és kultúra látványa, felette érzett keserősége táplál. Ledőltek a „falak”, felborultak a hadállások Keleten és Nyugaton egyaránt, megdőntve a modernizáció töretlen fejlődésének utópiáját.

*A posztmodern világszemlélet a következő évezred információs társadalmában kiépülő új munka- és életmód bázisán a toleranciát, a gondolati sokféleséget, az egyéni választás lehetőségének szabadságát hirdeti, a modern kor hagyomány-rombolásával és előrehaladó történetiségével szemben eklektikus, a különböző megoldások, alternatívák együtt létezésének pluralizmusát vallja. Ebben a szemléletben új értelmezést, **növekvő szerepet kaphatnak a nemzeti identitás alapját képező hagyományok, amelyek pusztulása, leépülése, „feledése” világjelenség, őrzése, ismerete, átmenelése az új évezred kultúrájába az emberiség, szűkebb aspektusból a soknemzetiségű Európa, s benne Magyarország fennmaradásának egyik kulcskérdése lehet.** Hagyományon - őrizkedve annak minden ideologikus vagy politikai aktualizálásától - az emberiség kollektív emlékezetét, a kollektív értékek folytonosságát értjük, amely a következő évezredben is a társadalmi fejlődés feltétele, az ember és környezete harmonikus viszonyának, a közösségek létének biztosítója lehet.*

Engedtessek meg, hogy házigazdaként, a néprajzot amatőr szimpatizánsként üző pedagógusként szóljak e tudós tanácskozáshoz. Teszem ezt azért, mert a XX. század végén élő értelmiségiként érzem s tudom, hogy kultúraváltás idején élünk, s a mi hivatásunk olyan, hogy ezt időben kell észrevennünk. Tudomásul kell venni, hogy szemléletváltásra van szükség, amely alapvetően meghatározza munkánkat s életünket.

Nem ismételve a kiadott tézisekben írottakat, mondandómat három kérdés köré csoportosítom:

- Mit jelent a XXI. század kihívása?
- Mi következik ebből a hivatásos kultúraőrök és -közvetítők számára?
- S csak címszavakban: mit tervez, mit tesz a Budapesti Tanítóképző Főiskola, hogy az új generáció tagjai az egyesült Európa kis államának polgáraiként sikerrel álljanak helyt a XXI. század útvesztőiben?

²⁹⁰ A „Hon- és népismeret, néphagyomány az oktató-, nevelőmunkában” címmel a Budapesti Tanítóképző Főiskolán 1996. október 4-5-én megtartott konferencián elhangzott előadás szövege.

Tudjuk, olvassuk, érezzük, hogy valami radikálisan megváltozott, vagy megváltozóban van. A tudományos racionalizmuson alapuló, a töretlenül előrehaladó fejlődés eszméjében hívő modern kor megtorpanni látszik. Korunk az ellentmondások kora:

- jóléti társadalmak és éhhalál,
- információrobbanás és új analfabetizmus,
- világpolgárság és testvérháborúk,
- a közlekedés és informatika forradalma és a magányos tömeg,
- túlhajszoltság és semmittevésre ítélő munkanélküliség,
- beláthatatlan tömegtermelés és a kézművesség, a biotermelés reneszánsza.

A poszt hozzáillesztése az előző korszak alapjegyeihez az ilyen vagy olyan szakítás szándékát jelzi. Telítődést, csömört a meglévő társadalmi-gazdasági konstrukciókkal.

A tágan értelmezett kultúra egésze, vagyis a történelem maga a probléma, az élet fennmaradása vált a kérdés tárgyává. Valamiképpen az EGÉSSZEL való szembenézésről van szó. A POM nem tagadja a modernet, mert a modern elutasításában nem elég „modern”, azaz nem radikális hagyománytagadó. Éppenséggel **legmarkánsabb vonása a hagyományok felhasználhatósága**, mint a kánonnélküliség kánonja. **A POM eklektikus, történetiségen a teljes begyűjtést, a „mindez megtörtént hát” hombárját érti.** A POM-ban az új nem feltétlenül értékesebb vagy jobb a réginél, illetve ennek a szembeállításnak semmi értelme többé.

Az újkor kulcsszava a modern (ökonómiai, technikai stb.), amelynek **fő jelentéstartalma, hogy a régít meg kell haladni.** Fő értéke az értékállandóság hiánya, a „van” múlása, hogy ami utóbb van, az lineárisan növekvő értékkel bír, hogy folyton meg kell haladni, meg kell változtatni a valóságot, tehát önmagunkat.

A modern és posztmodern kor különbségét Heller Ágnes - Medvetánc kötetbeli - frappáns példájával szeretném szemléltetni. A modern kor olyan volt, mint az akadályfutó, aki a szemét a célra szögezve csak futott, ledöntve a korlátokat. Minden cél egy-egy újabb akadálnak bizonyult, s a versenyző csak futott, futott. Most - így látja a posztmodern - meg kell állnunk. Nem mintha elértük volna a célt, s nem is úgy, mintha nem lennének céljaink. De a ledönthető korlátok már „ledöntettek”. Nézzünk most körül, s tanuljunk meg élni abban a világban, amelybe szerencsénkre - vagy szerencsétlenségünkre - beleszülettünk.

A modern kor **a könyvnyomtatás kora** volt. Ez teremtette meg a kumulatív tudást, a tudomány, a történelmi tudat, a haladás eszméjének lehetőségét. Alapja a modern individualitásnak (egyéni műveltség) és a modern tudatnak. (Lyotard szerint a „nagy elbeszélés”, a „grand récit” kora.) A század végére a technikai, a népesség- és az információrobbanás nem a szép új világot hozta el, testvérháborúk, munkanélküliség, globális veszélyeztetettség kilátástalan körülményei között találja magát a sokasodó emberiség. **A XXI. század globális kihívására adható egyetlen válasz ma Magyarországon: a gazdaságilag egyesülő Európa soknemzetiségű kultúrájának megőrzése.**

A POM a második szóbeliség: az elektronikus adatfeldolgozás, az elektronikus hang kora. A három robbanás (technikai, népesség, információ) eredményeképp szétesik a modern kor egységes kerete, az össztársadalmi tudás áttekinthetlenné válik, a könyvnyomtatás intézménye már nem elégséges ahhoz, hogy a tudást kinek-kinek a számára közvetítse. Ha a tudás áttekinthetlenné válik, vagy egymással esetleg összeegyeztethetetlen, vagy egymásnak ellentmondó tudástartományok jönnek létre, az igazság abszolút érvénye odavész, koherens szellemi környezet híján elillan az ész belső egysége. (Lyotard szerint a „nagy elbeszélés”

/grand recit/ elveszti legitimitását, a tudomány „kis elbeszélések” /petits recits/ alakját ölti - a kollektív tudás szétesik.) **A posztmodern megoldás lemond a zárt (történeti) világkép vágyáról, az igényről, hogy egységes ábrázolást nyerjen az egyénben immár vissza nem tükröződő osztályadalmi tudás.**

Megoldást jelenthet a kommunikációs technológia új fordulata: az elektronikus adatfeldolgozás, a computerhálózatok létrejötte, **a tudásfogalomnak az információ fogalmában történő feloldása. Az új információs technológia semmiképp nem ígéri a tudásegész visszaállítását, csupán azt, hogy minden jelentéssel bíró kérdéshez utat rendel, amely válaszhoz vezet, miközben elkerülendő az ezen válaszok rendszeres összességére vonatkozó kérdés.**

A POM főbb vonásai:

1. **Legfeltűnőbb vonása a tolerancia**, a többértelműség elfogadása, bátorítása. Elkerüli az avantgard és a modernizmus - valami mellett vagy ellen kardoskodó, a maga vívmányait abszolutizáló - tendenciáit, és **a gondolati, művészeti sokféleséget, a termékeny kuszaságot támogatja.** Kikerüli a modernizmus elitizmusát, agresszív intellektualizmusát, és **a különböző megoldások és alternatívák - közös nevezőre hozása nélküli - egymás mellett élését támogatja.** A modernizmus univerzalizálható egyirányzatúságaival szemben a POM **többféle igazság/tévedés együtt létezésének kézenfekvő tényére alapuló pluralizmusa lép.**

2. **A POM normaközömbös.** Nem „igehirdető”, nem tartja magát valamihez, nem képvisel. A modernizmus egy norma mentén való ítélkezésével, megméréseivel szemben **a dolog (mű) egyedisége, egyszerűsége, véletlenszerűsége a fontos, amely önmaga számára ad törvényt,** vagy ami majd kiharcolja - ha tudja - a maga értékelfogadását. Nincs egy-egy „kánonteremtő” teoretikusa, politikusa, művésze, aki kinyilatkoztat és ítél. Következésképp nem épít szektáborokat, amelybe dolgokat és személyeket (műveket és alkotókat) be lehet zárni és ki lehet rekeszteni. A POM ezzel a gyakorlattal szemben **a befogadói szubjektivitás jogainak visszanyerésére, az önálló egyéni választás lehetőségének restaurálására törekszik, az interpretáció helyett a műélvezet demokratizmusát preferálja.**

3. Mindebből következhet, hogy a POM **„rehabilitálja” a hagyományt és a tömegművészeteket, ezeket az autonóm kultúrába emeli. Létjogosultságot ad a tömegkultúra számára a kultúra minden értéksztíján - hiszen nincs abszolút értéksskála és kulturális piramis.** Csak egymás mellett és egymást választható-elutasítható, egymásba átmenő értékek vannak, amelyek más-más emberi igényre reagálnak, más-más tartalmat hordoznak.

I.

A posztmodern gondolat felvázolt körüljárása után, amelynek fogalmával és szándékával - a fejlődésbe vetett hit bizonyos értelmű fenntartása mellett - személy szerint egyetértek, foglalkozunk a XXI. század kihívásainak kérdésével, amelyen belül mondandónk szempontjából három szintet célszerű megkülönböztetni. Ezek:

- a globalitás, a földi méreteken való gondolkodás,
- az egyesülő Európa kereteiben való gondolkodás
- és szűkebb pátriánk, a soknemzetiségű Közép-Európa kereteiben való gondolkodás kényszere.

Tágabb perspektívából jól látható, hogy bizonyos értelemben a világ átrendeződik. A sokkultúrájú és soknemzetiségű egységesülő Európa pillanatokon belül olyan kihívások közepén találja magát, amelyekre még nincsenek, nem lehetnek válaszai. **A csatlakozó Magyarországnak új típusú függésekre kell felkészülnie, amelyben mozgásterünket megtartani és bővíteni kellene. Feladatunk nemcsak a jelenleg bizonytalanul körvonalazódó európai egységben való létezés megtanulása lesz, hanem egy olyan világé is, amelyben egyszerre válik uralkodó mozzanattá a globalitás és a lokális.** Az európai csatlakozás - a brüsszeli bürokrácia útvesztőivel, az idegen szabványokkal, pénzügyi struktúrákkal, a hihetetlenül fejlett erőforrásokkal - Magyarország számára az új évezredben az egyetlen alternatíva. Ez azonban identitásunk megőrzését számtalan szempontból veszélyezteti: a kulturális gyökerek sérüléséhez, a nemzeti források és iparágak elszorításához vezethet. Ilyen körülmények között különleges jelentőségre tesz szert az anyanyelvi kultúra és a nemzeti hagyomány. Ennek visszamaradása esetén - többek között a *mass media* nyomására - sérülhet, elveszhet az egyén identitástudata, képtelen lesz autonómiája megőrzésére, a világ vezető kultúráival való lépéstartásra.

Soha nem látott kulturális versengés előtt állunk. Lényegében az a kérdés, melyik lesz az az öt-hat kultúra, amely képessé válik Európában a fennmaradásra. Ki fogja ezeket fenntartani? Mi célból és milyen pénzen? - kérdezte Glatz Ferenc nyáron a történeti kongresszuson.

A gazdasági fejlődés, a minőség jegyében zajló gazdasági szerkezetátalakítás átrajzolta a gazdaságföldrajzi térképet. A nyersanyagra épülő nagy területek szerte a világon lehanyatlottak, az új kiemelkedő ipar a tudásra alapul. Ez bárhol fejlődhet, ahol a tudás rugalmas, változtatható, a változó körülményekhez igazodni képes, igényes és magas szintű szolgáltatásokkal párosul. Az a régió sikeres, ahol **adaptív kifinomultság (életmód, munkamód, értékrend) párosul a kulturális és épített környezet fejlettségével.** (Ez a magyar körülményekre is igaz. L. Kozma Tamás képzettségi térszerkezetről folytatott kutatásai.)

Érdekes megjegyezni, hogy az adaptív kifinomultság a munkában az elektronika és a kézműipar közös sajátossága. (Kézművesség és informatika oktatásának egymásra hatása!) Elterjedése az emberi erőforrás fejlettségétől, azaz a testi-lelki-szellemi alkalmazkodóképességtől, a kreativitástól, a kooperatív-készségtől és a helyi települések fejlettségétől és fejleszthetőségétől függ elsősorban, nem pedig központi intézkedésektől.

A következő évtizedekben minőségi fordulat áll be a munka eszközeiben és szervezésében.

- Tudomásul kell vennünk, hogy háttérbe szorult s perceken belül megszűnik a gépesítési időszakban felduzzadt, fizikailag megkönnyített, de mechanikusan végzett, kis intelligencia igényű munkavégzés lehetősége. Helyét elfoglalják a magasabb fokú szellemi felkészültséget, alkotókészséget igénylő feladatcsoportok.

- A mai és holnapi színvonalnak megfelelő munka csak egy teljesen **új társadalmi és munkahelyi környezetben** valósulhat meg, ahol **elemi létfeltétel a szervezethez, a rend, a tisztaság, s ahol ezt az egész társadalmi környezet alapvető etikai, esztétikai környezet-feltételként szuggerálja, s az ettől való eltérés számít (pszichológiailag nyomasztó) társadalmi devianciának.**

- A hierarchikus felépítésű társadalmi, gazdasági rendszereket felváltó **kooperatív rendszerek** a világgazdaságban, a termelésben, az elosztásban és a szolgáltatásban új, magasabb rendű lehetőségeket nyitnak. Ezek ugyanakkor sokkal **nagyobb fegyelmet igényelnek és nagyobb felelősséget rónak** a társadalom minden egyes tagjára.

- A haladás részeként minőségileg más összetételű és másként igazgatott társadalomszerkezet válhat valóra. A számítástechnikának kezdeti, a centralizálás felé mutató iránya után egy **erőteljes decentralizálódás** látszik kialakulni. Nemzetközi szinten elképzelhető a mai értelemben vett főváros nélküli országok és a mai értelemben vett centrumok nélkül működő **nemzetközi**, de nem hierarchikus, hanem **kooperatív rendszerek kialakulása**. Helyileg valamennyi állampolgár napi életvitelének ügyeiben a törvények, az államigazgatási döntések megoldási szoftverei rendelkezésre állhatnak. Azaz megszüntethető lesz talán az elidegenedett állam és hivatalainak több ezer éves mitikus függönyrendszere.

Mindezek alapján várhatóan nő

- az otthon végzett munka lehetősége,
- a szabadidő,
- a közvetett munkaidő (rekreáció, tanulás=emberi erőforrás újratermelése),
- a személyiség megismerésének, fejlesztésének, a belső tartalékok mozgósításának lehetősége,
- a szabadság (autonómia) és a kockázatvállalás (az ember maga dönt életidejéről, életmódjáról, maga és bővülő mértékben a világ sorsáról),
- következésképp az emberi felelősség (környezetért, közösségért, önmagunkért),
- a technikafüggőség (sebezhetőbb a világ: a tervezők technikai tudásszintje meghaladja a felhasználók felfogóképességét: kevés „tudó”, sok „tudatlan”),
- az esély arra, hogy az ember praktikusán előnyös, pszichésen hátrányos helyzetbe kerül, az emberi világot körülvevő mesterséges környezet egyhangúsága, a gép-ember-információ tömegének áttekinthetetlensége, az értékek felismerhetetlensége miatt.

Összefoglalva: a műszaki haladás új szakasza, amelyet az elektronika mindent átformáló előretörésével, az energia, a nyersanyag, a piacok korlátai által kikényszerített új intenzifikálási időszakkal és a biológiai ipar kialakulásával jellemezhetünk, csak **egy magasabb színvonalú munkaerő bázisán valósulhat meg. A társadalmi, gazdasági fejlődés csak a technikai alap, a társadalmi struktúra és a termelő ember harmóniáján alapulhat. A három összetevő közül a legnagyobb tehetetlenségű és a leglassabban mozduló a harmadik fényező, a termelő ember életmódja, műveltsége, értékrendje.**

A XXI. században a magas minőségű emberi erőforrás jellemzői lehetnek

- a munkára, alkotásra motiváltság,
- a kreatív, problémamegoldó kapacitás,
- az együttműködési készség,
- a konfliktuscsökkentő, -kezelő, a kölcsönös előnyökre tekintő feloldás képessége.

Az élet minőségét, reményeink szerint, az anyagi jólét- és a szociális biztonság mellett a testi egészség és egészségkultúra megléte és a mindennapi kultúrával való harmóniája fogja jelenteni.

A magasan fejlett nyugati társadalmak napi gondjaiból azonban már ma is világosan kiderül, hogy az anyagi jólét automatikusan nem hozza meg a hően áhított életminőséget és az egészséget. A szegénység és betegség elleni intézkedések csak akkor hatásosak, ha együtt járnak az értékrend helyreállításával, az egészségkultúra, a mentális és mindennapi kultúra általános igényével. Ezek kultúrafüggő tényezők, megváltozásuk csak a kultúraváltás hosszú évtizedei eredményeként várható.

A XXI. század követelményeinek tükrében hogyan néz ki a mai Magyarország? Ma nálunk populációs méretekben igen rosszak a mutatók:

- beszűkült testi-lelki alkalmazkodás,
- a siker-és kudarc-tűrés hiánya,
- a konfliktusmegoldó és teherbíró képesség alacsony szintje,
- értékválság - elfordulás a humán értékektől,
- szegénység, munkanélküliség, politikai bizonytalanság.

II.

Mi következik mindebből a közoktatás és felsőoktatás, illetve a kultúráközvetítés iskolán kívüli intézményei számára?

A belátható és beláthatatlan tényezők közül - az idő rövidege miatt - csupán kettőt szeretnék kiemelni. A társadalmi gyakorlatban már évek óta tapasztalható, hogy az elméletek gyakorlatközelivé váltak, egyre inkább **felértékelődik a mindennapi tudás** (például a kéz szóval ki nem fejezhető tudása) **az iskolában elsajátítható tudással szemben**, a „mesterember” tudása a „fej” tudása mellett.

Az új pedagógiai, pszichológiai kutatások megkérdőjelezzik eddigi intelligencia- és iskolai tanulás-tanítás fogalmunk érvényességét. Fellazul a merev, elsősorban a matematikára, logikára, verbális képességekre alapozott intelligenciafogalom, s az **emocionális intelligencia kerül** az érdekelődés homlokterébe. A helyes ítéletalkotásokban, döntéshozatalokban a racionalitás mellett az érzelmeknek is fontos szerepe van: a helyes ítélet záloga az értelem és az érzelem közötti intakt kapcsolat.

Nem véletlen, hogy az elmúlt években gomba módra elszaporodtak a képességfejlesztő pedagógiai rendszerek, az ezekre alapuló iskolák, ahol a szóbeli intellektuális tudás mellett a cselekvésre való képesség fejlesztését helyezik a középpontba. E képesség ugyanis konvertálható az új tudás megszerzésére és alkotó alakítására. Magyarul, a jövő iskolájának a kedv, a kedély s az öröm, a siker iskolájának kell lennie, a mesterségesen keltett szorongások, kudarcok mai iskolájával szemben.

A lúdtollat, az acéltollat s az írógépet felváltó képernyő+klaviatúra a kommunikáció új szintjét képviseli. Kitágítja az információk körét, megnő a információról való tájékozódás lehetősége és szükségessége. A jövő nemzedéke **virtuális, fal nélküli világkönyvtárban** fog felnőni és élni, ahol nyomtatott anyag alig lesz, viszont a lakásokon és hivatalokban lévő terminálokban a világkönyvtár lehívható. Ennek lényege és újdonsága az elérhetőség, a visszakereshetőség és a rögzítés. A hagyományos könyvtár és a könyvtáros szerepe nem szűnik meg, szerepük megváltozik. A kultúra „hagyományos eszközeinek” őrzése mellett a helyi könyvtár regionális szervezet lesz, amely a világkönyvtárhoz való jutás lehetőségét s a „navigálást”, az információk szupersztrádján való eligazodás szolgáltatását nyújtja.

S ugyanez igaz a **múzeumokra** is, amelyek kilépnek a tárlók világából, a múzeumok falai közül, s eddig el sem képzelhető módon lépnek be az élő kultúra vérkeringésébe.

Sokak szerint a számítógép szétveri a magaskultúrát. Én nem hiszem. Minden korszak féltette kora kultúráját az új technikai vívmányoktól. (A könyvnyomtatás éppenséggel demokratizálta a kultúrát!) A kultúra inkorporálja az újat, annak bázisán, magasabb szinten termelődik újra. Nem lesz ez másként most sem. Optimista vagyok, meggyőződésem, hogy az információs társadalom kora magában rejti egy emberibb, szebb élet lehetőségét. A számítógép és még ismeretlen társainak használata nem cél, hanem eszközt jelentenek az emberiség számára, abban a korban, amelyben a tudásanyag mobilizálása a legfőbb szükséglet. Ennek megfelelően az iskolában sem forrásanyagként, hanem eszközként kell használni a megfelelő feladatok elvégzéséhez.

Egy biztos. A hagyomány, a kultúra kontinuitása a nembeli tartalomnak kikapcsolhatatlan része. A régi hagyományok őrzése, a közösségeket éltető értékek hagyományozása s újak gerjesztése az évezred végén az emberiség létének, az emberi társadalmak fejlődésének alapfeltétele. Minél inkább felizzik az információs társadalmak világméretű kulturális olvasztókemencéje, annál fontosabbá válik az egyén, a család, a kiscsoport, a nemzet identitásának megőrzése. Ez lesz a XXI. század multikulturális világa létezésének egyik alappillére. Mert hinnünk kell abban - mégha itt és most Közép-Európában nem is úgy tűnik -, hogy a jövő évezred technikai-gazdasági-informatikai alapzatán egy „szebb és emberibb világ” köszönt ránk, ahol az egyes embernek s a létezését hordozó kisközösségeknek energiája, tudása és módja lesz egy teljesebb élet megvalósítására.

III.

Ami a Budapesti Tanítóképző Főiskola szándékait, terveit illeti, címszavakban csak két dolgot említek:

Főiskolánkon a néphagyományok, a dráma, a tánc szakkollégiumi (és posztgraduális) oktatásának lassan húszéves múltja van. Örömmel jelenthetem, hogy folyamatban van a **gyermek-táncoktató szakirányú szak** akkreditációja. Ez számunkra igen nagy öröm és siker, hiszen történelmi pillanat a magyar pedagógusképzésben: először kapja meg az őt megillető helyet a tánc mint anyanyelv, az a művészeti terület, amely a magyar nyelv és irodalom s az ének-zene mellett a 6-12 éves korú gyermekek nevelésének egyik legfontosabb, legjobban kamatoztatható területe lehet.

A Budapesti Tanítóképző Főiskola az OKI pályázatán jogot nyert **egy néphagyományokra épülő tánc, dráma és báb helyi tantervi modul** kidolgozására. A modul

- az egész tanévet - a mindennapokat és az ünnepeket - átfogó,
- a tanítási órán és azon kívül szerveződő,
- az iskola valamennyi, különböző életkori sajátosságú közösségére és adottságú gyermekére építő,
- a magyar és a szomszédos népek népi hagyományainak továbbéltetésére, új tartalommal való megtöltésére, mindennapi hagyományok teremtésére, értéktéremtésre törekvő,
- modulos jellegű kibontását célozza.

Lényege:

- az iskolai élet mindennapi tevékenységébe, valamint a játékba és a szórakozásba beépülve,
- a művészetek szocializációs szerepét felhasználva,
- egyrészt az egyéni és kollektív alkotás kreatív élményén,
- másrészt az ember egyéneknek és közösségnek szóló adás élményén keresztül,
- működőképes közösségek kialakítása, a mindennapok és ünnepek érzelmgazdag megélésének biztosítása.

A program szőlőfűrtszerűen építkezik: fő vonulata a tanév a maga teljességében, az évszakok ritmusát követő eseménynaptár (jeles napok, évfordulók, nemzeti, állami, egyházi, iskolai ünnepek) rendezvényeire való készülődés és ünneplés jegyében, a különböző tantárgyi és napközis órákból összeálló, s évente konkrét tartalommal megtöltött modulokra épülő, a különböző műveltségi területek anyagából építkező, a mindennapi tanórai és tanórán kívüli tevékenységek-feladatok élményszerű feldolgozásából realizálódik.

Irodalom

Körkérdés a posztmodernről. Medvetánc, 1987/2.

F. Fukuyama: A történelem vége? Valóság, 1990/1. 9-24. old.

K. Nyíri: Ausztria, avagy a posztmodern keletkezése. Világosság, 1990/5. 368-374. old.

A. R. Damasio: Descartes tévedése: az érzés, az értelem és az érzelem. New York 1994.

A kötet szerzői:

Demeter Katalin, a filozófiai tudomány kandidátusa, főiskolai tanár

Donáth Péter, a történelemtudomány kandidátusa, tanszékvezető főiskolai tanár

Farkas Mária, egyetemi doktor, főiskolai docens

Köteles Lajos, a történelemtudomány kandidátusa, főigazgató, tanszékvezető főiskolai tanár

Kraiciné Szakoly Mária, egyetemi doktor, főiskolai docens, a BTF Továbbképző Központ igazgatója

Vígh Gyula, egyetemi doktor, főiskolai tanár